

ISSN 2306-7365

1996 жылдың қарашасынан бастап шығады

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

Н.А. Yesevi UKTÜ
Bülteni

Вестник МКТУ им.
Х.А. Ясауи

Bulletin of IKTU named
H.A. Yasawi

№1 (99)

Қаңтар-наурыз

2016

БАС РЕДАКТОР

техника ғылымдарының докторы, профессор
ТАЛЖАН ПЕРДЕШҰЛЫ РАИМБЕРДИЕВ

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Калимбетов Б.Т.	– физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
Шалқарова Ж.Н.	– медицина ғылымдарының докторы, профессор
Жұмабаев У.А.	– биология ғылымдарының докторы, доцент
Беркімбаев К.М.	– педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Қалықұлов Қ.М.	– экономика ғылымдарының кандидаты, доцент
Әтемова К.	– педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Қойшиев Т.Қ.	– техника ғылымдарының докторы, профессор
Жетібаев К.М.	– тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Балтабаева А.Ю.	– философия ғылымдарының кандидаты, ХҚТУ профессоры
Келесбаев Д.Н.	– PhD доктор
Әбілдаева Г.Е.	– аға редактор
Садықова А.Д.	– редактор
Байғұт М.Ж.	– көркемдеуші редактор

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

А Қ Ы Л Д А С Т А Р А Л Қ А С Ы

Абдибеков У.С.	- физика-математика ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Аврамов К.В.	- техника ғылымдарының докторы, профессор /Украина/
Агаева Ф.А.	- доктор, профессор /Әзірбайжан/
Ақбасова А.Ж.	- техника ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Байжігітов Қ.Б.	- биология ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Баканов Ғ.Б.	- физика-математика ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Бахадирова С.	- доктор, профессор /Қарақалпақстан-Өзбекстан/
Бутанаев В.Я.	- доктор, профессор /Хакасия-Ресей/
Гржибовский А.М.	- доктор, профессор /Норвегия/
Ергөбек Қ.С.	- филология ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Жолдасбаев С.Ж.	- тарих ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Идельбаев М.Х.	- доктор, профессор /Башқұртстан-Ресей/
Йылдыз Муса	- доктор, профессор /Түркия/
Кенжетай Д.Т.	- филос. ж/е теол. ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Куталмыш М.	- доктор, профессор /Түркия/
Мельников Б.Е.	- техника ғылымдарының докторы, профессор /Ресей/
Миннегулов Х.Ю.	- доктор, профессор /Татарстан-Ресей/
Молдалиев Ы.С.	- медицина ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Мырзалиев Б.С.	- экономика ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Назаров Н.А.	- доктор, профессор /Өзбекстан/
Нурсой М.	- доктор, профессор /Түркия/
Өтелбаев М.	- физика-математика ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Пала А.	- доктор, профессор /Түркия/
Турметов Б.Х.	- физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, /Қазақстан/
Турдукулов А.	- доктор, профессор /Қырғызстан/
Шимшек Н.	- доктор, профессор /Түркия/
Шимшек М.	- доктор, профессор /Түркия/

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, №232 куәлік берілген.

Индекс №75637

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген.

ISSN 2306-7365

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, ОҚО, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, 414-бөлме
☎(8-725-33) 6-36-36 (1960), E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

Журнал Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің «Тұран» баспаханасында көбейтілді.

Көлемі 70x100 1/6. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылым.

Шартты баспа табағы 10,1. Таралымы 300 дана. Тапсырыс 445. ©

УДК 517.95

Б.Х.ТУРМЕТОВ, А.ТУЗУН

**ПРИМЕНЕНИЕ НОРМИРОВАННЫХ СИСТЕМ К РЕШЕНИЮ
ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ
ДРОБНОГО ПОРЯДКА**

Настоящая работа посвящена к разработке операторного метода построение решений некоторых обыкновенных дифференциальных уравнений дробного порядка. В линейном пространстве функций вводится понятие нормированных систем, изучаются свойства этих систем и в качестве приложения этих свойств исследуются вопросы построения аналитических решений дифференциальных уравнений дробного порядка. Приведены примеры нормированных систем функций связанных с дифференциальными операторами дробного порядка. Исследованы также полилинейные дифференциальные уравнения с операторами дробного порядка.

Ключевые слова: уравнение дробного порядка, нормированные системы, аналитические решение, однородных и неоднородное уравнение.

Б.Х.Турметов, А.Тузун

Бөлшек ретті дифференциалдық

тендеулерді шешудің нормаланған жүйесін қолдану

Бұл жұмыс кейбір бөлшек ретті дифференциалдық тендеулердің шешімін құрудың операторлық әдісін дамытуға арналған. Сызықтық функциялар кеңістігінде нормаланған жүйе түсінігі енгізіледі, бұл жүйелердің қасиеттері зерттелінеді және бұл қасиеттердің қолданысы ретінде бөлшек ретті дифференциалдық тендеулердің аналитикалық шешімдерін құру мәселелері зерттелінеді. Бөлшек ретті дифференциалдық операторлармен байланысты болған функциялардың нормаланған жүйелерінің мысалдары келтірілген. Және де бөлшек ретті операторлар қатысқан көпсызықтық дифференциалдық тендеулер зерттелінген.

Тірек сөздері: бөлшек ретті тендеулер, нормаланған жүйе, аналитикалық шешім, біртекті және біртекті емес тендеу.

В.Н.Turmetov, A. Tuzun

**Use of Normed System for Solution of Differential
Equations of Fraction Order**

This is some of the retail order for the operator to develop a method of creating solutions to differential equations. Linear functions in the space of a standardized system introduced and investigated the properties of these system.

And these qualities to the creation of a fractional order differential equations using analytical solutions investigated. Retail order operators are examples of the functions of standard systems. And retail operators who participated in the differential nonlinearity of the equation are investigated.

Keywords: fractional order derivatives, standardized systems, analytical solutions, homegenous and non-homegenous equation.

Anahtar kelimeleri: kesir dereceli türev, normalize sistemi, analitik çözüm, homojen ve homojen olmayan denklemler.

1. Введение.

Пусть Ω - некоторая область пространства $R^n, n \geq 1$, X - линейное пространство функций определенных в области Ω . Элементы пространство X обозначим через $f(x)$. В дальнейшем будем обозначать $N_0 = N \cup \{0\}$, N - множество натуральных чисел.

Предположим, что заданы линейные операторы L_1 и L_2 действующие из X в X . Приведем определение нормированных систем [1].

Определение. Систему функций $f_k(x): k \in N_0$ из X назовем f - нормированной относительно (L_1, L_2) в Ω с основанием $f_0(x)$, если всюду в этой области выполняются равенства

$$L_1 f_0(x) = f(x), L_1 f_k(x) = L_2 f_{k-1}(x), k \in N_0, x \in \Omega.$$

Если $L_2 = I$, I - единичный оператор, то в этом случае f - нормированная система функций относительно (L_1, I) обладает свойством

$$L_1 f_0(x) = f(x), L_1 f_k(x) = f_{k-1}(x), k \in N_0, x \in \Omega. \quad (1)$$

Если в равенстве (1) $f(x) = 0$, то в этом случае систему функций

$f_k(x): k \in N_0$ назовем просто нормированной относительно оператора L_1 в Ω .

Рассмотрим уравнение

$$L_1 - L_2 y(x) = f(x), x \in \Omega \quad (2)$$

Приведем некоторые свойства номированных систем функций, связанных с уравнением (2).

Свойство 1. Пусть система функций $f_k(x): k \in N_0$ является f - нормированной относительно (L_1, L_2) в Ω с основанием $f_0(x)$. Тогда функциональный ряд

$$y(x) = \sum_{k=0}^{\infty} f_k(x), x \in \Omega, \quad (3)$$

является формальным решением уравнения (2).

Доказательство. Так как система функций $f_k(x) : k \in N_0$ является f -нормированной относительно (L_1, L_2) в Ω , то

$$\begin{aligned} L_1 - L_2 \ y(x) &= \sum_{k=0}^{\infty} L_1 - L_2 \ f_k(x) = L_1 f_0(x) + \sum_{k=1}^{\infty} L_1 f_k(x) - \sum_{k=0}^{\infty} L_2 f_k(x) = \\ &= f(x) + \sum_{k=1}^{\infty} L_2 f_{k-1}(x) - \sum_{k=0}^{\infty} L_2 f_k(x) = f(x). \end{aligned}$$

Свойство доказано.

Заметим, что если ряд (3) сходится и к нему можно почленно применить операторы L_1 и L_2 , то этот сумма этого ряда является обычным решением уравнения (2). В силу этого свойства нормированных систем для нахождения решения уравнения (2) необходимо уметь строить нормированные системы относительно операторов (L_1, L_2) . Справедливо следующее утверждение.

Свойство 2. Если операторы L_1 и L_2 коммутируют, а система функций $f_k(x) : k \in N_0$ является f -нормированной относительно оператора L_1 в Ω , то формальное решение уравнения (2) можно записать в виде

$$y(x) = \sum_{k=0}^{\infty} L_2^k f_k(x), x \in \Omega. \quad (4)$$

Доказательство. Пусть система функций $f_k(x) : k \in N_0$ является f -нормированной относительно L_1 в Ω . Рассмотрим систему функций $\varphi_k(x) = L_2^k f_k(x) : k \in N_0$. Покажем, что система $\varphi_k(x) = L_2^k f_k(x) : k \in N_0$ будет f -нормированной относительно L_1, L_2 в области Ω .

Действительно, $L_1 \varphi_0(x) = L_1 f_0(x) = f(x)$. Далее, поскольку операторы L_1 и L_2 коммутируют, то

$$L_1 \varphi_k(x) = L_1 L_2^k f_k(x) = L_2^k f_{k-1}(x) = L_2 \varphi_{k-1}(x), k \in N.$$

Таким образом, система функция $\varphi_k(x) = L_2^k f_k(x) : k \in N_0$ является f -нормированной относительно L_1, L_2 в области Ω . Тогда по в силу свойства 1 ряд (4) является решением уравнения (2). Свойство доказано.

Свойство 3. Пусть операторы L_1 и L_2 коммутируют, а система функций $f_k(x): k \in N_0$ является f -нормированной относительно оператора L_1 в Ω . Тогда система функций

$$\varphi_k(x) = \sum_{n=k}^{\infty} \binom{n}{k} L_2^{n-k} f_n(x), x \in \Omega, \binom{n}{k} = \frac{n!}{k!(n-k)!}, \quad (5)$$

является f -нормированной относительно оператора $L_1 - L_2$ в Ω .

Доказательство. Пусть система функций $f_k(x): k \in N_0$ является f -нормированной относительно L_1 в Ω . Тогда в силу свойства 1 имеем

$$L_1 - L_2 \varphi_0(x) = L_1 - L_2 \sum_{n=0}^{\infty} f_n(x) = f(x).$$

Пусть $k \geq 1$. Тогда

$$L_1 \varphi_k(x) = \sum_{n=k}^{\infty} \binom{n}{k} L_2^{n-k} L_1 f_n(x) = \sum_{n=k}^{\infty} \binom{n}{k} L_2^{n-k} f_{n-1}(x) = \sum_{j=k-1}^{\infty} \binom{j+1}{k} L_2^{j+1-k} f_j(x),$$

С другой стороны

$$\varphi_{k-1}(x) = \sum_{j=k-1}^{\infty} \binom{j}{k-1} L_2^{j-(k-1)} f_j(x).$$

Отсюда

$$\begin{aligned} L_1 \varphi_k(x) - \varphi_{k-1}(x) &= \sum_{j=k-1}^{\infty} \binom{j+1}{k} L_2^{j+1-k} f_j(x) - \sum_{j=k-1}^{\infty} \binom{j}{k-1} L_2^{j-(k-1)} f_j(x) = \\ &= \sum_{j=k-1}^{\infty} \left[\binom{j+1}{k} - \binom{j}{k-1} \right] L_2^{j+1-k} f_j(x). \end{aligned}$$

Далее, так как $\binom{k}{k} - \binom{k-1}{k-1} = 0$, и $\binom{j+1}{k} - \binom{j}{k-1} = \binom{j}{k}$, то

$$L_1 \varphi_k(x) - \varphi_{k-1}(x) = \sum_{j=k}^{\infty} \binom{j}{k} L_2^{j+1-k} f_j(x) = L_2 \left\{ \sum_{j=k}^{\infty} \binom{j}{k} L_2^{j-k} f_j(x) \right\} = L_2 \varphi_k(x).$$

Следовательно, $L_1\varphi_k(x) - \varphi_{k-1}(x) = L_2\varphi_k(x)$. Отсюда получаем

$$L_1 - L_2 \varphi_k(x) = \varphi_{k-1}(x), k \geq 1$$

Свойство доказано.

2. Применение нормированных систем к решению дифференциальных уравнений дробного порядка.

Пусть $m-1 < \alpha \leq \gamma \leq m, m=1, 2, \dots$. Рассмотрим оператор

$$D^{\alpha,\gamma} f(t) = {}_{RL}J^{(\gamma-\alpha)} \cdot \frac{d^m}{dt^m} \cdot {}_{RL}J^{(m-\gamma)} f(t), t > 0.$$

Данный оператор в случае $m=1$ был введен в работе [2] и обобщают известные операторы дифференцирования дробного порядка. В частности $D^{\alpha,\alpha} = {}_{RL}D^\alpha$ - оператор дифференцирования дробного порядка в смысле Римана-Лиувилля, $D^{\alpha,m} = {}_C D^\alpha$ - оператор дифференцирования в смысле Капуто, а если $\gamma = \beta(m-\alpha) + \alpha, 0 < \beta \leq 1$, то $D^{\alpha,\gamma} = D^{\alpha,\beta}$ - оператор Хильфера [3].

Легко показать, что система функций

$$f_{s,i}(t) = \frac{t^{i\alpha+s}}{\Gamma(i\alpha+s+1)}, i \in N_0$$

при всех значений $s = \gamma-1, \dots, \gamma-m$ является 0-нормированной относительно оператора $D^{\alpha,\gamma}$. Тогда справедливо утверждение

Тогда справедливо утверждение

Теорема 1. Пусть $m-1 < \alpha \leq \gamma \leq m, m=1, 2, \dots, s = \gamma-1, \dots, \gamma-m$. Тогда функции

$$y_{s,p}(t) = \sum_{i=0}^{\infty} \lambda^{i-p} \frac{t^{i\alpha+s}}{\Gamma(i\alpha+s+1)}$$

для всех значений $p = 0, 1, \dots, n-1$ являются решениями следующего уравнения дробного порядка

$$D^{\alpha,\gamma} - \lambda^n y(t) = 0, t > 0 \tag{6}$$

Доказательство теоремы вытекает из Свойства 1. Сходимость соответствующих рядов проверяется применением признака Даламбера и свойств гамма функции.

Теперь приведем пример f -нормированной относительно оператора $D^{\alpha,\gamma}$ систему и построим решение неоднородного уравнения

$$D^{\alpha,\gamma} - \lambda^n y(t) = f(t), t > 0. \tag{7}$$

Отметим, что операторный метод построения решения уравнений (6) и (7) в случае $\gamma = \beta(m - \alpha) + \alpha, 0 < \beta \leq 1$ ранее был изучен в работе [4].

Пусть

$$E_{\alpha,\alpha}^p(\lambda, t) = \sum_{i=p}^{\infty} \lambda^{i-p} \binom{i}{p} \frac{t^{i\alpha}}{\Gamma(i\alpha + \alpha)}, p = 0, 1, \dots$$

Рассмотрим следующую функцию

$$y_p(f)(t) = \int_0^t (t - \tau)^{\alpha-1} E_{\alpha,\alpha}^p(-\lambda(t - \tau)^\alpha) f(\tau) d\tau, \quad (8)$$

Теорема 2. Пусть $m - 1 < \alpha \leq \gamma \leq m, m = 1, 2, \dots$. Тогда функции $y_p(f)(t), p = 0, 1, \dots$ образуют f -нормированную систему относительно оператора $D^{\alpha,\gamma} - \lambda$ то есть справедливы равенства

$$\begin{cases} D^{\alpha,\gamma} - \lambda y_0(f)(t) = f(t), \\ D^{\alpha,\gamma} - \lambda y_p(f)(t) = f_{p-1}(t), p \geq 1 \end{cases} \quad (9)$$

Доказательство. В случае $p = 0$ функция

$E_{\alpha,\alpha}^0(-\lambda(t - \tau)^\alpha)$ совпадает с функцией типа Мигтаг - Леффлера, т.е.

$$E_{\alpha,\alpha}^0(-\lambda(t - \tau)^\alpha) = \sum_{i=0}^{\infty} (-\lambda)^i \frac{t^{i\alpha}}{\Gamma(\alpha i + \alpha)}$$

Тогда равенство (9) для случая $p = 0$ доказывается, как и в случае оператора Римана - Лиувилля [4].

Докажем равенство (9) для случая $p \geq 1$. Пусть $p \geq 1$. Тогда

применяя к функции $y_p f(t)$ оператор $J^{m-\gamma}$, имеем

$$\begin{aligned} J^{m-\alpha} y_p(f)(t) &= \frac{1}{\Gamma(m-\gamma)} \int_0^t (t-\tau)^{m-\gamma-1} \int_0^\tau (\tau-\xi)^{\alpha-1} E_{\alpha,\alpha}^p(\lambda(\tau-\xi)^\alpha) f(\xi) d\xi d\tau = \\ &= \frac{1}{\Gamma(m-\gamma)} \int_0^t f(\xi) \int_\xi^t (t-\tau)^{m-\gamma-1} (\tau-\xi)^{\alpha-1} E_{\alpha,\alpha}^p(\lambda(\tau-\xi)^\alpha) d\tau d\xi \end{aligned}$$

Для внутреннего интеграла легко показать равенство

$$\int_\xi^t (t-\tau)^{m-\gamma-1} (\tau-\xi)^{\alpha-1} E_{\alpha,\alpha}^p(\lambda(\tau-\xi)^\alpha) d\tau = \Gamma(m-\gamma) \sum_{i=p}^{\infty} \binom{i}{p} \frac{\lambda^{i-p} (t-\xi)^{\alpha i + \alpha + m - \gamma - 1}}{\Gamma(\alpha i + \alpha + m - \gamma)}$$

Тогда

$$J^{m-\gamma} y_p(f)(t) = \int_0^t (t-\xi)^{m-\gamma-1} E_{\alpha,\alpha}^p(\lambda(t-\xi)^\alpha) f(\xi) d\xi.$$

Далее,

$$\begin{aligned}
 J^{\gamma-\alpha} \frac{d^m}{dt^m} J^{m-\gamma} y_p(f)(t) &= \frac{1}{\Gamma(\gamma-\alpha)} \int_0^t (t-\tau)^{\gamma-\alpha-1} \frac{d^m}{d\tau^m} J^{m-\gamma} y_p(f)(\tau) d\tau = \\
 &= \sum_{i=p}^{\infty} \frac{\alpha i \lambda^{i-p}}{\Gamma(\alpha i+1)} \binom{i}{p} \int_0^t (t-\xi)^{\alpha i-1} f(\xi) d\xi = \int_0^t \sum_{i=p}^{\infty} \lambda^{i-p} \binom{i}{p} \frac{(t-\xi)^{\alpha i-1}}{\Gamma(\alpha i)} f(\xi) d\xi = \\
 &= \int_0^t \sum_{j=p-1}^{\infty} \lambda^{j-(p-1)} \binom{j+1}{p} \frac{(t-\xi)^{\alpha j+\alpha-1}}{\Gamma(\alpha j+\alpha)} f(\xi) d\xi.
 \end{aligned}$$

Значит,

$$D^{\alpha,\gamma} y_p(f)(t) = \int_0^t \left[\sum_{i=p-1}^{\infty} \lambda^{i-(p-1)} \binom{i+1}{p} \frac{(t-\xi)^{\alpha i+\alpha-1}}{\Gamma(\alpha i+\alpha)} \right] f(\xi) d\xi$$

Тогда $D^{\alpha,\gamma} y_p(f)(t) - y_{p-1}(f)(t) = \lambda y_p(f)(t)$, то есть при всех значениях $p = 1, 2, \dots$ выполняются равенства $D^{\alpha,\gamma} - \lambda y_p(f)(t) = y_{p-1}(f)(t)$.

Теорема доказана.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Karachik V.V.* Method for constructing solutions of linear ordinary differential equations with constant coefficients // *Comput. Math. Math. Phys.* – 2012. – V. 52:2. – P.219–234.
2. *Furati Kh. M., Iyiola O. S., Kirane M.* An inverse problem for a generalized fractional diffusion // *Applied Mathematics and Computation.* 249 (2014) 24–31.
3. *Hilfer R., Luchko Yu., Tomovski Z.*, Operational method for the solution of fractional differential equations with generalized Riemann-Liouville fractional derivatives. *Fract. Calc. Appl. Anal.* 12, No 3 (2009), 299–318;
4. *Shinaliyev K.M., Umarov S.R., Turmetov B.Kh.* A fractional operator algorithm method for construction of solutions of fractional order differential equations // *Fractional Calculus and Applied Analysis.* – 2012. – V.15(2), – P. 267 – 281.

Турметов Багырхан Худайбергенович доктор физико-математических наук, профессор, МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail: turmetovbh@mail.ru

Тузун Ахмет – магистрант, МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail: A.tzn.19@gmail.com

УДК 517.95

К.УСМАНОВ, И.У.ДЕМИР

**О РАЗРЕШИМОСТИ ОДНОЙ ВНЕШНЕЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ
УРАВНЕНИЯ ЛАПЛАСА С ГРАНИЧНЫМ
ОПЕРАТОРОМ АДАМАРА**

В работе исследуются вопросы разрешимости одной краевой задачи для уравнения Лапласа во внешности единичного шара. В качестве граничного оператора рассматривается оператор дробного дифференцирования в смысле Адамара. Доказывается теорема о существовании и единственности решения рассматриваемой задачи. Получено интегральное представление решения исследуемой задачи.

Ключевые слова: внешняя задача, дробная производная, оператор Адамара, единственность решения.

К.Усманов, И.У.Демир

**Адамар шеттік операторларымен Лаплас теңдеуі үшін сыртқы
шеттік есептердің шешімділігі**

Бұл жұмыста регулярлы гармоникалық функциялар класында Адамар мағынасындағы бөлшек ретті туындыларды жалпылайтын интегралдық – дифференциалдық операторлардың кейбір қасиеттері қарастырылған. Бұл операторлар регулярлы гармоникалық функцияларды регулярлы гармоникалық функцияларға өткізеді және регулярлы гармоникалық функциялар класында өзара қайтымды болады. Бірлік шардың сыртқы облысы үшін бөлшек ретті операторы бар шеттік есеп зерттелген. Қарастырылған есеп белгілі Нейман есебін бөлшек ретті шеттік есептер үшін жалпылайды. Есептің шешімінің бар болуы және жалғыздығы туралы теорема дәлелденеді. Қарастырылған есептің шешімінің интегралдық өрнектелуі алынған.

Тірек сөздері: сыртқы есеп, бөлшек ретті туынды, Адамар операторы, шешімнің жалғыз болуы.

K.Usmanov, I.U.Demir

**On the Solvability of Exterior Boundary Value Problems for the Laplace
Equation with Boundary Operator Hadamard**

In this paper, in the class of regular harmonic functions we study the properties of some integro - differential operators, generalizing the operators of fractional differentiation in the sense of Hadamard. These operators convert regular harmonic functions in the same functions and are mutually inverse on regular harmonic functions. In the exterior of the unit ball studied the boundary value problem with the boundary operator fractional order. This problem generalizes the

known Neumann problem on the boundary operators of fractional order. We prove a theorem on the existence and uniqueness of the solution of the problem. Obtained an integral representation of the solution of this problem.

Keywords: exterior problem, fractional derivative, operator Hadamard, uniqueness of the solution.

Anahtar kelimeleri: dış görev, fraktional türevleri, Adamara operatörü, çözümlerin teklifi.

1. Введение. Пусть D ограниченная область из $R^n, n \geq 3$ с гладкой границей S . Известно (см. например [1]), что любая функция $u(x)$ принадлежащая классу $C^2(D)$ и удовлетворяющая уравнению Лапласа

$$\Delta u(x) = 0, x \in D$$

называется гармонической функцией в области D .

При исследовании краевых задач для уравнения Лапласа в бесконечных областях дополнительно требуется регулярность решения. А именно, функция $u(x)$, гармоническая в области $D_1 = R^n \setminus D$ называется регулярной (на бесконечности) если при $|x| \rightarrow \infty$ выполняется условие

$$|u(x)| \leq C |x|^{-(n-2)} \quad n \geq 3, \quad (1)$$

где $C = const$.

Заметим, что если для функции $u(x)$ выполняется оценка (1), то для любого мультииндекса $\beta = \beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n$ с $|\beta| = \beta_1 + \beta_2 + \dots + \beta_n$ выполняется оценка (см. например [2], стр.373)

$$\frac{\partial^{|\beta|} u(x)}{\partial x_1^{\beta_1} \partial x_2^{\beta_2} \dots \partial x_n^{\beta_n}} = O |x|^{-(n+|\beta|-2)}, \quad n \geq 3. \quad (2)$$

Пусть $\Omega = \{x \in R^n : |x| < 1\}$ - единичный шар, $\partial\Omega = \{x \in R^n : |x| = 1\}$ - единичная сфера. Обозначим $\Omega_+ = R^n \setminus \bar{\Omega}$ - внешность единичного шара, где $\bar{\Omega}_+ = \Omega_+ \cup \partial\Omega$.

Пусть далее, $u(x)$ регулярная гармоническая функция в области Ω_+ и $r = |x|, q = x/r$.

Для постановки задачи нам необходимо привести определение оператора дробного дифференцирования.

Для произвольного положительного числа $\alpha > 0$ оператором дробного интегрирования порядка α в смысле Адамара назовем выражение [3]:

$$J_-^\alpha u(x) = \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \int_r^\infty \left(\ln \frac{t}{r}\right)^{\alpha-1} \frac{u(t)}{t} dt.$$

Пусть $m-1 < \alpha \leq m, m=1, 2, \dots$, $\delta = r \frac{d}{dr} \equiv \sum_{j=1}^n x_j \frac{\partial}{\partial x_j}$ - оператор

Дирака и $\delta^k = \delta \delta^{k-1}$, $k=2, 3, \dots$. Следующее выражение

$$D_-^\alpha u(x) = (-d)^m J_-^{m-\alpha} u(x) \equiv \frac{(-1)^m}{\Gamma(m-\alpha)} \int_r^\infty \frac{t^{\alpha-m-1} u(t)}{t} dt$$

называется оператором дифференцирования порядка α в смысле Адамара.

В дальнейшем будем полагать $J_-^0 u(x) = u(x)$.

Рассмотрим в области Ω_+ следующую задачу

$$\Delta u(x) = 0, x \in \Omega_+ \tag{3}$$

$$D_-^\alpha u(x) = f(x), x \in \partial\Omega_+ \tag{4}$$

Решением задачи (3), (4) назовем регулярную гармоническую функцию $u(x) \in C^2(\Omega_+) \cap C(\bar{\Omega}_+)$ для которой $D^\alpha u(x) \in C^2(\Omega_+ \cup \partial\Omega_+)$ и удовлетворяющую условию (4) в классическом смысле.

Отметим, что задача (3),(4) в случае $\alpha = 1$ изучена в работе [4]. Кроме того, свойства и применения операторов типа Адамара были исследованы в работах [5-7]. Заметим также, что внешняя краевая задача с граничным оператором дробного порядка в смысле Римана-Лиувилля изучена в работе [8].

2. Свойства операторов J_-^α и D_-^α .

В этом пункте исследуем некоторые свойства операторов J_-^α и D_-^α .

Лемма 1. Пусть $\alpha > 0$ и $u(x)$ -регулярная гармоническая функция в области Ω_+ . Тогда справедливы неравенства

$$|J_-^\alpha u(x)| \leq C |x|^{2-n}, \quad |D_-^\alpha u(x)| \leq C |x|^{2-m-n}. \tag{5}$$

Доказательство. Пусть $u(x)$ - регулярная гармоническая функция в Ω_+ . Тогда после замены переменных $\frac{t}{r} = s$ в интеграле $J_-^\alpha u(x)$ получим

$$|J_-^\alpha u(x)| = \left| \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \int_1^\infty \ln s^{\alpha-1} u(sx) \frac{ds}{s} \right| \leq Cr^{2-n} \int_1^\infty \ln s^{\alpha-1} s^{1-n} ds = Cr^{2-n} \int_0^\infty t^{\alpha-1} e^{(2-n)t} dt = C_1 |x|^{2-n}.$$

Для доказательства второго неравенства из (5) представим функцию $D_-^\alpha u(x)$ в виде

$$D_-^\alpha u(x) = \frac{(-1)^m}{\Gamma(m-\alpha)} \int_1^\infty \ln s^{\alpha-1} \left(r \frac{d}{dr} \right)^m u(sx) \frac{ds}{s}.$$

Тогда используя неравенство (2) получим

$$|D_-^\alpha u(x)| \leq C |x|^{2-m-n} \int_1^\infty \ln s^{\alpha-1} s^{1-n} ds = C_1 |x|^{2-m-n}, |x| \rightarrow \infty.$$

Лемма доказана.

Замечание 1. Всюду в дальнейшем мы будем рассматривать регулярные гармонические функция в Ω_+ и поэтому все исследуемые далее интегралы сходятся.

Лемма 2. Пусть $u(x)$ - регулярная гармоническая функция в области Ω_+ . Тогда $J_-^\alpha u(x)$ и $D_-^\alpha u(x)$ также являются регулярными гармоническими функциями в Ω_+ .

Доказательство. Регулярность функций $J_-^\alpha u(x)$ и $D_-^\alpha u(x)$, т.е. выполнения для них оценок типа (1) вытекает из (5). Докажем, что данные функции удовлетворяют уравнению Лапласа. Представим $J_-^\alpha u(x)$ в виде

$$J_-^\alpha u(x) = \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \int_1^\infty \ln s^{\alpha-1} u(sx) \frac{ds}{s} \quad \text{и применим оператор } \Delta. \quad \text{Тогда}$$

$$\Delta J_-^\alpha [u] x = \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \left[\int_1^\infty s^{-1-\alpha} \Delta u(sx) ds \right] = 0.$$

Далее, так как

$$\Delta \left(r \frac{du(x)}{dr} \right) = \left(r \frac{d}{dr} + 2 \right) \Delta u(x) \quad \text{и} \quad \Delta \left(r \frac{d}{dr} \right)^m u(x) = \left(r \frac{d}{dr} + 2 \right)^m \Delta u(x),$$

то

$$\Delta D_-^\alpha u(x) = \frac{(-1)^m}{\Gamma(m-\alpha)} \int_1^\infty \ln s^{\alpha-1} \left(r \frac{d}{dr} + 2 \right)^m \Delta u(sx) \frac{ds}{s} = 0, x \in \Omega_+.$$

Лемма доказана.

Лемма 3. Пусть $0 < \alpha$, $u(x)$ - регулярная гармоническая функция в Ω_+ . Тогда для любого $x \in \Omega_+$ справедливы равенства

$$J_-^\alpha [D_-^\alpha u(x)] = u(x), D_-^\alpha [J_-^\alpha u(x)] = u(x) \quad (6)$$

Доказательство леммы вытекает из полугруппового свойства $J_-^\alpha \cdot J_-^\beta = J_-^{\alpha+\beta}$ оператора Адамара.

3. Основное утверждение. Пусть $v(x)$ - регулярное решение задачи Дирихле в области Ω_+ т.е.

$$\begin{cases} \Delta v(x) = 0, & x \in \Omega_+, \\ v(x) = f(x), & x \in \partial\Omega, \\ |v(x)| \leq C|x|^{-(n-2)}, & |x| \rightarrow \infty. \end{cases} \quad (7)$$

Сформулируем основное утверждение относительно задачи (3),(4).

Теорема. Пусть $\alpha > 0$, $f(x) \in C(\partial\Omega)$. Тогда решение задачи (3),(4) существует, единственно и представляется в виде

$$u(x) = J_-^\alpha v(x), \quad (8)$$

где $v(x)$ – решение задачи Дирихле (7).

Доказательство. Пусть решение задачи (3),(4) существует и это $u(x)$. Применим к функции $u(x)$ оператор D_-^α и обозначим $D_-^\alpha u(x) = v(x)$. По предположению $D_-^\alpha u(x) \in C(\Omega_+ \cup \partial\Omega)$, тогда $v(x) \in C(\Omega_+ \cup \partial\Omega)$. Поскольку $u(x)$ - гармоническая функция в Ω_+ , регулярная в бесконечности, то в силу утверждения леммы 2 функция $v(x)$ также является гармонической в области Ω_+ и регулярная в бесконечности. Кроме того

$$v(x)|_{\partial\Omega} = D_-^\alpha u(x)|_{\partial\Omega} = f(x).$$

Применим к равенству $D_-^\alpha u(x) = v(x)$ оператор J_-^α . Поскольку интеграл вида $\int_1^\infty \ln \tau^{\alpha-1} \tau^{-1} v(\tau x) d\tau$ при $\alpha > 0$ имеет слабые особенности при $\tau = 1$ и $\tau = \infty$, то он является непрерывной функцией по $x \in \Omega_+ \cup \partial\Omega$ при непрерывной функции $v(x) \in C(\Omega_+ \cup \partial\Omega)$. Значит, оператор J_-^α применим к регулярным функциям из $C(\Omega_+ \cup \partial\Omega)$. В силу первого

равенства (6) получаем (8). Кроме того в силу утверждения леммы 2 функция $J_-^\alpha[v](x)$ является регулярной в бесконечности.

Таким образом, функция $v(x)$ является решением задачи Дирихле (7). Причем, если $f(x) \in C \partial\Omega$, то решение этой задачи существует, единственно и $v(x) \in C \Omega_+ \cup \partial\Omega$.

Пусть наоборот, функция $v(x)$ является решением задачи Дирихле (7) с граничным значением $f(x) \in C \partial\Omega$. Тогда $v(x) \in C \Omega_+ \cup \partial\Omega$. Рассмотрим функцию $u(x) = J_-^\alpha v(x)$. В силу второго равенства (6) будем иметь

$$D_-^\alpha u(x) = D_-^\alpha [J_-^\alpha v](x) = v(x).$$

Значит, функция $u(x)$ является гармонической в Ω , регулярной в бесконечности и

$$D_-^\alpha u(x)|_{\partial\Omega} = v(x)|_{\partial\Omega} = f(x).$$

Теорема доказана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бицадзе А.В. Уравнения математической физики. – М.: Наука, 1982. – 336 с
2. Владимиров В.С. Уравнения математической физики. – М.: Наука, 1981. – 512 с
3. Kilbas A.A., Srivastava H.M., Trujillo J.J. Theory and Applications of Fractional Differential Equations. – Elsevier. North-Holland. Mathematics studies. 2006. – 539 p.
4. Лифанов И.К. Сингулярное интегральное уравнение первого рода задачи Неймана // Дифференциальные уравнения. – 1988. – Т.24, №1. – С.110-115.
5. Muratbekova M.A., Shinaliev K. M., Turmetov B.Kh. On solvability of a nonlocal problem for the Laplace equation with the fractional-order boundary operator. // Boundary Value Problems. – 2014. doi:10.1186/1687-2770-2014-29.
6. Turmetov B.Kh., Shinaliyev K.M. On a method for constructing solutions of differential equations of fractional order with a Hadamard type operator// International Journal of Pure and Applied Mathematics. – 2013. – V. 84, No. 4. – P.435-450.

7. Турметов Б.Х., Муратбекова М.А. О разрешимости одной краевой задачи с граничным оператором дробного порядка // Математический журнал. – 2012. – Т. 12, №1 (43). – С. 71-82.

8. Torebek B.T., Turmetov B.Kh. On solvability of exterior boundary value problem with fractional boundary condition // AIP Conference Proceedings – 2015. – V.1676, 020096; doi: 10.1063/1.4930522.

REFERENCES

1. Bitsadze A.B. Uravnenie matematicheski piziki. – М.: Nauka, 1982. – 336 s.
2. Vladimirov B.C. Uravneniya matematicheski piziki. – М.: Nauka, 1981. – 512 s.
3. Lifanov I.K. Singuliarnoe integralnoe uravnenie pervogo roda zadachi Neimana// Differentialnie uravneniya. – 1988. – Т.24, №1. – S. 110-115.
4. Turmetov B.H., Muratbekova M.A. O razreshimosti odnoi kraevoi zadachi s granishnum operatorom drobnogo poriyadka // Matematicheski jurnal. – 2012. –Т. 12, №1 (43). – S. 71-82.

Усманов Кайрат – кандидат физико-математических наук, ст.преподаватель, МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail:Ykairat@mail.ru

Демир Ирфан Утку – магистрант, МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail: irfanutku@hotmail.com.

УДК 687.053(072)

Н.Е.ДОСАНОВ, Н.Т.РУСТАМОВ

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ И ВЫБОР ТИПА УПРАВЛЕНИЯ В АКТИВНЫХ СИСТЕМАХ

В работе показан выбор типа управления на основе психологической модели управления активной системой A_c и роль процедуры административного контроля в таком выборе. Предложена алгоритмическая процедура определяющая управляемость членов A_c . Эффективность принятия управленческих решений центром A_c , определяется оценкой реакции элементов системы на управляющие воздействия. При этом реакция элементов на управляющие воздействия численно оцениваясь определяет типа управления A_c . На практике тип управления выбирается на основе интуиции руководителя системы. В данном случае эта процедура проводится построением истинностной функции модели управления A_c .

Ключевые слова: активная система, пассивная система, управления активная система, психологические параметры, процедура административного контроля, эффективность управления, теория активных систем.

Н.Е.Досанов, Н.Т.Рустамов

Белсенді жүйеледегі психологиялық модель және басқару типін таңдау

Бұл мақалада A_c белсенді жүйесін басқарудың психологиялық моделі негізінде басқару түрін таңдау және осындай таңдауда басқаруды бақылау процедурасының рөлі қарастырылған. A_c мүшелерін басқаруды анықтаудың алгоритмдік процедурасы ұсынылған. A_c орталығын басқаруда шешім қабылдаудың тиімділігі басқарушы әсер жүйесінің элементтеріне ықпал етуші реакциялармен бағалану арқылы анықталады. Сонымен бірге басқару әсеріне ықпал етуші реакция A_c басқару түрін анықтайды. Тәжірибеде басқару түрі жүйе жетекшісінің ішкі түйсігі (интуиция) негізінде таңдалады. Бұл жағдайда бұл үдеріс A_c басқару моделінің шынайы функциясының құрылуымен жүргізіледі.

Тірек сөздері: Белсенді жүйе, пассивті жүйе, белсенді басқару жүйе, психологиялық параметрлер, әкімшілік бақылау процедурасы, басқару тиімділігі, белсенді жүйелер теориясы.

N.Dosanov, N.Rustamov

Psychological model and the choice of the type of control in active systems

The paper shows the selection of the type of control on the basis of A_c psychological active system management model and the role of administrative

control in this selection procedure. An algorithmic procedure for determining control A_c members is offered. The effectiveness of management decision-making with A_c center is determined by assessment of the reaction of elements on the administrative impact. The reaction of the elements on the administrative, assessing the impact numerically determines the type of control A_c . In practice, the type of control is selected based on the intuition of the system manager. In this case, this procedure is carried out construction of a truth function A_c management model.

Keywords: active system, passive system, active system management, psychological parameters, the procedure of administrative control, management efficiency, the theory of active systems.

Anahtar Kelimeleri: aktif sistem, pasif sistem, psikolojik parametreleri, idari denetim prosedürü, yönetim Etkinliği, aktif sistemlerin teorisi.

Введение. Организационное управление – это управленческая деятельность и процессы, связанные с разработкой концепции и стратегии развития организации, постановки ее целей, с планированием, организационной деятельностью, распоряжением, координированием и контролем, а при необходимости – и корректировкой ранее принятых решений. Проблема организационного управления со своими психологическими взаимоотношениями между центром и элементами выполняющие план активной системы имеет основополагающее значение при оценки эффективности управления [1]. При этом возникает множество задач связанные с организацией самой активной системы A_c , т.е. организации, и системы управления A_c . Понятно, что успешное приспособление к меняющимся местным условиям, хорошее использование местной информации, экономия расходов на передачу информации и эффективное использования дефицитного времени и внимание центра A_c – все это аргументы в пользу делегирования полномочий по принятию решений и ответственности на как можно более низкие уровни организации. Однако разного рода отдачи от масштаба говорят за то, что далеко не все виды деятельности следует передавать вниз, на уровень подразделений (структур). Проблема состоит в том, что сообщение о выполнении плана активным элементом A_j (членом организации) должна передаваться через множество уровней структуры центру. Все это приводит к процедуре манипулированию сообщениями. С другой стороны, сам факт, что манипулирования сообщением о выполнении плана понижает эффективность управления активной системой [2]. Децентрализация власти позволяет лучше использовать локальную сообщения, но сам факт того, решения, принимаемые на местах, базируются на сообщения, которая отсутствует в центре, обостряют проблему субъективного риска. Как следствие должно быть созданы системы оценки и контроля, сопряженные со всеми издержками связанными выполнения плана активными элементами A_j [3]. Эту задачу в организационном управлении

традиционно решает процедура административного контроля A_k . Но здесь остается открытым вопрос влияния процедуры A_k на эффективность управления организацией.

В данной работе рассматривается эвристический подход к формализации процедуры A_k . Такая формализация дает возможность, более глубоко понять такие фундаментальные вопросы ТАС (теории активных систем) как: *суть обратной связи в управлении организационными структурами*; роль процедуры A_k при получении информации о выполнении плана активными элементами (A_s); оценка управляемости самой организационной системы и т.д.

Рассмотрим общую формулировку задачи управления некоторой (пассивной или активной) системой [4]. Пусть состояние системы описывается переменной $y \in A$, принадлежащей допустимому множеству A . Состояние системы в рассматриваемый момент времени зависит от управляющих воздействий $\eta \in U$: $y = G(\eta)$. Предположим, что на множестве U задан функционал $\Phi(\eta, G(\eta))$, определяющий эффективность функционирования системы (с точки зрения управляющего органа). Величина $K(\eta) = \Phi(\eta, G(\eta))$ называется эффективностью управления $\eta \in U$. Задача управляющего органа заключается в выборе такого допустимого управления, которое максимизировало бы значение его эффективности при условии, что известна реакция $G(\eta)$ – психологическая модель A_s активных элементов системы на управляющие воздействия:

$$K(\eta) \rightarrow \max_{\eta \in U} \quad (1)$$

Выполнение этого условия тесно связано от эффективности процедуры административного контроля (A_k) системы. Так как значение функции $G(\eta)$, будет максимальной $G(\eta) \rightarrow \max_{\eta \in U}$, если центр A_c знает информационно \hat{S} ходе выполнения плана активными элементами [5].

Цель работы. Найти условие выбора типа управления и эффективности работы процедуры административного контроля A_k активной системы, т.е. $K(\eta) \rightarrow \hat{S}(A_k \rightarrow X)$.

Метод решения. Активными мы назвали системы, обеспечивающие функционирование коллектива людей для достижения определенных целей. Таким образом, уже в самом определении активной системы предполагается целенаправленный характер ее функционирования. Использование формальных методов для исследования функционирования активной системы A_c требует формального представления ее целей. Поведение элементов (людей) в A_c определяется целым рядом факторов престижного, характерного, социального, экономического, политического и прочего характера.

В активных системах (A_c), т.е. системах, в которых управляемые субъекты обладают свойством активности, в том числе – свободной выбора

своего состояния. Помимо возможности выбора состояния, элементы активной системы (A_s) обладают собственными интересами и предпочтениями, осуществляют выбор состояние целенаправленно (а противном случае их поведение можно было-бы рассматривать как пассивное). Соответственно конкретизируется и модель системы $G(\eta)$, которая должна учитывать проявления активности управляемых субъектов (A_s). Воздействие $\eta \in U$ по своей физической природе, имеет две копонета: силу и глубину. Эти компоненты являются психологическими компонентами управления активными элементами. От этих компонент воздействия и зависит выбор типа управления.

Сила воздействия F – воздействие, влияющее на состояние объекта управления. Это может быть информационный сигнал, стимул, власть, авторитет, приказ, инструкция, и.т.д.

Глубина воздействие Q – степень влияние воздействия на объект управления. Сочетание силы и глубины воздействия определяет *тип управления*. Управление – это воздействие имеющий вид $U=F \& Q$. Естественно на это воздействие обязательно будет реакция управляемого элемента.

Психологические параметры A_s , на управляющие воздействия в нашем случае, разделили на четыре группы:

S – сопротивляемость A_s на управляющие воздействия. Сопротивляемость выражается в нежелании выполнять плана.

I – избирательность A_s на управляющие воздействия. Она выражается в избирательности (предпочтительности) при выполнении плана.

N – неопределенность A_s на управляющие воздействия. Она выражается в неопределенности или безразличии при выполнении плана.

AI – активность A_s . Она выражается в большом желании выполнить план.

Таким образом психологическая модель управления активной системы выглядит следующим образом:

$$G(\eta) = (\eta \rightarrow S) \& (\eta \rightarrow I) \& (\eta \rightarrow N) \& (\eta \rightarrow AI) \quad (2)$$

С помощью этой модели мы можем определить стиль управления организацией. При этом эффективность управляющих воздействий достигается, когда $G(\eta) = 1$. Это высказывание можно выразить следующей теоремой.

Теорема. Если на управляющее воздействие у A_s реакции появятся одновременно в виде параметров $\{s, i, n, ai\}$, то $G(\eta)$ принимает значение 1, только тогда, когда $\{f, q\}$ принимает значение единица.

Доказательство. Доказать эту теорему можно строя истинностную таблицу для $G(\eta)$ в виде таблицы 1. Эффективность управления зависит от степени восприимчивости управляющего воздействия η элементами A_s . Для

этого мы должны раскрыть социально-психологические аспекты элементов A_c , когда на A_3 производится управляющее воздействие. Для этого надо изучить отношения i, s, a, n когда η действует на элементы A_c . При анализе таблицы 1 из 64-й позиции видна очевидность доказательства теоремы.

Таблица 1 – Истинностная таблица психологической модели управления A_c

	F	G	S	A1	I	N	(F&G)	(F&G)→S	(F&G)→A1	(F&G)→I	(F&G)→N	G(η)
1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
2	0	0	0	0	0	1	0	1	1	1	1	1
3	0	0	0	0	1	0	0	1	1	1	1	1
4	0	0	0	0	1	1	0	1	1	1	1	1
5	0	0	0	1	0	0	0	1	1	1	1	1
6	0	0	0	1	0	1	0	1	1	1	1	1
7	0	0	0	1	1	0	0	1	1	1	1	1
8	0	0	0	1	1	1	0	1	1	1	1	1
9	0	0	1	0	0	0	0	1	1	1	1	1
10	0	0	1	0	0	1	0	1	1	1	1	1
11	0	0	1	0	1	0	0	1	1	1	1	1
12	0	0	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1
13	0	0	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1
14	0	0	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1
15	0	0	1	1	1	0	0	1	1	1	1	1
16	0	0	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1
17	0	1	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
18	0	1	0	0	0	1	0	1	1	1	1	1
19	0	1	0	0	1	0	0	1	1	1	1	1
20	0	1	0	0	1	1	0	1	1	1	1	1
21	0	1	0	1	0	0	0	1	1	1	1	1
22	0	1	0	1	0	1	0	1	1	1	1	1
23	0	1	0	1	1	0	0	1	1	1	1	1
24	0	1	0	1	1	1	0	1	1	1	1	1
25	0	1	1	0	0	0	0	1	1	1	1	1
26	0	1	1	0	0	1	0	1	1	1	1	1
27	0	1	1	0	1	0	0	1	1	1	1	1
28	0	1	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1
29	0	1	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1
30	0	1	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1
31	0	1	1	1	1	0	0	1	1	1	1	1
32	0	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1
33	1	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
34	1	0	0	0	0	1	0	1	1	1	1	1
35	1	0	0	0	1	0	0	1	1	1	1	1
36	1	0	0	0	1	1	0	1	1	1	1	1
37	1	0	0	1	0	0	0	1	1	1	1	1
38	1	0	0	1	0	1	0	1	1	1	1	1
39	1	0	0	1	1	0	0	1	1	1	1	1
40	1	0	0	1	1	1	0	1	1	1	1	1
41	1	0	1	0	0	0	0	1	1	1	1	1
42	1	0	1	0	0	1	0	1	1	1	1	1
43	1	0	1	0	1	0	0	1	1	1	1	1
44	1	0	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1
45	1	0	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1

46	1	0	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1
47	1	0	1	1	1	0	0	1	1	1	1	1
48	1	0	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1
49	1	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
50	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	1	0
51	1	1	0	0	1	1	1	0	0	1	0	0
52	1	1	0	0	1	1	1	0	0	1	1	0
53	1	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0
54	1	1	0	1	0	1	1	0	1	0	1	0
55	1	1	0	1	1	0	1	0	1	1	0	0
56	1	1	0	1	1	1	1	0	1	1	1	0
57	1	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0
58	1	1	1	0	0	1	1	1	0	0	1	0
59	1	1	1	0	1	0	1	1	0	1	0	0
60	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	1	0
61	1	1	1	1	0	0	1	1	1	0	0	0
62	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	0
63	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	0
64	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Это говорит о том, что для эффективного управление A_3 в составе управляющих воздействий должны одновременно присутствовать параметры силы и глубины управления.

Выражения $(F \& G) \rightarrow S$, $(F \& G) \rightarrow I$, $(F \& G) \rightarrow N$, $(F \& G) \rightarrow AI$ количественно оценивает взаимоотношение A_3 с центром. Сила воздействия F заключается в регламенте существования A_c (например, режим работы внутри A_c ; правила ухода с работы и т.д.), а глубина G содержит в себе различные методы стимулирования A_3 (например, премирование, повышение в должности и т.д.). В совокупности $F \& G$ эти мероприятия и будут управляющим воздействием, т. е.:

а) состояние хороших отношений между A_c и A_3 :

$$S \rightarrow \min, \quad AI \rightarrow \max, \quad I \rightarrow \max, \quad N \rightarrow \min$$

$$F \rightarrow \max, G \rightarrow \max, \quad F \rightarrow \max, G \rightarrow \min, \quad F \rightarrow \max, G \rightarrow \max, \quad F \rightarrow \min, G \rightarrow \min;$$

б) состояние плохих отношений между A_c и A_3 :

$$S \rightarrow \max, \quad AI \rightarrow \min, \quad I \rightarrow \max, \quad N \rightarrow \min,$$

$$F \rightarrow \min, G \rightarrow \min, \quad F \rightarrow \max, G \rightarrow \min, \quad F \rightarrow \max, G \rightarrow \max, \quad F \rightarrow \min, G \rightarrow \min.$$

При такой технологии оценивая параметров S, I, N, AI руководитель может узнать и причину различного поведения работника, не общаясь с ним. Естественно, это резко сократит время, затрачиваемое им на коммуникацию. В зависимости от значения оценок руководитель может узнать и степень управляемости каждого A_3 в A_c . Естественно, центр при этом должен хорошо знать взаимоотношения параметров S, I, N, AI , т.е. вовремя распознавать причину изменения значений этих параметров в зависимости друг от друга.

Выводы. Центр A_c очень нуждается в объективной информации, идущей к нему от структурных подразделений. От ее объективности во многом зависит результативность принимаемых управленческих решений. Однако, неравное положение отправителя и получателя информации в иерархии, зависимость последнего от первого создает угрозу искажения ее содержания. На каждом управленческом уровне происходит ее фильтрация, и до самого верха не доходит ее первоначального объема. Каждый руководитель, фильтрующий информацию, старается отсечь то, что представляет его в невыгодном свете, и внести то, что подчеркивает его успехи. Подчиненные часто преувеличивают свои достижения и скрывают недостатки. Так как от оценки менеджером их вклада в дела организации зависит их дальнейшая карьера. Однако, искаженная информация снижает эффективность управления организацией.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Nasim Rustamov and Nurbai Dosanov.* Effect of Administrative Control Procedures to Efficiency of Organization Management. International Journal of Mathematical Analysis, Bulgaria, Vol. 9, 2015, no. 11, 521 – 526.
2. *Новиков Д.А., Петраков С.Н.* Курс теории активных систем. –М.: СИМТЕГ, 1989. -104с.
3. *Бурков В.Н., Новиков Д.А.* Теория активных систем: состояние и перспективы. М.: СИНТЕГ, 1999.– 128 с.
4. *Смирнов Э.А.* Основы теории организации-М.: ЮНИТН, 2000. –375с.
5. *Рустамов Н.Т., Жасузакова М.Ж.* Алгоритмический и программный инструментарий стратегического планирования. –Т.: «Fan va texnologiya», 2013, 120стр.

REFERENCES

1. *Nasim Rustamov and Nurbai Dosanov.* Effect of Administrative Control Procedures to Efficiency of Organization Management. International Journal of Mathematical Analysis, Bulgaria, Vol. 9, 2015, no. 11, 521 – 526.
2. *Novikov D.A., Petrakov S.N.* Kurs teorii aktivnih system. –M.: SIMTEG, 1989. -104 s.
3. *Burkov V.N., Novikov D.A.* Teorii aktivnih sistem: sostoiyanie I perspektivi. M.: SINTEG, 1999.– 128 s.
4. *Smirnov E.A.* Osnovi teorii organizasii - M.: IUNITN, 2000. –375s.
5. *Rustamov N.T., Jasuzakova M.J.* Algoritmicheskii I programmnui instrumentarii strategicheskogo planirovaniya. –T.: «Fan va texnologiya», 2013, 120str.

Досанов Нурбай Ермаханович – магистр-преподаватель, МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail: nurbai_82@mail.ru

Рустамов Насым Тулегенович – доктор технических наук, профессор, МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail: nasim_52@mail.ru

ӘОЖ 378.147

А.А.МИНДЕТБАЕВА

**КОМПЬЮТЕР ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ
ПӘНІНДЕ ҚОЛДАНУДАҒЫ
ИНФОРМАТИКА МҰҒАЛІМІНІҢ РӨЛІ**

Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологияларды білім беру үдерісінде қолдану кезіндегі информатика пәні мұғалімінің ролі айтылған. Компьютерлік технологиялардың оқу үдерісін қарқынды дамытудағы артықшылықтары мен ерекшеліктері қарастырылған. Мектептің дене тәрбиесі пәнінде компьютерді қолдану арқылы оқушылардың спорттық-компьютерлік дағдылары мен машықтарын қалыптастыру кезеңдері мазмұндалған. АКТ қолдану арқылы өтетін дене тәрбиесі сабағының жоспарын түзу мәселесі сипатталған. Сонымен қатар сабаққа дайындық кезінде мұғалім алдына қойылатын міндеттер баяндалған.

Тірек сөздері: ақпарат, компьютер, ақпараттық-коммуникациялық технология, дене тәрбиесі пәніндегі АКТ, информатика пәні мұғалімі.

А.А.Миндетбаева

Роль учителя информатики в применении компьютерных технологий на уроке физической культуры

В статье рассмотрена роль учителей информатики в применении информационно-коммуникационных технологии в учебном процессе. Приведены преимущества и особенности использования компьютерных технологий в развитии образовательного процесса. Выявлены этапы освоения учениками спортивно-компьютерных умений и навыков в использовании компьютера на уроке физической культуры. А также перед учителями поставлен ряд задач построения планов урока при подготовке к занятиям с применением компьютера.

Ключевые слова: информация, компьютер, информационно-коммуникационные технологии, ИКТ на уроке физической культуры, учитель информатики.

A.A.Mindetbayeva

The Role of it-Teacher in Application Computer Technologies at the Physical Culture Lessons

The article discusses the role of IT teachers using information and communication technologies in the educational process. The advantages and features of the use computer technologies in the development of the educational process are given. Stages of mastering sports and computer skills by pupils using the computer at physical culture lesson are revealed. And also problems

of constructing lesson plans and series tasks for teachers in preparing for classes using a computer are given.

Keywords: information, computer, information and communication technology, ICT at physical culture lesson, IT teacher.

Anahtar kelimeleri: bilgi, bilgisayar, bilişim ve iletişim teknolojisi, beden eğitimi derslerinin bilgi ve iletişim teknolojileri, enformatik dersinin öğretmeni.

Дүниежүзілік білім беру жүйесінің қазіргі таңдағы даму кезеңі білім беру жүйелерінің өзгеруімен, жоғары мамандандырылған маман дайындаудың ашық түрде жеке-бағдарланған жүйесінің қалыптасуымен сипатталады. Жылдам дамыған еңбек нарығы жан-жақты білімі бар, кәсіби салада жоғары дәрежелі білімге ие, жаңа әлеуметтік-экономикалық шарттарға, жағдайларға бейімделуге икемді, қазіргі ақпарат кеңістігінде ерін-еркін бағдарлауға қабілетті мамандарға мұқтаж. Дәл осы сапалар қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда маманды бәсекеге қабілетті және жеке тұлға ретінде тәуелсіз етеді, ал білім жүйесін талап етуге және кәсіби қызметке жоғары деңгейде дайындауды қамтамасыз етуге бағыттайды.

Ғылым, техника және ғылыми технологияның дамуы, болашақ информатика мұғалімін дайындаудың әдістемелік жүйесінің қалыптасу шарты мен мазмұнының өзгеруі білім беру мазмұнын жетілдіруді талап етеді.

Сонымен қатар, ақпараттандырудың негізгі міндеттерінің бірі – мектепте компьютерлерді оқыту құралы ретінде қолдану болып табылады. Осы жағдайда мектептің информатика мұғаліміне көптеген талаптар қойылады.

Мектептегі информатика мұғалімін пән мұғалімі ғана емес, бірінші кезекте мектептегі педагогикалық қызметті ақпараттандырудың ұйымдастырушысы ретінде де қарау керек. Әрине, информатика мұғалімінің жұмысы үшін қажетті барлық білімді игеру мүмкін емес, бірақ үздіксіз өз білімін жетілдіру арқылы ақпараттың жылдам дамуымен қатар информатика мұғалімі де көштен қалмай отыруы керек.

Қазіргі заманғы кез келген мамандар үшін ең маңызды талап – білімін үздіксіз жаңарту болса, ал информатика мұғалімі үшін айқындаушы қабілетінің болуы талап етіледі. Яғни мектептің информатика пәні мұғалімі басқа пән мұғалімдерінің сабақтарында компьютерді пайдалану ісіне тікелей көмек беруі тиіс. Осы бағытта мектептің дене тәрбиесі пәнінде компьютер құралдарын қалай қолдануға болады деген сұрақ туындауы мүмкін. Біз осы мәселе төңірегінде көптеген зерттеулер жүргізе бастадық. Енді аздап осы мәселеге тоқталайық.

Оқу үдерісінде, оның ішінде дене тәрбиесі пәнінде, компьютерлік технологияларды қолдану мүмкіндіктеріне қарағанда, қазіргі заманғы компьютерлік құралдардың функционалдық мүмкіндіктері қарқынды дамуда.

Сонымен қатар ақпараттық коммуникациялық технологиялар дене мәдениетін дамытуға және жақсы нәтижелерге жетуге елеулі үлес қосуда [1, 887б.].

Дене тәрбиесі сабағында компьютерді қолдану технологиясын жүзеге асыруда келесі ұстанымды басшылыққа алу керек: білім мен білікті қалыптастыру дәстүрлі технологияларды қолдануда мүмкін болмай, компьютер арқылы мүмкін болатын жағдайда ғана компьютер құралдарын қолдану керек.

Компьютер ақпараттарды алу мүмкіндігін кеңейтеді. Түстер, сызба-кестелер, мультипликация, дыбыстар - барлық қазіргі заманғы бейнетехнологиялық жабдықтарды қолдану білім берудің негізгі жабдығын құруға мүмкіндік береді.

Дене тәрбиесі сабағында компьютерді қолдану оқушылардың теориялық мәліметтерді жедел меңгеру қабілетінің артуына әсер етеді.

Бәрінен бұрын, сабақта компьютерді қолдану әдістемесі басқаша орын алады: мұғалім үшін бірінші кезекте оқу материалын қалай айту емес, қалай көрсету керек деген мәселе тұрады.

Сабақтың жоспары да басқаша құрылуы мүмкін: педагог сабақтың компьютер қолданатын кейбір жеке элементтерін арнайы ойластыруы, дәстүрлі және интерактивті оқыту құрылғыларының интеграциясын қарастыруы, сабақ кезінде оқушылардың танымдық жұмыс жасау әрекеттерін басқару әдістерін жүргізуі керек.

Басты назар аударарлық жағдайлар:

- Күнделікті сабақтарда көрнекі түрде көрсету үшін қиындық тудыратын түрлі спорттық үдерістерді (жүгіру, секіру және т.б. қозғалыс әрекеттері) тиімді үлгіде көрсету;

- дене тәрбиесі сабағында көрнекі құралдардың кемшіліктерін техника көмегімен болдырмау;

- қозғалыс әрекеттерінің техникасы туралы оқушыда дұрыс көзқарас қалыптастыру үшін компьютерді қолдану.

Орта мектептерде дене тәрбиесі пәнінің барлық курсына оқыту кезінде оқушыларға спорттық-компьютерлік дағдылар мен машықтарды қалыптастырудың бірнеше кезеңдерін бөліп көрсетуге болады.

I кезең – визуальды (5-7 сыныптар) – оқушылардың әйгілі спортшылардың қозғалыс әрекеті техникасын көруі, шолуы және элементтерден біртұтас қозғалыс әрекеттерін меңгеруі қарастырылады.

Бұл жаттығулар абстрактілі (дерексіз), бейнелі ойларды дамытуға әсер етеді. Оқушылар жеке элементтерден біртұтас қозғалыс әрекеттерін құрастыру мүмкіндігіне ие болады, теориялық білімдерін жаттығуларды орындау бойынша тәжірибеде сәтті қолдануға мүмкіндік алады.

II кезең – техникалық (8-9 сыныптар) – қозғалыс әрекеттерін, жаттығуларын түсіру үшін бейнеаппаратураларды (бейнекамера, фотоаппарат,

ұялы телефон) қолдану, содан соң оны «Кадрлық қозғалыс» бағдарламасында өңдеу және оқыту ұйғарылады.

Оқушылардың бейне құрылғылармен және ДК жұмыс жүргізу машықтары, аналитикалық ой-танымдары дамиды, балалар қозғаушы күштер техникасын детальды оқу мүмкіндігіне ие болады.

III – аналитикалық кезеңде (10-11 сыныптар) – жоғары сынып оқушылары берілген мәліметтерден сараптама жасау негізінде шешім қабылдауды, белгілі шарттарға (сабақ, жарыс, қарсыласу белсенділігі) қатысты қозғалыс күшін ұйымдастыруды үйренеді, оларда адекватты өзін-өзі бағалау жүйесі қалыптасады.

Дене тәрбиесі сабағында компьютерді қолдану оқушылардың Flash программасын, интернет технологияларын терең меңгеруіне көмегін береді. Сонымен қатар нақты уақыт режимінде компьютерлік технология көмегімен дене тәрбиесінің негізі болып табылатын қимыл-қозғалыстардың деректерін жинау арқылы, біртұтас қозғалыс толық меңгерулеріне мүмкіндік туады [2, 276б.].

Компьютерді сабақтың барлық кезеңінде қолдануға болады. Жаңа материалды оқыту кезінде мұғалім оқу процесін ұйымдастырады, жетекшілік жасайды, бағыт береді және үйлестіреді, ал материалды оның орнына компьютер «түсіндіреді». Сабақты біршама мазмұнды және қызықты ететін дыбыс және мәтін көмегімен оқушылар қозғалыс әрекеті жөнінде мағлұмат алады, көріністер көреді және қозғалыстар тізбегін модельдеуді үйренеді [3,76.].

Білімді бекіту кезеңінде компьютер дәстүрлі сабақ мәселелерін шешуге мүмкіндік береді: білім деңгейінің жекелей есебін алуға, сондай-ақ әрбір нақты жағдайда алынған дағдылар мен машықтарды түзетуге мүмкіндік береді.

Қайталау кезеңінде компьютер арқылы оқушылар әр түрлі проблемалық ситуацияларды шешеді. Нәтижесінде танымдық ой еңбегіне барлық оқушылар қатыстырылады. Олардың материалды игерудегі өзіндік жұмыс жүргізу деңгейін мұғалім реттейді.

Бақылау формасына өзіндік бақылау, өзара бақылау, алған білімдерін тәжірибеде қолдану жатады.

Үй тапсырмасы есебінде әр оқушы қозғаушы әрекеттердің элементтер жинағын (жүгіру, секіру және т.б.) алу мүмкін, яғни ол алынған материалдың негізінде тұтас спорттық композиция құруы тиіс.

Жұмысты бағдарламаның барлық бөлімдері бойынша компьютерлік құралдарды қолдану оңтайлы бөлінетін тақырыпты (бөлімді) оқытудың тақырыптық–сабақ жоспарын құрудан бастау керек. Ол үшін төмендегілер есепке алынады:

- оқытылатын материалдың мазмұны;
- негізгі қолданылатын педагогикалық технология;

• сабаққа қойылатын классикалық талаптар (логикалық қорытынды, әдістердің көп түрлілігі және т.б.);

Компьютерді қолдана отырып, нақты сабақ жоспарын құру үшін мұғалім тақырыптық жоспарды басшылыққа ала отырып, сабақтың әдісі мен міндетіне қатысты сабақ мақсатын анықтайды.

Дәстүрлі оқытумен салыстырғандағы компьютерлік құралды қолданудың біртұтастығы анықталады. Одан соң сабақтың конспект – жоспары құрылады.

Компьютерді қолдану арқылы сабаққа дайындық кезінде мұғалім алдына төмендегі міндеттер қойылады:

• бағдарлама өнімінің мәліметтерін және ақпараттық ресурстарды педагогикалық көзқарас тұрғысынан бағалау және қарастыру;

• дене тәрбиесі пәні бойынша бағдарлама бөлімдеріне қатысты тапсырмалар тізбегін құру.

Сабақта ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану оқыту процесі деңгейінің артуына әсер етеді. Егер АКТ өте сирек қолданылса, онда оның әрбір қолданылуы ерекше жағдайға айналады да, оқыту материалының оқушы дағдысы мен жүйесіне кедергі келтіретін эмоционалды әсерлерінің жоғарылауына алып келеді. Керісінше, оны әр сабақ қатарынан өтетін жиі қолдану оқушының сабаққа деген қызығушылығын жоғалтады [4, 93б.].

Дәстүрлі АКТ-ны оқу процесінде қолдану деңгейі оқушылардың жас ерекшеліктері мен олардың танымдық қабілетінің дамуына байланысты анықталады. Дұрысы, дене тәрбиесі сабағында ассоциативті ойлауды бекіту мен оқытылатын қозғалыс әрекеттерін көру арқылы бейнелік көзқарас орнату үшін бағдарламаның әрбір бөлімін басынан бастап ақпараттық-коммуникациялық технология бойынша оқыту.

АКТ-ны қолдану тиімділігі сабақ кезеңдеріне де байланысты. Оқытудың басында АКТ сабақтың ұйымдастыру кезеңінде қолданылса, білімді тексеру немесе бекіту кезінде, сабақтың қорытынды кезеңінде және үй тапсырмасын тексеру ретінде де қолданылуы мүмкін.

Қорыта айтқанда, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды мектеп пәндерінде пайдалану ісінде жетекші қызмет атқаратын пән мұғалімі мен информатика пәні мұғалімі болғандықтан, болашақ информатика мұғалімдерін кәсіби даярлау қызметінде студенттерді мектептің кез келген пәнінде компьютер құралдарын қолдана білу әдісіне үйрету керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Lv, HP (Lv, Huipeng), The Application of Computer and Network Information Technology in Physical Education, 2nd International Conference on Simulation and Modeling Methodologies, Technologies and Applications (SMTA), Paris, FRANCE, AUG 09-10, 2015, 877-880 б.

http://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=UA&search_mode=GeneralSearch&qid=3&SID=N13jiSMRkNOCiIRKqju&page=1&doc=8&cacheurlFromRightClick=no

2. Zhang, X. Y., Ju, X. M., Design of Real-time Data Acquisition System for Physical Education in Elementary and Secondary School, International Conference on Computer Information Systems and Industrial Applications (CISIA), Bangkok, THAILAND, JUN 28-29, 2015, p.276-279.

http://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=UA&search_mode=GeneralSearch&qid=3&SID=N13jiSMRkNOCiIRKqju&page=1&doc=10&cacheurlFromRightClick=no

3. Таран А. Интерактивный старт: возможности компьютерных технологий на уроке физкультуры// Спорт в школе : газ. издат. дома «Первое сентября». – 2009. – № 7. – С. 6-8.

4. Богданов В.М., Пономарев В.С., Соловов А.В. Образование в области физической культуры с помощью компьютерных технологий. Тезисы докл. междунар. конф. ЮНЕСКО "Образование взрослых - шаг России в XXI век (импульс V-ой Гамбургской конференции по образованию взрослых)". - Нижний Новгород: ННГАСУ, 1999. - Часть 2, с. 93-94.

REFERENCES

1. Lv, HP (Lv, Huipeng), The Application of Computer and Network Information Technology in Physical Education, 2nd International Conference on Simulation and Modeling Methodologies, Technologies and Applications (SMTA), Paris, FRANCE, AUG 09-10, 2015, 877-8806.

2. Zhang, X. Y., Ju, X. M., Design of Real-time Data Acquisition System for Physical Education in Elementary and Secondary School, International Conference on Computer Information Systems and Industrial Applications (CISIA), Bangkok, THAILAND, JUN 28-29, 2015, p.276-279.

http://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=UA&search_mode=GeneralSearch&qid=3&SID=N13jiSMRkNOCiIRKqju&page=1&doc=10&cacheurlFromRightClick=no

3. Taran A. Interaktivnyj start: vozmozhnosti komp'yuternyh tekhnologij na uroke fizkul'tury// Sport v shkole : gaz. izdat. doma «Pervoe sentyabrya». – 2009. – № 7. – S. 6-8.

4. Bogdanov V.M., Ponomarev V.S., Solovov A.V. Obrazovanie v oblasti fizicheskoj kul'tury s pomoshch'yu komp'yuternyh tekhnologij. Tezisy dokl. mezhdunar. konf. YUNESKO "Obrazovanie vzroslyh - shag Rossii v XXI vek (impul's V-oj Gamburgskoj konferencii po obrazovaniyu vzroslyh)". - Nizhnij Novgorod: NNGASU, 1999. - CHast' 2, s. 93-94

Міндетбаева Ақнұр Амангелдіқызы – аға оқытушы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: aknur71@mail.ru

УДК 547.37:632.954

**Н.У.АЛИЕВ, К.Е.ЕРДЕСОВА
А.К.МАМЫРБЕКОВА**

**МИКРОБИОЛОГИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ
1-ЦИКЛОГЕКСИЛ-3-ДИЭТИЛАМИНОПРОП-3-ИН-1-ИЛОВОГО
ЭФИРА N-ФЕНИЛТИОКАРБАМИНОВОЙ КИСЛОТЫ**

В данной статье приведены результаты синтеза тиокарбамата аминокетилевого спирта и испытаний его микробиологической активности против грибных культур – возбудителей корневых гнилей. Установлено, что антимикробное средство на основе 1-циклогексил-3-диэтиламинопроп-3-ин-1-илового эфира N-фенилтиокарбаминаевой кислоты дает значительно высокий эффект защиты от микробов при весьма малых концентрациях.

Ключевые слова: аминокетилевоый спирт, карбаминаевая кислота, карбаматы, микробиологическая активность.

**Н.Ө.Әлиев, К.Е.Ердесова, А.К.Мамырбекова
N-фенилтиокарбамин қышқылының
1-циклогексил-3-диэтиламинопроп-3-ин-1-ил эфирінің
микробиологиялық белсенділігі**

Қарастырылып отырған мақалада аминокетилево спиртінң тиокарбаматы синтезделіп оның өсімдіктер тамырларының шіруіне соқтыратын саңырауқұлақтарға қарсы микробиологиялық қасиеттері зерттелгендігі жайлы мәліметтер келтірілген. N-фенилтиокарбамин қышқылының 1-циклогексил-3-диэтиламинопроп-3-ин-1-ил эфирінің микробиологиялық белсенділігі аз ғана концентрацияның өзінде жоғары екендігі көрсетілген.

Тірек сөздері: аминокетилево спирті, карбамин қышқылы, карбаматтар, микробиологиялық белсенділік.

**Aliyev N.U., Erdesova K.E., Mamyrbekova A.K.
Microbiological Activity**

1-Cyclohexyl-3-Diethylamino-3-yn-1-yl Ester n-Feniltiokarbaminic Acid

This article presents the results of the synthesis of thiocarbamate aminoacetylenic alcohol and his microbiological testing against fungal cultures - agents of root rot. It is found that the antimicrobial compound based on 1-cyclohexyl-3-diethylamino-3-yn-1-yl ester N- feniltiokarbaminic acid gives significantly high effect of protection against all microorganisms at low concentrations.

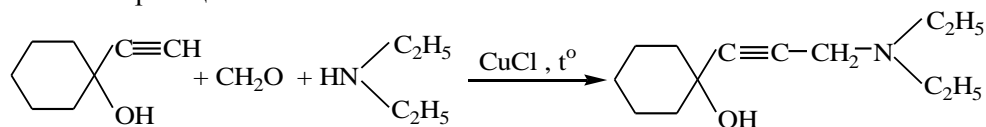
Keywords: aminoacetylenic alcohol, carbamic acid, carbamates, microbiological activity.

Anahtar kelimeleri: aminoasetilen alkoller, karbamik asit, karbamatlar, mikrobiyolojik etkinliđi.

В настоящее время в медицине, санитарии и сельском хозяйстве против вредных микроорганизмов применяют различные неорганические [1] и органические соединения. Обычно высокоэффективными являются вещества, имеющие несколько функциональных групп [2-4]. Однако многие бактерициды подавляют рост или уничтожают не только микроорганизмы, но и оказывают вредное воздействие и на теплокровных животных. В связи с этим некоторые бактерициды изъяты (например, фенол) из применения, а для некоторых из них области применения ограничены.

В аспекте сказанного, определенный интерес представлял синтез и исследование микробиологических свойств тиокарбамата аминоацетиленового спирта - 1-циклогексил-(1'-)-ол-3-диэтиламинопропин-1-илового эфира N-фенилтиокарбаминовой кислоты.

Ацетиленовый аминоспирт 1-циклогексил-(1'-)-ол-3-диэтиламинопропин-1 (ЦГДЭА) синтезировали на основе ацетиленового спирта этилциклогексанола (ЭЦГ), параформа и диэтиламина (ДЭА) [5] по известной реакции Манниха:

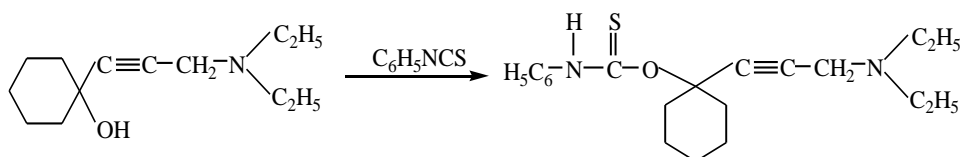

В трехгорлую колбу объемом 1 л, снабженную через центральное горло механической мешалкой с масляным затвором, обратным холодильником и делительной воронкой помещали 400 мл сухого диоксана, 124 г (1 моль) ЭЦГ, 9,9 г (0,1 моль) свежеприготовленной однохлористой меди, 30 г параформа и, перемешивая, нагревали до 70 °С. Продолжая нагревание реакционной смеси через делительную воронку, добавляли по каплям 73 г (1 моль) диэтиламина, растворенного в 100 мл диоксана. Перемешивание продолжали в течение 4 часов при указанной температуре. После окончания реакции неорганические примеси отделяли горячим фильтрованием, диоксан отгоняли под вакуумом водоструйного насоса. Остаток перегоняли под вакуумом, при 115 °С/8 мм.рт.ст. получено 127,4 г (61% от теоретического) аминоацетиленового спирта.

Брутто-формула: C₁₃H₂₃NO,

Рассчитано, %: С – 74,64; Н – 11,00; N – 6,70;

Найдено, %: С – 74,56; Н – 10,83; N – 6,73.

Сложный эфир синтезированного аминокетиленового спирта с N-фенилтиокарбаминовой кислотой получали по следующей схеме: взаимодействует эквимольное количество компонентов при нагревании в среде органического растворителя. Для этого в колбу, снабженную обратным холодильником помещали 4,18 г (0,02 моль) ЦГДЭА и 2,7 г (0,02 моль) фенилизотиоцианата в 50 мл абсолютизированного бензола, нагревали при кипении последнего в течение 5 часов. Затем реакционную массу охлаждали до комнатной температуры и бензол отгоняли под вакуумом водоструйного насоса, а остаток перегоняли под вакуумом. Получено 4,68 г (68% от теоретического) 1-циклогексил-3-диэтиламинопроп-3-ин-1-илового эфира N-фенилтиокарбаминовой кислоты, $T_{пл.} = 127-129\text{ }^{\circ}\text{C}$.

Брутто-формула: $\text{C}_{20}\text{H}_{28}\text{NOS}$,

Рассчитано, %: С – 72,72; Н – 8,48; N – 4,24;

Найдено, %: С – 72,81; Н – 8,39; N – 4,32.

Полученный тиокарбамат под условным названием препарат АН-60-2 подвергали микробиологическому испытанию в лабораторных условиях, используя известную методику [6,7].

Испытывались концентрации растворов препарата АН-60-2 от 0,0001 до 0,05%, которые получали методом серийных разбавлений 1% водно-спиртового раствора (этиловый спирт:вода=1:1 по объему). В качестве объекта испытания брали бактериальные и грибные тест-культуры.

Против грибных культур – возбудителей корневых гнилей практически все испытанные концентрации АН-60-2 проявили ярко выраженную антимикробную активность. Результаты микробиологических испытаний представлены в таблице 1.

Таблица 1. Антимикробные свойства АН-60-2.

Препарат	Тест-культура	Концентрации препаратов, % (масс.)**				
		0,0001	0,001	0,005	0,01	0,05
ПТМВЭП*	Botrytis cinerea	-	-	-	+	+
ПТМВЭП*	Helminthosporium	-	-	-	+	+
АН-60-2	Botrytis cinerea	±	±	+	+	++
АН-60-2	Helminthosporium	±	+	+	++	++

* - известный препарат [6]; ** - (-) – не обладает антимикробной активностью; (±) – зона подавления 5 мм; (+) – зона подавления между 5 и 10 мм; (++) – зона подавления между 10 мм и выше

Из данных таблицы 1 видно, что предлагаемое антимикробное средство АН-60-2 на основе 1-циклогексил-3-диэтиламинопроп-3-ин-1-илового эфира N-фенилтиокарбаминовой кислоты дает значительно высокий эффект защиты от микробов при весьма малых концентрациях. Так, антимикробная активность раствора средства АН-60-2 оказалось от 10 до 100 раз выше соответствующего раствора ПТМВЭП.

АН-60-2 экологически безопасен, не раздражает кожу и дыхательные пути, поскольку кристаллическое вещество, хорошо растворимо во многих полярных органических растворителях и их смесях с водой, при малых концентрациях и в холодной водно-органической среде, при относительно малой дозировке по антимикробной активности существенно превосходит известные антимикробные препараты. При практическом использовании препарата АН-60-2 экономический эффект может быть достигнут за счет повышения сохранности семенного фонда, снижения потерь урожая сельскохозяйственных культур от болезней, в частности от возбудителей корневых гнилей, в период вегетации и во время хранения сельхозпродуктов, удешевления санобработки помещений, боксов, ценных бумаг и т.д., поскольку используются весьма низкие дозировки АН-60-2.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Kolaei E.A., Cenatus C., Tweddell R.J. and others.* Antifungal activity of aluminium-containing salts against the development of carrot cavity spot and potato dry rot. *Annals of applied biology.* 2013. Том 163. Выпуск 2.- с. 311-317.
2. *Ваишков В.И.* Средства и методы стерилизации, применяемые в медицине. М.: Медицина, 1973. С. 182-183.
3. *Миляновский А.Г.* Современные антисептические средства // *Ветеринария*, 2010. № 2. – С. 47-54.
4. *Страчунский Л.С., Козлов С.Р.* Современная антимикробная химиотерапия. Руководство для врачей. М.: Боргес, 2012. – 432 с.
5. *Алиев Н.У., Маканов У.М., Иржанова Д.И., Орынбеков С.Б.* Диалкил- и дибензиламиноалкиниловые эфиры N-фенилтиокарбаминовой кислоты // *Известия АН КазССР, Сер. химическая*, 1978. № 5. С. 78-80.
6. *Егоров Н.С.* Основы учения об антибиотиках. М.: Медицина, 1986. С. 143-147.
7. А.с. СССР. № 989774. 14.09.1982. МКИ А 61 L и С 08 F. Антибактериальное средство / Шайхутдинов Е.М., Курманалиев О.Ш., Тульбаев Ш.С. и др.

REFERENCES

1. *Kolaei E.A., Cenatus C., Tweddell R.J. and others.* Antifungal activity of aluminium-containing salts against the development of carrot cavity spot and potato dry rot. *Annals of applied biology.* 2013. Tom 163. Vypusk 2.- s. 311-317.

2. *Vashkov V.I.* Sredstva i metody sterilizacii, primenjaemye v medicine. M.: Medicina, 1973. S. 182-183.

3. *Miljanovskij A.G.* Sovremennye antisepticheskie sredstva // *Ve-terinarija*, 2010. № 2. – S. 47-54.

4. *Strachunskij L.S., Kozlov S.R.* Sovremennaja antimikrobnaja hi-mioterapija. Rukovodstvo dlja vrachej. M.: Borges, 2012. – 432 s.

5. *Aliev N.U., Makanov U.M., Irzhanova D.I., Orynbekov S.B.* Di-alkil- i dibenzilaminoalkinilovye jefiry N-feniltiokarbaminovoj kisloty // *Izvestija AN KazSSR, Ser. himicheskaja*, 1978. № 5. S. 78-80.

6. *Egorov N.S.* Osnovy uchenija ob antibiotikah. M.: Medicina, 1986. S. 143-147.

7. A.s. SSSR. № 989774. 14.09.1982. MKI A 61 L i S 08 F. Anti-bakterial'noe sredstvo / *Shajhutdinov E.M., Kurmanaliev O.Sh., Tul'baev Sh.S.* i dr.

Алиев Нысанали Ужетбаевич – доктор химических наук, профессор, заведующий кафедрой химии КазНМУ им. С.Д.Асфендиярова, г.Алматы, e-mail: aliev_n_50@mail.ru

Ердесова Кулшара Ердесовна – доктор медицинских наук, профессор кафедры 1-интернатуры КазНМУ им. С.Д. Асфендиярова, г. Алматы, e-mail: erdesova@mail.ru

Мамырбекова Айжан Кумекбаевна – кандидат химических наук, доцент МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail: aizhan_akm@mail.ru

ӘОЖ 547.37.632.954

**Н.Ө.ӘЛИЕВ, К.Е.ЕРДЕСОВА,
А.К.МАМЫРБЕКОВА, З.Б.АЛЛАМБЕРГЕНОВА**

**АЦЕТИЛЕН АМИНСПИРТТЕРІ НЕГІЗІНДЕ
МИКРОБИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІ ЗАТТАРДЫ СИНТЕЗДЕУ**

Қарастырылып отырған мақалада ацетилен аминспирттерін синтездеуге бағытталған жарияланымдарға қысқаша шолу жасалып, оларды фенилизоцианат және фенилизотиоцианатпен әрекеттестіру арқылы микробиологиялық белсенді заттарды алу мүмкіншілігі қарастырылған.

Тірек сөздері: ацетилен аминспирттері, карбамин қышқылдары, карбаматтар, тиокарбаматтар, микробиологиялық белсенділік.

Н.У.Алиев, К.Е.Ердесова, А.К.Мамырбекова, З.Б.Алламбергенова
**Синтез микробиологических активных веществ
на основе ацетиленовых аминоспиртов**

В настоящем сообщении дается краткий обзор публикаций, посвященных синтезу ацетиленовых аминоспиртов и возможности получения на их основе микробиологически активных соединений взаимодействием с фенилизоцианатом и фенилизотиоцианатом.

Ключевые слова: ацетиленовые аминоспирты, карбаминовые кислоты, карбаматы, тиокарбаматы, микробиологическая активность.

N.U.Aliyev, K.E.Erdesova, A.K.Mamyrbekova, Z.B.Allamberganova
**Synthesis of Micro Biologically Active Substances Based Acetylenic
Aminoalcohols**

This report provides an overview of the publications in the sacred acetylene synthesis of amino alcohols and opportunities in radiation on their basis of microbiologically active compounds by interaction with phenyl isocyanate and phenyl isothiocyanate.

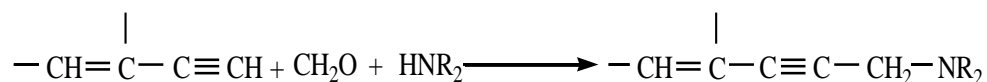
Keywords: acetylenic aminoalcohols, carbamic acid, carbamates, thiocarbamates, microbiological activity.

Anahtar kelimeleri: asetilen aminoalkoller, karbamik asitler, karbamatlar, tiokarbamatlar, mikrobiyolojik etkinliği.

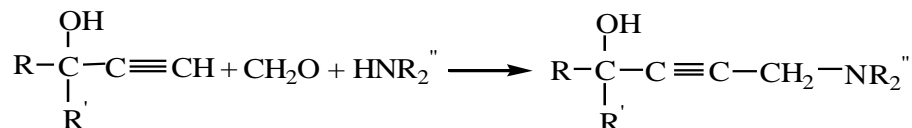
Құрамында ацетилен байланысы бар қосылыстар қатарында амин тобы бар қосылыстар әр түрлі ерекше қасиеттері тұрғысынан өзіндік қызығушылық тудырады [1-6], себебі бұлардың арасында химиялық, физиологиялық және биологиялық қасиеттерімен ерекшеленетін қосылыстар табылған [7].

Ацетилен қатары амин туындыларын алудың маңызды әдісінің бірі неміс химигі Карл Манних ашқан аминметилдеу реакциясы болып табылады. Бұл реакцияны жүзеге асыру үшін үш компонент – біріншісі, аминметилдеуге қажетті субстрат (біздің жағдайда ацетилен спирті), екіншісі, карбонилдік компонент (біздің жағдайда формальдегид) және үшіншісі, аминдік компонент (біздің жағдайда диалкил (диарил) аминдер). Реакция нәтижесінде Манних негізі деп аталатын аминметилдеу өнімі және су түзіледі.

И.Н.Назаров пен қызметкерлері винилацетилен гомологтары аминдер және параформмен атмосфералық қысымда ұзақ қыздырғанның өзінде реакцияға түспейтіндігін, бірақ реакциялық ортаға каталиттік мөлшерде темір тұздарын ($FeCl_3$) енгізгенде реакция жеңіл жүріп жақсы шығымдармен (90%-ға дейін) сәйкес амин туындыларын беретіндігін көрсеткен [8]:

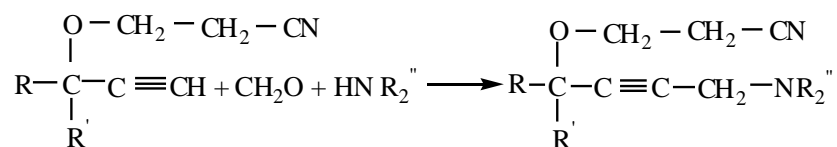

Ацетилен спирттерінің аминдер және параформмен әрекеттесуі көптеген зерттеулердің тақырыбы болған. Е.Джонс пен әріптестері α -этинилкарбинолдарды триоксиметилен және екіншілік аминдермен әрекеттестіріп, сәйкес ацетилен аминспирттерін шамалы шығыммен алған [9]:

Аталған спирттердің ацетаттары Манних реакциясының жағдайында ацетилен аминспирттерін жоғары шығыммен береді (50-90%). Осылай алған деректеріне сүйене отырып авторлар ацетилен спиртінің үш байланысына жақын α -жағдайында орналасқан гидроксил тобы реакцияның жүруін тежейді деген пікірге келеді.

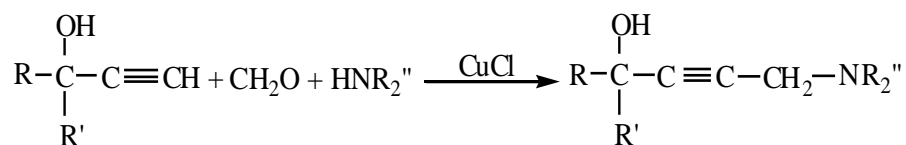
И.Н.Назаров пен Г.А.Швехгеймер [10] ацетилен спирттері β -цианэтил эфирлерін параформның эквимолден аздаған артық мөлшерінің қатысуында аминдермен диоксанда қайнатқан кезде жоғары шығыммен (56-96%) ацетилен аминэфирлерін түзетіндігін көрсеткен:

Сонымен бірге ацетилен спирттерінің ацетаттары, бензоаттары мен феноксиацетаттарының аминметилдеу реакциялары зерттеліп, Манних реакциясының, ацетаттарымен салыстырғанда, бензоаттарымен, әсіресе феноксиацетаттарымен қиындау жүретіндігі көрсетілген [11].

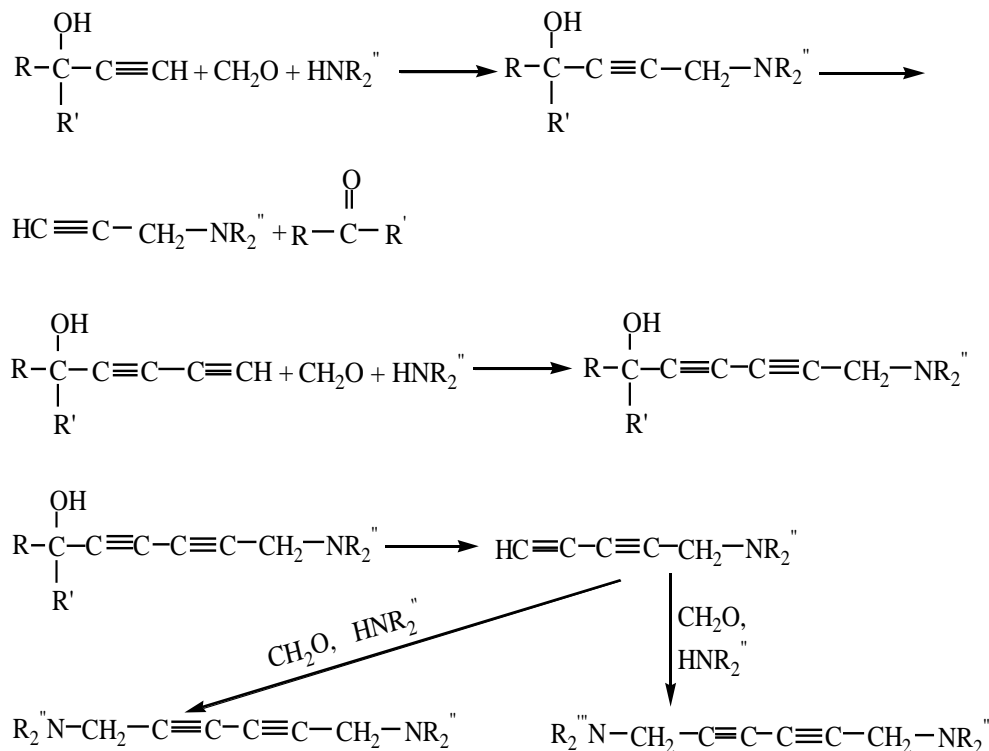
Г.А.Швехгеймер [12] ацетилен спирттерінің ацеталдарын аминметилдеу әдісін ұсынды. Ацетилен спирттері ацеталдарының түзілу жеңілдігі мен Манних реакциясынан кейін оңай сабындануын ескерсек аталмыш әдістің тиімді болып кең қолданыс табуы ықтимал. Бірақ, жоғарыда келтірілген Манних реакциясын іс жүзіне асыру әдістерінің барлығында дерлік ацетилен спирттерінің гидроксил тобын қорғауды және реакцияны тамамдағаннан соң бос гидроксилі бар аминацетилен спирттерін алу үшін сабындану реакциясын жүзеге асыруды талап етеді, яғни қажетті соңғы өнімді алу үшін реакцияны бірнеше сағыға ұзартады.

Сондықтан, біздің пікірімізше, Н.М.Либман мен С.Г.Кузнецов ұсынған ацетилен спирттерін тікелей аминметилдеу әдісі ыңғайлы [13]:

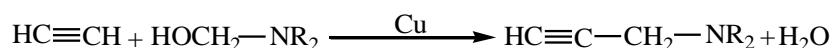
Бұл авторлар Манних реакциясын жүзеге асыру жағдайын мұқият зерттей келе аминметилдеу реакциясы ацетилен спиртінің үш байланыс жанындағы сутегі атомы бойынша катализатор ретінде бір валентті мыс тұздарын қолданғанда оңай жүріп жақсы шығыммен мақсатты өнімдерді беретіндігін көрсеткен. Бұл ғалымдардың пікірінше, Манних реакциясы жағдайында аминметилдеу процесі әр уақытта бір валентті мыс қатысуында (мүмкін аралық мыс ацетиленидін түзуі арқылы) ғана жақсы жүретін тәрізді. Синтездеу барысында екі валентті мыс формальдегид әсерінен тотықсызданып жеңіл түрде бір валентті күйіне өтетін болса (орта сілтілік болған жағдайда), онда оның катализтік әсері реакциясы бастауында бір валентті мысты алғанмен бірдей болады. Бейтарап ортада немесе әлсіз қышқылдық ортада (аминнің тұзын пайдаланғанда) екі валентті мыстың бір валентті күйіне өтуі қиындады және бұл жағдайда реакция өнімінің шығымы күрт төмендеп кететіндігі байқалған. Катализатордың мөлшері, яғни көбірек, не азырақ болғаны айтарлықтай әсер ете қоймайды.

И.Н.Азербайев пен әріптестері [14-17] аминацетилен және диацетилен аминспирттерін ыдыратып одан кейін алынған өнімдерді аминметилдеп әр түрлі ацетилен қатары аминдерін алудың ыңғайлы әдісін ұсынды:

Ацетилендік қосылыстарды Манних реакциясы бойынша аминметилдеу зертханалық деңгейде кеңінен қолданыс тапқанымен, оның механизмі осы күнге дейін нақты дәлелденіп ғалым-органиктердің құптауын алған емес.

Аталмыш конденсаттану реакциясы амин мен формальдегидтің аралық өнім түзіуі арқылы жүреді деген болжам тікелей метилоламинмен ацетиленнен ацетилендік негіз алынуымен дәлелденетін сияқты [18]:

И.Н.Азербает пен шәкірттерінің пікіріне қарағанда, вилацетилен мен фенилацетилен құрамдарындағы үш байланыс жанындағы сутегі атомымен салыстырғанда ацетилен спирттері құрамындағы ацетилен байланысы жанындағы сутегі атомының

Манних реакциясы жағдайында белсенділігі төмен болады. Бұл жағдайда ацетилендік қосылыстардың активтендіру энергиясын төмендететін мыс қосылыстарын катализатор ретінде пайдаланғанда

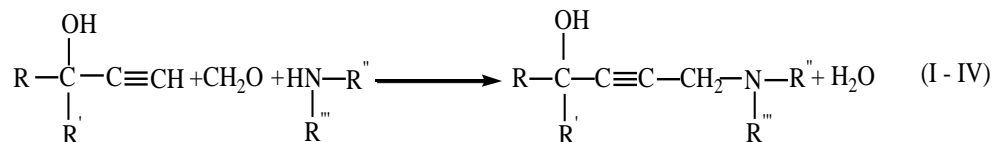
ғана олар параформ мен екіншілік аминдермен конденсаттану реакциясына түседі.

Биологиялық белсенді қосылыстарды іздестіру мақсатымен ацетилен аминспирттерінің циклоалкилді және арилді туындылары синтезделіп холонолиттік қасиеттері зерттелген. Карбонил тобы жанындағы көміртегі атомының орынбасушысы циклоалкил болғанда, арилді туындыларымен салыстырғанда, биологиялық белсенділігі жоғары және уыттылығы төмен болатындығы жайлы айтылады [19].

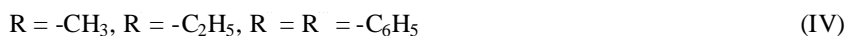
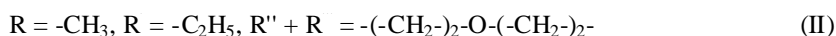
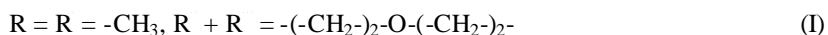
Биологиялық белсенді қосылыстарды іздестіру жұмыстарын жалғастыра отырып еңбектің авторлары [20], пирролидин және пиперазин қатары аминспирттерінің сукцинаттарын, сульфанилаттарын, тартраттарын және адипинаттарын синтездеп, толық жан-жақты сипаттаған, циклопентилді және циклогексилді туындыларының холинолиттік қасиеттерінің жоғары екендігін көрсеткен.

Қорыта айтқанда, ацетилен аминспирттері биологиялық белсенді ғана емес басқа да пайдалы қасиеттерге ие туындыларды алуға негіз болуымен қатар өздері де сондай қасиеттерге ие болуы ықтимал. Міне осы тұрғыдан бұл қосылыстар үлкен қызығушылық тудырады.

Ацетилен спирттерін Манних реакциясы жағдайында аминметилдеу арқылы бірнеше аминспирттерін алдық. Ацетилен спирттерін аминметилдеу үшін формальдегид қатысында дифениламин және морфолинмен әрекеттестірдік:

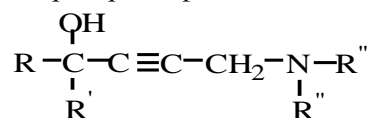

мұндағы:

Аминметилдеу реакциясын сусыздандырылған диоксан ортасында катализатор ретінде жаңадан дайындалған бір хлорлы мыс қатысуында 80-90 °С аралығында қыздыру арқылы жүргіздік. Реакция 6 сағат шамасында аяқталады. Алынған ацетилен аминспирттерінің физика-химиялық сипаттамалары 1-ші кестеде келтірілген.

Кесте 1. Ацетилен аминспирттерінің физика-химиялық сипаттамалары

Қосылыс реттік №	R	R'	R''	Шығымы, %	t ^o _{қайн.} , °C/ мм.сн.бағ.	R _f
I	-CH ₃	-CH ₃	(R'') ₂ = -(CH ₂) ₂ -O-(CH ₂) ₂	72	128/4	0,31
II	-CH ₃	-C ₂ H ₅	(R'') ₂ = -(CH ₂) ₂ -O-(CH ₂) ₂	67	125/3	0,27
III	-CH ₃	-CH ₃	-C ₆ H ₅	73	127/3	0,36
IV	-CH ₃	-C ₂ H ₅	-C ₆ H ₅	66	126/3	0,31

1-ші кестенің жалғасы

Қосылыс реттік №	Табылғаны, %			Брутто формуласы	Есептелгені, %		
	C	H	N		C	H	N
I	65,62	9,33	7,72	C ₁₀ H ₁₇ NO ₂	65,57	9,29	7,65
II	67,30	9,71	7,20	C ₁₁ H ₁₉ NO ₂	67,00	9,64	7,11
III	81,54	7,21	5,32	C ₁₈ H ₁₉ NO	81,51	7,17	5,28
IV	81,83	7,65	5,13	C ₁₉ H ₂₁ NO	81,72	7,53	5,02

1-ші кестеден байқалып тұрғанындай, ацетилен аминспирттерінің шығымы Манних реакциясы жағдайында 66-73% аралығында болды, яғни ацетилен спирттерімен салыстырғанда бұлардың шығымдары шамалы төмендеу. Бұның себебі, біздің ойымызша, реакцияның жоғары температурада жүруіне байланысты кейбір қосымша реакциялардың – ацетилен спиртінің ыдырауы, шайырлану және т.б. басқа қосымша реакциялардан болса керек. Олардың ИҚ-спектрлерінде ацетилен спирттерінің функционалдық топтары мен байланыстарына тән жұтылу жолақтарының барлығы дерлік байқалады, тек ацетилендік байланыс жанындағы сутегі атомына сәйкес келетін 3300 см⁻¹ аймағында болатын жұтылу жолағы мүлдем жоғалады да ацетилендік байланыстың өзіне тән жұтылу жолағы кәдімгідей анық байқалады (2-ші кесте).

Кесте 2. Ацетилен аминспирттері ИҚ спектрлерінің негізгі жұтылу жолақтары.

Қосылыс реттік №	Байланыстар немесе топтар					
	C≡C	C-N	C-O-C	-CH ₂ -	C ₆ H ₅	O-H
	Валенттік толқулардың жиілігі, ν, см ⁻¹					
I	2207	1219	1195	1921	-	3625
II	2195	1220	1185	1924	-	3614
III	2200	1220	1190	1923	1580	3623
IV	2213	1220	1195	1924	1585	3621

2-ші кестеден көрініп тұрғанындай, ацетилен аминспирттері ИҚ спектрлерінде негізгі топтары мен байланыстарына сәйкес келетін жұтылу жолақтары өздеріне тән жұтылу аймақтарында көрінеді, яғни құрылыстарын айғақтайды.

Қорыта айтқанда, ацетилен спирттері, гликолдері мен аминспирттерін синтездеу қиындықсыз іске асырылатын процестер, алғашқыларын Фаворский реакциясы жағдайында кептірілген диэтил эфиірі ортасында тек мұқият ұнтақталған техникалық күйдіргіш калий қатысуында төмен температурада кетондарды ацетиленмен (ацетилен спирттерін алу үшін), ацетилен спирттерін кетондармен (симметриялы немесе асимметриялы ацетилен гликолдерін алу үшін), диацетилен гликолдерін, ацетилен спирттерін бромацетилен спирттерімен Ходкевич-Кадио реакциясының жағдайында конденсаттау арқылы жоғары шығыммен алуға болса, соңғыларын Манних реакциясының жағдайында ацетилен спирттерін формальдегид және диалкиламиндермен (немесе циклді аминдермен) каталиттік мөлшерде бір хлорлы мыстың қатысуында сусыздандырылған диоксан ортасында әрекеттестіру арқылы алуға болады.

Сонымен, бірнеше ацетилен аминспирттері синтезделіп алынған. Ендігі мақсатымыз оларды фенилизоцианат және фенилизотиоцианатпен әрекеттестіріп тұз тәріздес күрделі эфирлерін – карбаматтары мен тиокарбаматтарын синтездеп биологиялық қасиеттерін зерттеу.

Бұндай қызығушылық тек қана жоғарыда келтірілген мәліметтерге ғана негізделген жоқ, соңғы кездері пайда болған деректерге де байланысты болып отыр, мысалы, аталмыш қосылыстарға ұқсас қосылыстар арасынан француз ғалымдары емдік қасиеті бар заттар тапқан [21, 22], ал қытай ғалымдары микроорганизмдерге қарсы әсері жоғары карбаматтық қосылыстар алса [23], ресейлік ғалымдар кейбір карбаматтардың фунгицидтік қасиеттерінің айтарлықтай болатынын көрсеткен [24].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Азербайев И.Н., Гусев Б.П., Татарчук В.В.* Амины диацетиленового ряда // Изв. АН КазССР, серия хим., 1964. № 3. – С. 87-91.
2. *Азербайев И.Н., Касымханова Р.Ф., Ержанов К.Б.* Синтез некоторых никотинатов несимметрично замещенных ацетиленовых гликолей / В сб.
3. *Химия ацетилена и технология карбида кальция*, Алма-Ата: Казахстан, 1972. – С. 144-147.
4. *Першин Г.Н., Милованова С.Н., Микерина А.Л., Шшимакова Т.Г., Бардамова М.А., Котляревский И.Л.* Бактериологические свойства некоторых ароматических моно- и диацетиленовых аминов // Изв. АН СССР, серия хим., 1970. № 8. – С. 1904-1908.
5. *Котляревский И.Л., Андриевская Э.К., Фишер Л.Б.* Основания Манниха, производные пара-диэтинилбензола // Изв. АН СССР, серия хим., 1967. № 2. – С. 397-405.

6. *Азербает И.Н., Босяков Ю.Г., Ержанов К.Б.* Синтез и некоторые превращения фенилендиацетиленовых аминоспиртов гетероциклического ряда / В сб. Химия ацетилена и технология карбида кальция. Алма-Ата: Казахстан, 1972. – С. 43-49.

7. *Азербает И.Н., Маканов У., Сарбаев Т.Г.* Феноксиацетопродукты ацетиленовых и диацетиленовых производных // Изд. КазГУ. Химия и хим. технология, 1967. Вып. VIII. – С. 79-84.

8. Патент № WO2007071428-A2. New organic compounds useful for induction of resistance in plants, and for curative/preventive control of phytopathogenic fungi and bacteria in agricultural crops e.g. *Plasmora viticola* on vines.

9. *Назаров И.Н., Красная Ж.А., Виноградов В.П.* Производные ацетилена. 190. Получение этиоксиацетилена и применение его для синтеза непредельных альдегидов и кислот // ЖОХ, 1958. Т. 28. № 2 – С. 395-399.

10. *Jones E.R., Morezak J., Beder H.* The reaction of α -etinilkarbinolov with a 3-oksimetilenand secondary amines to form acetylenic aminoalcohols // J. Chem. Soc., 1947. № 8. – P. 1523-1527.

10. *Назаров И.Н.; Швехгеймер Г.А.* Рекация Манниха с β -цианэтиловыми эфирами ацетиленовых спиртов // ЖОХ, 1956. Т. 26. № 3. – С. 813-819.

11. *Назаров И.Н., Кругликова Р.И., Николаев Г.М.* Ацетиленовые аминоспирты и их сложные эфиры // ЖОХ, 1959. Т. 29. – С. 1859-1867.

12. *Швехгеймер Г.А.* Новый путь синтеза диэтиламинотетильных производных дизамещенных пропаргиловых спиртов // Изв. АН СССР, ОХН, 1957. № 10. – С. 1265-1267.

13. *Либман Н.М., Кузнецов С.Г.* Аминоспирты ацетиленового ряда. I. Получение 1,1-дизамещенных 4-диалкиламинобутин-2-олов-1 // ЖОХ, 1960. Т. 30. Вып. 4. – С. 1197-1201.

14. *Азербает И.Н., Гусев Б.П., Татарчук В.В., Шовкань А.Я.* Синтез пропаргиламинов // Вестник АН КазССР, 1964. № 4. – С. 60-63.

15. *Азербает И.Н., Гусев Б.П., Татарчук В.В.* Амины диацетиленового ряда // Изв. АН КазССР, серия хим., 1964. № 3. – С. 87-91.

16. *Гусев Б.П., Татарчук В.В., Азербает И.Н., Кучеров В.Ф.* Химия полиеновых и полиацетиленовых соединений. Сообщение 13. Синтез диалкиламинопро-изводных диацетиленового ряда // Изв. АН СССР, ОХН, 1965. № 3. – С. 846-851.

17. *Гусев Б.П., Татарчук В.В., Азербает И.Н., Кучеров В.Ф.* Химия полиеновых и полиацетиленовых соединений. Сообщение 18. Амины диацетиленового ряда // Изв. АН СССР, ОХН, 1966. № 7. – С. 1209-1213.

18. Амер. патент № 2273141. Способ синтеза ацетиленовых оснований. С.А. 1942, V. 36. – № 3807.

19. *Голиков С.Н., Кузнецов С.Г., Либман Н.М., Локтионов С.И., Зацепин Э.П.* Аминоспирты ацетиленового ряда. XI. Синтез и холинолитические

свойства 1-фенил-1-циклоалкил-4-диалкиламино-2-бутин-1-олов // Химико-фармацев-тический журнал, 1998. № 12. – С. 21-25.

20. Семенова Н.Н., Сафонова А.А., Ключкова И.Н., Норцица М.В. Поиск потенциальных ингибиторов холинэстеразы среди замещенных пирролидинов и пиперазинов // Химико-фармацевтический журнал, 1999. № 12. – С. 12-14.

21. Заявка Франции № 2866886. 02.09.2005. Производные арил- и гетероарилалкилкарбаматов, их получение и применение в качестве лекарственных средств / Abouabdellan A., Bartsch Li R., Hoor-Naert Ch., Ravet A.

22. Заявка Франции № 2865205 от 22.07.2005. Производные арилоксиалкилкарбаматов, их получение и применение в терапии / Abouabdellan A., Almaro G.A., Froissant J., Hoor-Naert Ch.

23. Yao Bin, Shen Xiao-lan, Yang Qian-hua, Xu Bing-xiang. Синтез и противомикробная активность замещенных пиридиновых пропирилкарбаматных соединений // Acad. J. Second Mil. Med. Univ. 2005. 26. № 5. – С. 558-560.

24. Алексеева Е.О., Попков С.В., Талисманов В.С. Синтез и фунгицидная активность О-(азолилэтил)-N-арилтиокарбаматов // Успехи в химии и хим. технол., 2008. 22. № 6. – С. 95-98.

REFERENCES

1. Azerbaev I.N., Gusev B.P., Tatarchuk V.V. Aminy diacetylenovogo rjada // Izv. AN KazSSR, serija him., 1964. № 3. – S. 87-91.

2. Azerbaev I.N., Kasymhanova R.F., Erzhanov K.B. Sintez nekotoryh nikotinatov nesimmetrichno zameshhennyh acetilenovyh glikolej / V sb. Himija acetilena i tehnologija karbida kal'cija, Alma-Ata: Kazahstan, 1972. – S. 144-147.

3. Pershin G.N., Milovanova S.N., Mikerina A.L., Shishmakova T.G., Bardamova M.A., Kotljarevskij I.L. Bakteriologicheskie svojstva nekotoryh aromaticeskikh mono- i diacetylenovyh aminov // Izv. AN SSSR, serija him., 1970. № 8. – S. 1904-1908.

4. Kotljarevskij I.L., Andrievskaja Je.K., Fisher L.B. Osnovaniya Manniha, proizvodnye para-dijetililbenzola // Izv. AN SSSR, serija him., 1967. № 2. – S. 397-405.

5. Azerbaev I.N., Bosjakov Ju.G., Erzhanov K.B. Sintez i nekotorye prevrashheniya fenilendiacetylenovyh aminospptov geterociklicheskogo rjada / V sb. Himija acetilena i tehnologija karbida kal'cija. Alma-Ata: Kazahstan, 1972. – S. 43-49.

6. Azerbaev I.N., Makanov U., Sarbaev T.G. Fenoksiacetoproduzvodnye acetilenovyh i diacetylenovyh produzvodnyh // Izd. KazGU. Himija i him. tehnologija, 1967. Vyp. VIII. – S. 79-84.

7. Patent № WO2007071428-A2. New organic compounds useful for induction of resistance in plants and for curative preventive control of

phytopathogenic fungi and bacteria in agricultural crops e.g. *Plasmora viticola* on vines.

8. *Nazarov I.N., Krasnaja Zh.A., Vinogradov V.P.* Proizvodnye acetilena. 190. Poluchenie jetoksiacetilena i primenenie ego dlja sinteza nepredel'nyh al'degidov i kislot // *ZhOH*, 1958. T. 28. № 2 – S. 395-399.

9. *Jones E.R., Morezak J., Beder H.* The reaction of α -etinilkarbinolov with a 3-oksimetilenand secondary amines to form acetylenic aminoalcohols // *J. Chem. Soc.*, 1947. № 8. – R. 1523-1527.

10. *Nazarov I.N., Shvehgejmer G.A.* Reakcija Manniha s β -cianjetilovymi jefirami acetilenovyh spirtov // *ZhOH*, 1956. T. 26. № 3. – S. 813-819.

11. *Nazarov I.N., Kruglikova R.I., Nikolaev G.M.* Acetilenovye aminospirty i ih slozhnye jefiry // *ZhOH*, 1959. T. 29. – S. 1859-1867.

12. *Shvehgejmer G.A.* Novyj put' sinteza dijetilaminometil'nyh proizvodnyh dizameshennyh propargilovyh spirtov // *Izv. AN SSSR, OHN*, 1957. № 10. – S. 1265-1267.

13. *Libman N.M., Kuznecov S.G.* Aminospirty acetilenovogo rjada. I. Poluchenie 1,1-dizameshennyh 4-dialkilaminobutin-2-olov-1 // *ZhOH*, 1960. T. 30. Vyp. 4. – S. 1197-1201.

14. *Azerbaev I.N., Gusev B.P., Tatarchuk V.V., Shovkan' A.Ja.* Sintez propargilaminov // *Vestnik AN KazSSR*, 1964. № 4. – S. 60-63.

15. *Azerbaev I.N., Gusev B.P., Tatarchuk V.V.* Aminy diacetilenovogo rjada // *Izv. AN KazSSR, serija him.*, 1964. № 3. – S. 87-91.

16. *Gusev B.P., Tatarchuk V.V., Azerbaev I.N., Kucherov V.F.* Himija polienovyh i poliacetilenovyh soedinenij. Soobshhenie 13. Sintez dialkilaminoproizvodnyh diacetilenovogo rjada // *Izv. AN SSSR, OHN*, 1965. № 3. – S. 846-851.

17. *Gusev B.P., Tatarchuk V.V., Azerbaev I.N., Kucherov V.F.* Himija polienovyh i poliacetilenovyh soedinenij. Soobshhenie 18. Aminy diacetilenovogo rjada // *Izv. AN SSSR, OHN*, 1966. № 7. – S. 1209-1213.

18. Amer. Patent № 2273141. Sposob sinteza acetilenovyh osnovanij. S.A. 1942, V. 36. – № 3807.

19. *Golikov S.N., Kuznecov S.G., Libman N.M., Loktionov S.I., Zacepin Je.P.* Aminospirty acetilenovogo rjada. XI. Sintez i holinoliticheskie svojstva 1-fenil-1-cikloalkil-4-dialkilamino-2-butin-1-olov // *Himiko-farmacev-ticheskij zhurnal*, 1998. № 12. – S. 21-25.

20. *Semenova N.N., Safonova A.A., Klochkova I.N., Noricina M.V.* Poisk potencial'nyh ingibitorov holinjesterazy sredi zameshennyh pirrolidinov i piperazinov // *Himiko-farmacevticheskij zhurnal*, 1999. № 12. – S. 12-14.

21. Zajavka Francii № 2866886. 02.09.2005. Proizvodnye aril- i geteroarilalkilkarbamatov, ih poluchenie i primenenie v kachestve lekarstvennyh sredstv / *Abouabdellan A., Bartsch Li R., Hoor-Naert Ch., Ravet A.*

22. Zajavka Francii № 2865205 ot 22.07.2005. Proizvodnye ariloksi-alkilkarbamatov, ih poluchenie i primenenie v terapii / *Abouabdellan A., Almarino G.A., Froissant J., Hoor-Naert Ch.*

23. Yao Bin, Shen Xiao-lan, Yang Qian-hua, Xu Bing-xiang. Sintez i protivomikrobnaja aktivnost' zameshennyh piridinovyh propi-nikarbatnyh soedinenij // Acad. J. Second Mil. Med. Univ. 2005. 26. № 5. – S. 558-560.

24. Alekseeva E.O., Popkov S.V., Talismanov V.S. Sintez i fungicidnaja aktivnost' O-(azoliljetil)-N-ariltiokarbatov // Uspehi v himii i him. tehnol., 2008. 22. № 6. – S. 95-98.

Әлиев Нысаналы Өжетбайұлы – химия ғылымдарының докторы, профессор, С.Ж.Асфендияров атындағы ҚАЗҰМУ, Алматы қ., e-mail: aliev_n_50@mail.ru

Ердесова Күлшара Ердесовна – медицина ғылымдарының докторы, С.Ж. Асфендияров атындағы ҚАЗҰМУ, Алматы қ., e-mail: erdesova@mail.ru

Мамырбекова Айжан Кумекбаевна – химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: aizhan_akm@mail.ru

Алламбергенова Зоя Бақбергенқызы – химия ғылымдарының магистрі, Республикалық медицина колледжі, Алматы қ., e-mail: zoyaallambergen@mail.ru

УДК 617.98

Ш.М.СЕЙДИНОВ

**ЯЗВЕННО-НЕКРОТИЧЕСКИЙ ЭНТЕРОКОЛИТ
У НОВОРОЖДЕННЫХ**

В статье описаны частота встречаемости некротического энтероколита у новорожденных в перинатальном центре №3 г.Туркестана. За три года в перинатальном центре родилось 24516 детей. Из них 1599(6,53%) родились недоношенными. За этот период 48 детям был поставлен диагноз некротического энтероколита. Среди всех больных с НЭК 85,42% (41 детей) были недоношенными новорожденными и 14,58% (7 детей) - рожденными в срок. Представлен дифференцированный подход к лечению в зависимости от стадии заболевания.

Ключевые слова: некротический энтероколит, недоношенные, новорожденные, гипоксия.

Ш.М.Сейдинов

Нәрестелердегі некротикалық энтероколит

Бұл мақалада №3 Түркістандағы облыстық перинатальдық орталықтағы некротикалық энтероколиттің кездесетін жиілігі көрсетілген. Перинаталдық орталықта үш жылда 24 516 бала дүниеге келді. Соның ішінен 1599 (6.53%) шала дүниеге келген болып табылады. Осы кезеңде туылған 48 нәрестелерге некротикалық энтероколит диагнозы қойылды. Ауру нәрестелердің ішінен 85.42% (41 бала) шала туылғандар және 14.58% (7 бала) уақтылы дүниеге келгендер. Аурудың сатысына байланысты емдеудің сараланған тәсілі ұсынылған.

Тірек сөздері: некротикалық энтероколит, ерте, жаңа туған нәресте, гипоксия.

SH.M.Seydinov

Necrotizing enterocolitis of newborns

The article describes the incidence of necrotizing enterocolitis in newborns in the perinatal center №3 Turkestan. For three years in the perinatal center there were born 24 516 children. From 1599 (6.53%) were born preterm. During this period, 48 children were diagnosed with necrotizing enterocolitis. Among all patients with NEC 85.42% (41 children) were preterm infants and 14.58% (7 children) - born on time. Submitted differentiated approach to the treatment depending on the stage of the disease.

Keywords: necrotizing enterocolitis, premature, newborn, hypoxia.

Anahtar kelimele ri: enterokolit, premature, yenidoğan, hipoksi nekrotizan.

Актуальной проблемой неонатологии, которая существенно влияет на показатели заболеваемости и смертности новорожденных, является некротический энтероколит (НЭК).

Некротический энтероколит новорожденных-неспецифическое воспалительное заболевание, вызываемое инфекционными агентами на фоне незрелости механизмов местной защиты и/или гипоксически-ишемического повреждения слизистой кишечника, склонное к генерализации с развитием системной воспалительной реакции. По определению Д.Клоэрти (2002), НЭК-острый некротический кишечный синдром неясной этиологии.

Интенсивное развитие неонатологии и реаниматологии сделало возможным выживание детей, родившихся глубоко недоношенными, перенесших гипоксию в родах и имеющих признаки внутриутробного или интранатального инфицирования, а также родившихся с тяжелыми врожденными пороками развития желудочно-кишечного тракта и/или сердечно-сосудистой системы. [1,11,12,]. Подавляющее большинство этих детей (90 %) – недоношенные с массой тела менее 1500 г, поэтому НЭК называют «болезнью выживших недоношенных» [13,14,15].

В период новорожденности НЭК встречается в 2–16 % случаев в зависимости от гестационного возраста, около 80 % из них приходится на недоношенных детей с низкой массой тела при рождении У недоношенных НЭК встречается в 10–25 % случаев [3,5,10]. Заболеваемость НЭК у новорожденных, по данным различных авторов, находится в пределах от 0,3 до 3 на 1000 детей. Показатель смертности значительно выше в группе недоношенных новорожденных, среди детей с синдромом задержки внутриутробного развития и колеблется в пределах от 28 до 54 % [2,7,8,16,17], а после оперативных вмешательств - 60%, несмотря на интенсивные совместные усилия неонатологов, детских хирургов, анестезиологов-реаниматологов, а также развитие современных технологий выхаживания и лечения новорожденных. В странах, где уровень рождения недоношенных детей низкий (Япония, Швейцария), НЭК встречается реже - с частотой 2,1% среди всех детей, поступающих в неонатологические отделения интенсивной терапии [6, 7].

Цель исследования: оценить эффективность консервативного лечения некротического энтероколита у новорожденных в условиях областного перинатального центра №3. г.Туркестана.

Материалы и методы исследования. В группу исследования были включены 48 ребенка родившихся в областном перинатальном центре №3 г. Туркестана за период 2013-2015 гг., которым был поставлен диагноз некротического энтероколита. Диагноз был выставлен на основании комплекса общеклинических и лабораторных методов исследования, бактериологического исследования из кишечника, крови, глаз, пупочной ранки, обзорной рентгенографии и УЗИ брюшной полости. Всего родилось новорожденных 24516 за период 2013-2015 гг. Из них недоношенных 1599 (6,53%).

Среди всех больных с НЭК 85,42% (41 детей) были недоношенными новорожденными и 14,58% (7 детей) - рожденными в срок. В группе недоношенных детей средний гестационный возраст при рождении составлял $30 \pm 3,1$ недель. Масса тела при рождении - 1389 ± 212 гр. Мальчиков было 72,92% (35), девочек - 27,08% (15). В большинстве случаев 36 (75%) некротический энтероколит начинался в первые 1-4 суток жизни, на 8-10 сутки – в 16,67% (8 пациентов) и у 4-х детей (8,34%) - на второй недели жизни. Сопутствующие заболевания были представлены респираторным дистресс-синдромом (РДС), врожденным пороком сердца, ишемической энцефалопатией, внутриутробной пневмонией, внутрочерепными кровоизлияниями различной степени тяжести, функционирующим артериальным протоком, что подтверждалось дополнительными методами обследования, в т.ч. эхокардиографией, рентгенографией органов грудной клетки. В зависимости от методов лечения дети были разделены на две группы. Первую группу составили новорожденные, родившиеся в период 2013г по июнь 2014г. (22 детей), лечение которых предусматривало в основном воздействие на инфекционный агент, декомпрессию желудка и проведение инфузионной терапии. Антибактериальная терапия носила направленный характер с учетом данных бактериологического обследования и чаще всего включала цефалоспорины 3-го поколения и метранидазол, иногда в сочетании с аминогликозидами. Вторую группу составили 26 пациентов, у которых основная роль в лечении отводилась коррекции центральной гемодинамики и дыхательных нарушений, а также каудальным блокадам с 0,25% раствором лидокаина в целях улучшения регионального кровотока, прерывания потока патологических импульсов и создания «функционального покоя» кишечника с учетом того факта, что у большинства обследованных новорожденных (75%) в обеих группах некротический энтероколит протекал по гемодинамическому варианту [1].

Результаты обследования и их обсуждение. Большинство всех заболевших новорожденных в обеих группах имели в анамнезе факторы, ведущие к централизации кровообращения вследствие перинатальной гипоксии или асфиксии (табл. 1).

Таблица 1. Дополнительные анамнестические и клинические параметры

Признак	Количество детей с данным признаком	% от общего числа больных
РДС	32	72,7
В/утробная пневмония	9	20,5
Асфиксия	4	9,1
Врожденный порок сердца	40	90,9
Ишемическая энцефалопатия	5	11,4

О гемодинамическом варианте энтероколита мы судили на том основании, что заболевание начиналось в первые 1-4 дня после рождения при умеренно выраженных воспалительных изменениях в анализе крови. По степени тяжести дети в первой группе распределились следующим образом: 9 новорожденных (40,9%) - 1 степень, 9 новорожденных (40,9%) - 2-я степень, 4 новорожденных (18,2%) - 3 степень. Во второй группе детей 1-ю степень тяжести имели 11 детей (39,3%) и 2-ю степень - 14 новорожденных (50,0%), 3 новорожденных (10,7%) - 3 степень (таблица 2).

Таблица 2. Распределение новорожденных по степени тяжести

Степень тяжести	I группа n=22	II группа n=28
1 степень	9 (40,9 %)	11 (39,3 %)
2 степень	9 (40,9 %)	14 (50 %)
3 степень	4 (18,2 %)	3 (10,7 %)
$\chi^2=0,72; p>0,05$		

Для оценки эффективности проводимой терапии мы сравнивали сроки купирования клинических признаков некротического энтероколита: купирование пареза кишечника, нормализация отхождения газов и стула, улучшение характера стула, уменьшение симптомов интоксикации, оксигенотерапия. При проведении стандартной терапии у больных первой группы с 1-й степенью тяжести улучшение наступало в большинстве случаев к 5-у дню от начала заболевания (72,7%), у 2 новорожденных – на 2-3 сутки (18,2%) и у 1 ребенка (9,1%) – в более поздние сроки (таблица 3). У пациентов 2-й группы с той же степенью тяжести симптомы некротического энтероколита купировались в основном на 2-е сутки от начала заболевания, что составило 67,9%, ($p<0,001$). Причем достаточно было проведение однократной каудальной блокады.

Таблица 3. Оценка эффективности проводимой терапии у больных с 1 степенью тяжести

Сроки купирования признаков	I группа n=22	II группа n=28
2-3 день от начала заболевания	2 (18,2%)	19 (67,9%)
5 день от начала заболевания	19 (72,7%)	8 (28,6%)
в более поздние сроки	1 (9,1%)	1 (3,57%)
$\chi^2=17,8; p<0,001$		

У новорожденных 1-й группы со второй степенью некротического энтероколита купирование явлений пареза кишечника, нормализация

отхождения газов и стула, уменьшение симптомов интоксикации на фоне проводимой терапии наступали в 81,8% случаев к 10 дню от начала заболевания, у 2 детей (9,1%) - к 14 дню и у 2 пациентов (9,1%) - позднее. У детей 2-й группы, при данной степени выраженности заболевания, улучшение наступало в 78,6% случаев к 3 суткам и только у одного больного улучшения не было, по поводу чего он был переведен в хирургический стационар (таблица 4).

Таблица 4. – Оценка эффективности проводимой терапии у больных с 2 степенью тяжести.

Сроки купирования признаков	I группа n=22	II группа n=28
3 день от начала заболевания	-	22 (78,6%)
10 день от начала заболевания	18 (81,8%)	3 (10,7%)
14 день от начала заболевания	2 (9,1%)	2 (7,1%)
в поздние сроки	2 (9,1%)	-
улучшение не было	-	1 (3,57%)
$\chi^2=32,8; p<0,001$		

При лечении 2-й степени некротического энтероколита каудальная блокада проводилась от 2-х до 3-х раз в сутки. За период 2013-2015гг. умерло 3 ребенка. Все 3 больных из первой группы из числа переведенных в хирургический стационар. Лечение некротического энтероколита в условиях перинатального центра с использованием каудальных блокад стало возможным с введением должности неонатального хирурга.

Таким образом, раннее начало терапии с включением в схему лечения каудальных блокад может предотвратить прогрессирование некротического энтероколита, а следовательно, снизить количество неблагоприятных исходов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Головкин О.К., Левицкая Е.М., Линчевский Г.Л. Особенности ведения новорожденных с некротизирующим энтероколитом // Архив клинической и экспериментальной медицины. – Т. 11, № 2. – 2002. – С. 241-244.
2. Иванов В.В., Чевжик В.П., Черпалюк Е.А. Оперативная тактика при лечении энтероколита у новорожденных // Детская хирургия. – 2003. – № 6. – С. 25-27.
3. Караваева С.А. Диагностика и особенности клинического течения некротического энтероколита у детей // Вестник хирургии. – 2002. – Т. 161, № 4. – С. 41-46.

4. Красовская Т.В., Кобзева Т.Н. Диагностика и интенсивная терапия в хирургии новорожденных. – М.: Издатель Мокеев, 2001. – С. 23-28.
5. Любименко В.А., Баиров В.Г., Горелик К.Д. и др. Парентеральное и зондовое питание в неонатальной хирургии // Педиатрия. – №3. – 2001. –С. 103-105.
6. Посибник з неонатологий / Под ред. Джона Клоерті, Энн Старк: Пер. з англ. – К.: Фонд допомоги дітям Чорнобиля, 2002. –С. 609-615.
7. Практичний посібник з неонатологий: Пер. з англ. / Под ред. Езутагана, Добрянського. – Львов; Дейтройт, 2002. –342 с.
8. Пулин А.М. Язвенно-некротический энтероколит новорожденных // Мир медицины. – 2000. – №9-10. – С. 34-36.
9. Ситко Л.А., Чернышов А.К., Торопченко В.Н., Мандрик Т.М., Шлякина И.Ф. Критерии тяжести и прогноза некротизирующего энтероколита у новорожденных // Детская хирургия. – 2003. – № 6. – С. 46-48.
10. Шабалов Н.П. Неонатология: Учебное пособие. – М., 2006. – Т. 2. – С. 345-355.
11. Ионушине С.В., Красовская Т.В., Новожилов В.А., Кикина Е.И., Кузьмин А.Ю. Значение сочетаний факторов риска в развитии некротического энтероколита у новорожденных детей // Вопросы современной педиатрии, 2003. – Т.2. – №1. – С.41-44.
12. Ford H.R., Watkins S., Reblok K. et al. The role of inflammatory cytokines, nitric oxide in pathogenesis of necrotizing enterocolitis. J Pediatr Surg 1997; (42): 275-282.
13. Neonatology: pathophysiology and management of the newborns./[G.B.Avery, M.A.Fletcher, M.G.MacDonald et al.; editor G.B.Avery.- 5th ed.-USA: Lippincott Williams&Willkins 1999;1621.
14. Ashkraft K.W. Pediatric surgery. 3rd ed.- Phil.:W.B.Saunders Co. – 2000; 1091.
15. Kosloske A.M., Papile L., Bursteln J. Indication for operation in acute necrotizing enterocolitis of the neonates. Surgery 1980; 87: 502-508.
16. Fasoli L., Turi R.A., Spitz L. Necrotizing enterocolitis: extent of disease and surgical treatment. J Pediatr Surg 1999; 34: 1096-1099.
17. Chandler J.C. Necrotizing enterocolitis in infants with very low birth weight. Semin PediatrSurg. – 2000; 9 (2): 63-72.

REFERENCES

1. Golovka O.K., Leviskiya E.M., Lishenski G.L. Osabennosti videnya novorojennih s nekoretireuchi enterokolitim // Arhiv klinechiki i eksperimentalnoi medisine. – Т. 11, №15 – 2002. – S. 241-244.
2. Ivanov V.V., Chevjik V.P., Cherpalkuk E.A. Operativnaya taktika pri lecheni u novorojdennih // Detsikaya hurirga. – 2003. – №6. – С. 25-27.
3. Karaeva S.A. Diagnostika i osobennosti klinisheskogo tesheniya nekrotecheski entokrolita u detei //Vestik hirurgiya. -2002. - Т.161, №4. -С. 41-46.

4. *Krasovskaya T.V., Kobzeva T.N.* Diagnostika i intensivnaya terapiya v hirurgiya novorodjennih. – M.: Izdatel Mokeev, 2001. – С. 23-28.
5. *Lubimenko V.A., Bayrov V.G., Gorelik K.D. i dr.* Parenteralnoe i zondovoe pitanie v neonatalnoi hirurgii // *Pediatriya*. – №3. – 2001. – С. 103-105.
6. *Posobnik z neontologiya / Pod red. Djona Kloreti, Ann Stark: Per. z ang. – K.: Fond dopomogi detiyam Shernobilya, 2002. – С. 609-615.*
7. *Praktisheskii posobnik z neonatologiya: Per. z ang. / Pod red. Ezagatuana, Dobrinskogo . – Livev; Deitroit, 2002. – 342 с.*
8. *Pulin A.M.* Izvenno-nekroticheskya interokolit novorodjennih // *Mir medisiny*. – 2000. – №9-10. – С. 34-36.9.
9. *Sitko L.A., Chernishov A.K., Toropchenko V.N., Mandrik T.M., Shlyakina I.F.* Kriterya tiyajesti i prognoza nekrotizyryhego interoklita u novorodjennih // *Detskaya hirurgiya*. – 2003. – №6. –С. 46-48.
10. *Shabalov N.F.* Neonatologiya: Ushebnoe posobie . – M., 2006. – T. 2. – С. 345-355.
11. *Ionushene S.B., Krasovskaya T.B., Novojilov B.A., Kikina E.I., Kuzmin A.Y.* Znachenya sochetaniya faktorov riska v razvitya nektoticheskogo interkolita u novorodjennih detei // *Voprosi sovremennoy pediatriya* , 2003.- T.2.- №1.- С.41-44.
12. *Ford H.R., Watkins S., Reblok K. et al.* The role of inflammatory cytokines, nitric oxide in pathogenesis of necrotizing enterocolitis. *J Pediatr Surg* 1997; (42): 275-282.
13. *Neonatology: pathophysiology and management of the newborns.*/[G.B.Avery, M.A.Fletcher, M.G.MacDonald et al.; editor G.B.Avery.- 5th ed.-USA: Lippincott Williams&Willkins 1999;1621.
14. *Ashkraft K.W.* Pediatric surgery. 3rd ed.- Phil.:W.B.Saunders Co. 2000; 1091.
15. *Kosloske A.M., Papile L., Bursteln J.* Indication for operation in acute necrotizing enterocolitis of the neonates. *Surgery* 1980; 87: 502-508.
16. *Fasoli L., Turi R.A., Spitz L* Necrotizing enterocolitis: extent of disease and surgical treatment. *J Pediatr Surg* 1999; 34: 1096-1099.
17. *Chandler J.C.* Necrotizing enterocolitis in infants with very low birth weight. *Semin PediatrSurg.* 2000; 9 (2): 63-72.

Сейдинов Шора Мусалиевич – доктор медицинских наук, профессор, МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail: shora25@mail.ru

УДК 616-002.5 (574.4)

Б.Т.БАЛТАБАЕВА

**МИЛИАРЛЫ ТУБЕРКУЛЕЗДІҢ ЗАМАНАУИ ЖАҒДАЙДАҒЫ
КЛИНИКАЛЫҚ АҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АСҚЫНУЛАРЫ**

Туберкулез науқастарымен тығыз қарым-қатынастан дамыған ерте жастағы балаларда туберкулез ауруы ауыр жайылған үрдістің дамуына алып келеді. Туберкулездің өте ауыр түрлері, соның ішінде милиарлы туберкулез бен туберкулезді менингит кездеседі.

Тірек сөздері: Туберкулез, атипті ағымы, асқынуы, ерте жастағы балалар, диагностика, спецификалық ем, эпидемиологиялық жағдай, жайылмалы түрі.

Б.Т.Балтабаева

**Клиническое течение милиарного туберкулеза в современных
условиях и его осложнение**

Среди заболевших туберкулёзом детей раннего возраста, контактирующих с больными в семье, отмечают развитие тяжелой генерализованной формы милиарного туберкулёза.

Ключевые слова: Туберкулез, атипичное течение, осложнение, дети раннего возраста, диагностика, специфическое лечение, эпидемиологическая ситуация, генерализованная форма.

B.T.Baltabayeva

**Clinical Course General Form of Tuberkulez
and Unfavourable Result**

The disease tuberculosis of children and teenagers of close contact to patients with tuberculosis leads of heavy generalization processes. It is necessary to note that the heaviest forms, such as miliary tuberculosis and tubercular meningitis too took place.

Keywords: Tuberculosis, Atypical current, Complication, Children of early age. Diagnostics, Specific treatment, The epidemiological situation, Generalized form.

Anahtar kelimeleri: Tüberküloz, atipik tür, komplikasyon, küçük yaştaki çocuklar, diyagnostik, spesifik tedavi, epidemiyolojik durum, diffüz türler.

Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымы туберкулезді адамзатқа экономикалық және биологиялық қатер төндіретін ғаламдық мәселе деп шешкен.

ДДСҰ мәліметі бойынша алдымыздағы 20 жылдың ішінде 200 млн адам туберкулезбен ауырып, оның 70 млн адам туберкулезден қайтыс болуы мүмкін.

Туберкулезді әлеуметтік аурулар қатарына жатқызады, өйткені ол үй-тұрмыстық жағдайлары нашар, көп балалы отбасындағы балаларда, жалпы экономикасы төмен, нашар дамыған елдерде жиі кездеседі. Кейінгі жылдардағы еліміздегі экономикалық дағдарыстармен байланысты туберкулез ауруы «күшіне еніп отыр».

Туберкулез ауруының эпидемиологиялық жағдайының төмендеуі осы аурудың клиникалық және морфологиялық көрінісінің өзгеруіне әкеліп соғады. Бұған дәлел туберкулездің клиникалық түрлерінің 1940-50 жылдардағыдай жедел дамиды клиникалық формасының, яғни миллиарлы туберкулездің пайда болуы.

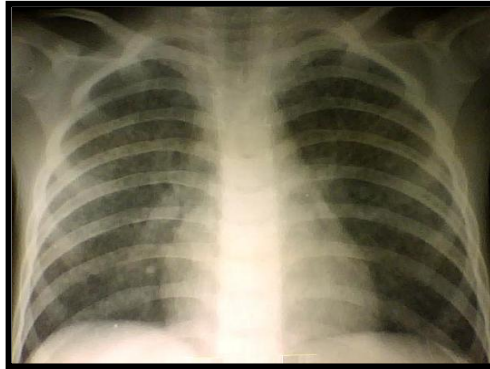
Туберкулезбен ауырған науқастардың 90%-ы алғашқы медициналық-санитарлық көмек қызметкерлеріне қаралып солардың көмегімен анықталады. Туберкулез ауруын ерте анықтап, дер кезінде спецификалық ем бастамаған жағдайда оны асқындырып, науқас терең мүгедектікке ұшырайды. Миллиарлы туберкулездің заманауи жағдайдағы клиникалық ағымында улану белгілерінің айқын болмауынан алғашқы медициналық-санитарлық көмек мекемелерінде және жалпы емдеу мекемелерінде дұрыс диагноз қоя алмау орын алууда.

Қазіргі кезде туберкулез ауруымен қарым қатынаста болған жас балалар арасында миллиарлы туберкулез жиі кездесуде. Жұғудың бірден-бір көзі ол өкпедегі процесс болып табылады.

Қарастырылып отырған клиникалық жағдайда алғашқы медициналық-санитарлық көмек мекемесінде және жалпы емдеу мекемесінде **«диагностикалық уақытты жоғалту»** болып табылады.

Науқастың ауру және өмір тарихы; Қыз бала Ұ,6 жаста(туылған күні 17.08.2008ж). Бала көп балалы отбасынан. Төртінші жүктілік, төртінші мерзіміндегі босанудан, туылғандағы салмағы 3000 гр. Перзентханадағы жасалынған БЦЖ-дан кейінгі тыртық 6 мм. Манту сынағасы туралы мәлімет жоқ. Баланың өсуі жасына сай. Туберкулезді қарым-қатынас анасымен; анасына 1995 жылы оң өкпенің ж/б инф туберкулезі бойынша лобэктомия отасы жасалынған. Қазіргі кезде анасынан сол өкпенің ж/б инф туберкулезі анықталған. Анасының айтуы бойынша қыз бала 01.10.2014. бастап ауырған, сол кездегі шағымдары; дене қызуының көтерілуі - 37,2С, әлсіздікке және салмақ тастауына. Амбулаториялық ем қабылдаған (ампициллин және симптоматикалық ем), жағдайы жақсармаған. 09.10.2013. жағдайы нашарлап дене қызуы 38,5-39С көтерілген, тамақ ішуінде байланыссыз құсулар болған. Науқасты ауылдық ауруханаға жатқызып емдеген, жағдайы біршама жақсарғандай болғандықтан 26.10.14. күні үйіне шығарып алған, ал 28.10.2014 күні жағдайы күрт төмендеп қалтырап тырысулар пайда болған. Жедел жәрдем көмегімен аудандық ауруханаға жеткізіліп, онда Серозды

менингит диагнозымен бейспецификалық ем қабылдаған, оң нәтиже болмағандықтан 01.11.2014 ауқымды кеуде рентгенін (1-сурет) жасаған, онда екі өкпе алаңының мөлдірлігі төмендеген және интесивтілігі төмен майда ошақтар анықталған. Ал жұлын сұйықтығынан цитоз - 14 жасуша, қант 3,2ммоль/л.

1-Сурет.

Фтизиопедиатрдың консультациясынан кейін «Өкпенің диссеминирленген туберкулезі, туберкулезді менингоэнцефалит, кома I-II дәрежелі диагнозымен» - ОТҚД-дің жансақтау бөліміне ауыстырылды. Ауыстырылған кездегі баланың жағдайы өте ауыр интоксикация және менинго-энцефалит әсерінен, кома II дәрежелі. Балаға ИВЛ қосулы. Қатынасқа түспейді, ауырсыну сезімталдылығы әлсіз. Жарыққа реакциясы әлсіз. Птоз, ауыз үшбұрышының бір жақты жазылмауы. Керниг және Брудзинский симптомдары оң, шүйде бұлшықеттерінің регидтілігі. Аяқ қозғалысының тежелуі. Жұтынуы әлсіз, зондты тамақтану. Теріасты шелмай қабаты әлсіз жетілген. Тыныс алуы көмекші бұлшықеттерінің қатысуымен, ТАЖ–32 рет мин. Өкпенің екі жағында да қатаң тыныс. Жүрек тондары тұйық, ритмді. АД=65/50 мм.с.б. Пульс - 118 рет мин. Іші жұмсақ. Диурез кататермен. Жұлын сұйықтығы цитоз - 97, қанты 3,4 2ммоль/л Ривальт және Панди сынамасы оң +.

Жансақтау бөлімінде 3-ай 11 күн, яғни 03.11.2010-14.02.2014 аралығында ем алып, коматозды жағдайдан шықты. 14.02.2014 күні осы диспансердің балалар бөлімшесіне ауыстырылды. Жұлын сұйықтығы 3 айдан кейін тазарды.

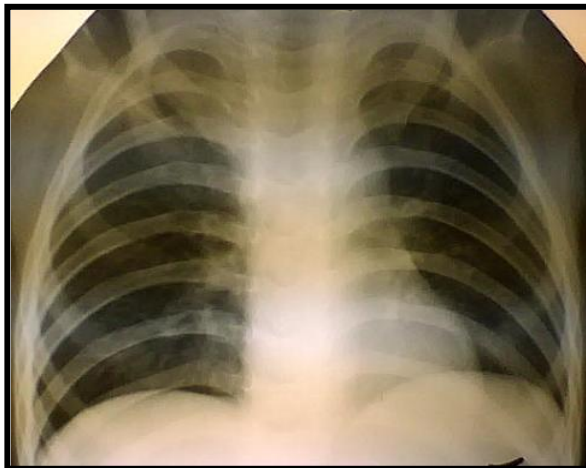
Жалпы қан анализі: Анемия I дәрежелі (гемоглобин-103 г/л), әлсіз лейкоцитоз ($11-13 \times 10^9$ /л). Динамика өзгеріссіз.

Бактериологиялық зерттеуде. 22.11.14. Стрептомицинге тұрақтылық.

Жалпы несеп анализі: алғашқы 3 айда белок іздері, басқа көрсеткіштері қалыпты.

Қандағы қант денгейі қалыпты көрсеткіште 3.4-5,6 ммоль /л.

Кеуде қуысының жалпы шолу R-граммасында 21.02.14ж. (2-сурет). Өкпе тамыр будасының суреті күшейген, өкпе алаңында инфильтрациялық көлеңке және ошақтық өзгерістер жойылған.

2-Сурет.

ОТҚД науқас стандартты үлгінің 1- категориясы бойынша ем қабылдады. Қосымша дезинтоксикациялық, гармональді терапия, витаминдер, гепатопротекторлар және симптоматикалық ем тағайындалды. Коматозды жағдайдан үш айлық емнен кейін ғана шықты, ал интоксикация белгілері баяу қайтты. Тамақтануы зонд арқылы.

Тоғыз ай бойы жүргізілген ем туберкулездің белсенділігін жойғанымен орталық нерв жүйесінің және бас ми жұп нервтерінің зақымдануы қайтымсыз процеске ұшырады, яғни науқаста; афазия, органикалық деменция, спастикалық тетрапарез, орталық генез амоврозы, торлы қабық ангиопатиясы.

Тұжырым. Демек, туберкулезбен ауырған науқаспен жақын қатынаста болған ерте жастағы балаларда туберкулездің ауыр жайылмалы түрінің дамуына жиі әкеліп соғады

Маңызды себебі болып екіншіден туберкулез ауруының клиникалық көрінісінің әртүрлілігі және ағымының қалыптан тыс оның дер кезінде анықталуына кедергі бола тұрса да, дегенмен де ерте диагностикалау мақсатында туберкулез ауруы туралы дәрігерлердің біліктілігін үнемі арттырып отыруымыз қажет.

Үшіншіден туберкулезден кейінгі үлкен қалдықты өзгерістерге ие науқастар туберкулез ауруына қайта шалдығу қаупі жоғары екендігін ескеріп, оларды емханада бақылауға алып, оларға жыл сайын флюорографиялық тексеру жүргізу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мусатова Н.В., Кузмина Н.В. Диагностика и дифференциальная диагностика милиарного туберкулеза. //Пульмонология. 2014 №3 стр.98-101.
2. Перельман М.И. Хирургическое лечение туберкулеза легких при устойчивости микобактерий к химиопрепаратам. //Пульмонология. 2011. Т.13 №3 стр.5-10.
3. Богданова В.Е., Батыров Ф.А., и др. Редкая локализация туберкулеза при генерализованном процессе у ребенка раннего возраста.// Проблемы туберкулеза. 2009.-№ 6.- С. 48-50.
4. Саин Д. О., Цымбаларь Г.Г., Рывняк Л.П. и др. Современная характеристика распространенных и остро прогрессирующих форм туберкулеза легких.// Проблемы туберкулеза. 1999.-№ 1.- С. 27-29.
5. Батыров Ф.А., Киселевич О. К., Ширшов И.В. Генерализованная туберкулезная инфекция у детей раннего возраста// Проблемы туберкулеза.-2009г.-№ 1.- С. 45-51.

REFERENCES

1. Musatova N.V., Kuzmina N.V. Diagnostika i differencial'naja diagnostikmiliarnogo tuberkuleza. //Pul'monologija. 2014 №3 str.98-101.
2. Perel'man M.I. Hirurgicheskoe lechenie tuberkuleza legkih pri ustojchivosti mikobakterij khimioteraputam. //Pul'monologija. 2011. T.13 №3 str.5-10.
3. Bogdanova V.E., Batyrov F.A., i dr. Redkaja lokalizacija tuberkuleza pri generalizovannom processe u rebenka rannego vozrasta.// Problemy tuberkuleza. 2009.-№ 6.- S. 48-50.
4. Sain D. O., Cymbalar' G.G., Rynjak L.P. i dr. Sovremennaja harakteristika rasprastranennyh i ostroprogressirujushih form tuberkuleza legkih.// Problemy tuberkuleza. 1999.-№ 1.- S. 27-29.
5. Batyrov F.A., Kiselevich O. K., Shirshov I.V. Generalizovannaja tuberkuleznaja infekcija u detej rannego vozrasta// Problemy tuberkuleza.-2009g.-№ 1.- S. 45-51.

Балтабаева Бибігүл Төлегенқызы – оқытушы, Ахмет Ясауи университеті ШМИ, Шымкент қ., e-mail: ftiziatriya-mktu@mail.ru

УДК 616.37

Ш.М.СЕЙДИНОВ

**СЛУЧАЙ ИЗ ПРАКТИКИ БОЛЬШОЙ КИСТЫ ПОДЖЕЛУДОЧНОЙ
ЖЕЛЕЗЫ У РЕБЕНКА 9 ЛЕТ**

В этой статье описывается редкий случай из практики кисты поджелудочной железы у мальчика 9 лет, впервые проявившейся после полученной травмы болевым абдоминальным синдромом. Показаны возможности УЗИ и КТ, в диагностике данной патологии. Описан способ хирургического лечения с учетом показаний и результатов проведенных исследований.

Ключевые слова: киста, поджелудочная железа, дети, свищ, операция, боль.

Ш.М.Сейдинов

**9 жастағы баланың ұйқы безінің ірі торсылдағының
тәжірибедегі жағдайы**

Бұл мақалада өте сирек кездесетін жарақаттан пайда болған 9 жасар баланың ұйқы безінің торсылдағы қаралған, іш ауруы көрсетілген. УДЗ және КТ торсылдақтың диагностикасындағы мүмкіншілігі көрсетілген. Жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін ескере отырып сипатталған көрсетпе және хирургиялық емдеу тәсілі баяндалған.

Тірек сөздері: торсылдақ, ұйқы без, балалар, жыланкөз, оташылау, ауырсыну.

Sh.M.Seydinov

A case of pancreatic cyst in a 9-year old child

A case of pancreatic cyst in a 9-year old child is reported that for the first time manifested itself as painful abdominal syndrome. The potential of ultrasound study, CT regime for diagnostics of this pathology is illustrated. The method of its endoscopic treatment is described with reference to indications and results of relevant research.

Keywords: cyst, pancreas, children, fistula, surgery, pain.

Anahtar kelimeleri: kist, pankreas, çocuk, fistül, ameliyatı, ağrı.

Под термином «киста поджелудочной железы» (ПЖ) подразумевается жидкостное образование, находящееся в ткани самой железы или в парапанкреатической клетчатке. Стоит отметить что кисты ПЖ – это относительно редкая патология в детском возрасте. Кистозные образования ПЖ могут быть врожденными и расцениваться как истинные кисты. Ложные

кисты образуются после травм, воспалительных процессов, а также в ряде случаев в результате оперативных вмешательств на ПЖ. Ретенционные кисты образуются в результате расширения панкреатического протока, иногда с формированием калькулеза ПЖ [1-8,18,21]. Основным методом диагностики кистозных образования является УЗИ. Данный метод позволяет определить характер объемного образования ПЖ, его кровоснабжение, а также дать оценку артериального и венозного кровотока. По характеру окружающих кисту тканей можно судить о сформировавшейся кисте, что позволит выбрать адекватный метод лечения. Для дифференциальной диагностики с кистами других органов брюшной полости, а также для уточнения ангиоархитектоники и анатомических особенностей расположения образования показано проведение компьютерной томографии (КТ). Чтобы выявить сообщение полости кисты с протоковой системой поджелудочной железы, проводят МРТ в режиме МРХПГ [9,19]. Лечение кист чаще всего проводится хирургическим путем, однако рассасывания содержимого кисты и облитерации ее полости иногда удается добиться консервативно. Все хирургические методы лечения кист условно разделяются на 4 основные категории: полное удаление кисты (вылущивание, марсупиализация); неполное удаление кисты: внутреннее дренирование кисты; наружное дренирование кисты. На сегодняшний день операции внутреннего дренирования считаются наиболее успешными и физиологически обоснованными. Как правило, выполняется формирование анастомоза между кистой и пищеварительным трактом-желудком, тощей или двенадцатиперстной кишки [10-16,20].

Клиническое наблюдение Ребенок Б. 9 лет поступил в хирургическое отделение Туркестанской детской городской больницы 28.10.15г. с жалобами на боли в животе, увеличение размеров брюшной полости, повышение температуры тела до 39 градусов С, резкое похудание, слабость, снижение аппетита. Со слов матери ребенок болеет в течение двух месяцев . 03.09.2015 году ребенок упал с 4 метровой высоты. 04.10.15г. с ухудшением общего состояния госпитализирован в отделение детской хирургии г.Кызыл-орды .При обследовании диагностирована картина тупой травмы живота, разрыв и размозжение тела и хвоста поджелудочной железы с скоплением жидкости в сальниковой сумке. Консилиумом врачей хирургов решено продолжить консервативное лечение. 01.10.2015 года выписан с улучшением общего состояния домой под наблюдением участкового врача. После выписки на дому родители обратили внимание на увеличение размеров брюшной полости. Самостоятельно родители в клинике МКТУ им. Ясави. Учитывая тяжесть состояния больного обратились за помощью в клинику МКТУ им. Ясави, где провели обследование ребенку на УЗИ и КТ и было принято решение по экстренным показаниям ребенка госпитализировать в ДХО ГДБ г Туркестана. Об часов утра появились боли в животе и рвота, отсутствие аппетита. Состояние ребенка в динамике ухудшилось, температура тела

повысилась до 39С, с чем и обратились в Туркестанскую городскую детскую больницу. В приёмном покое осмотрен врачами хирургами и госпитализирован в ДХО. Состояние ребенка при поступлении тяжелое, за счет истощения, интоксикации и болевого синдрома. Сознание ясное, адекватное. Телосложение астеническое. Периферические лимфатические узлы не увеличены. Кожные покровы и видимые слизистые сухие, чистые, бледной окраски. Тургор и эластичность мягких тканей резко снижен. Язык обложен белым налетом. Зев спокоен. Суставы не изменены. Грудная клетка обычной формы. Перкуторно: в легких ясный легочной звук. Аускультативно: дыхание жесткое, хрипов нет. Тоны сердца: приглушены, ритмичные. Температура 38 С. Пульс 104 в минуту. А/Д-100/60 мм.рт.ст. Печень не увеличена, безболезненная. Селезенка не пальпируется. Диурез не нарушен. Status localis: Живот увеличен в объеме, не участвует в акте дыхания, болезненный и умеренное мышечное напряжение по всем отделам передней брюшной стенки, больше в эпигастральной области, при перкуссии тимпанический звук, определяется объемное образование в брюшной полости, симптом Щеткина-Блюмберга отрицательный, перистальтика кишечника вялая, газы отходят слабо. На представленной компьютерной томографии брюшной полости: кистозное образование брюшной полости занимает почти всю брюшную полость (рис 1).

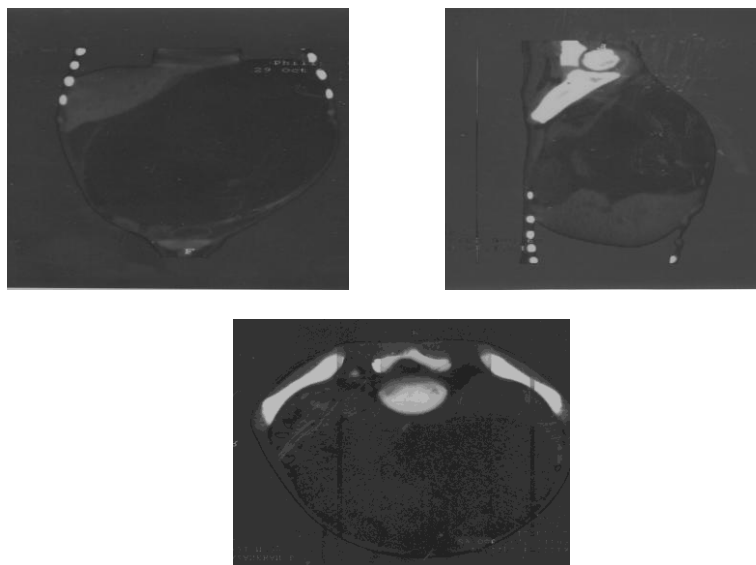

Рисунок 1. Компьютерная томография органов брюшной полости.

Лабораторно-диагностическое исследование:

1. ОАК Нв-100 г\л, Эр-3,9, Л-8,7 *10⁹\л, СОЭ-7 мм\ч
2. ОАМ уд.вес-м\м, белок-отсутствует, лейкоциты-0-1 в п.з.
3. Кал на я\г .- не обнаружено.
4. Кровь на ВИЧ отрицательная
5. Биохимия крови: общий белок 65,8 г\л, альбумин 30,5 г\л, глобулины 56,5 ммоль\л, креатинин 68,9 ммоль\л, глюкоза 5,7 ммоль\л, амилаза 3,97 ммоль\л. Общий билирубин 13,5 мкмоль\л, не прямой билирубин 9,5 мкмоль\л, прямой 4,0 мкмоль\л.

УЗИ брюшной полости выявлено больших размеров полостное образование заполненное жидкостью. На обзорной рентгенографии брюшной полости в петлях кишечника почти нет воздуха, определяется жидкостное образование, которое занимает почти брюшную полость. Проведенное лечение: анальгин 50%-0,5 + димедрол 1%-0,5 x 3 раза №4, препарат железа: ферровит по 2мл x 3раза №3; тазид 1,0 в\в 10 дней , метрид 100,0 мл в\в. В отделении ребенку в предоперационном периоде проводилась инфузионная терапия, парентеральное питание, ингибиторы протеаз, симптоматическая терапия. После проведенной предоперационной подготовки 30.10.2015г. была произведена операция среднесрединная лапоротомия вскрытие и дренирование сальниковой сумки из полости было отсосано 5л.100мл. панкреатического сока, на теле поджелудочной железы определялся свищ из которого выделялся сок поджелудочной железы (рис 2).

Рисунок 2. Свищ поджелудочной железы.

Была произведена операция ушивание свища поджелудочной железы, дренирование сальниковой сумки.

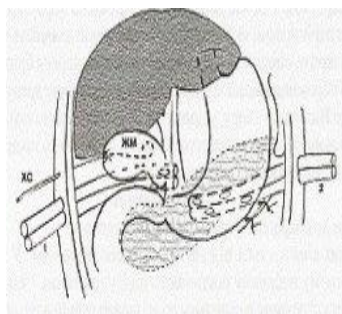

Рисунок 3. Схема операции дренирования полости кисты и брошной полости.

В послеоперационном периоде сок поджелудочной железы стал поступать в брюшную полость поэтому 05.11.2015 г. была приведена операция релапоротомия наложение цистоеюноанастомоза с обходным брауновским анастомозом, тампонада винслова отверстия и дренирование малого таза.

Рисунок 4. Цистоеюноанастомоз по Хенле.

В отделении реанимации перелиты компоненты крови: эритроцитная масса 160,0 мл 0(1) группы и СЗП 270,0. Послеоперационный период протекал без осложнений, нормализовалась температура тела, стал прибавлять в весе, рана зажила первичным натяжением. Выписан на амбулаторное лечение 18.11.2015 г. в удовлетворительном состоянии.

На 12 суток после операции

На 21 суток после операции

Больной осмотрен через 15 дней после выписки из стационара прибавил в весе 5кг., самочувствие хорошее, жалоб не предъявляет.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гумеров А. А., Зайнуллин Р.Р., Филиппова Н.П. Посттравматическая киста поджелудочной железы у ребенка 6 лет. *Детская хирургия*. 2002; 6: 50.
2. Давиденко Н.В. Клинико-функциональная характеристика, исходы и прогноз острых панкреатитов различной этиологии у детей: Дисс. – М.; 2006.
3. Мешков М.В., Никитский Д.Н., Слынько Н.А. Киста поджелудочной железы у ребенка 3,5 лет. *Детская хирургия*. 1999; 2: 50.
4. Bhat N.A., Rashid K.A., Wani I., Wani S., Syeed A. Hydatid cyst of the pancreas mimicking choledochal cyst. *Ann. Saudi Med*. 2011; 31 (5): 536.
5. Boulanger S.C., Gosche J.R. Congenital pancreatic cyst arising from occlusion of the pancreatic duct. *J. Pediatr. Surg. Int*. 2007; 23 (9): 903 -5.
6. Briem-Richter A., Grabhorn E., Wenke K., Ganschow R. Hemorrhagic necrotizing pancreatitis with a huge pseudocyst in a child with Crohn's disease. *Eur. J. Gastroenterol. Hepatol*. 2010; 22 (2): 234.
7. Teh S.H., Pham T.H., Lee A., Stavlo P.L., Hanna A.M., Moir C. Pancreatic pseudocyst in children: the impact of management strategies on outcome. *J. Pediatr. Surg*. 2006; 41 (11): 1889.
8. Fujishiro J., Kaneko M., Urita Y., Hoshino N., Jinbo T., Sakamoto N., Suzuki H., Komuro H. Enteric duplication cyst of the pancreas with duplicated pancreatic duct. *J. Pediatr. Surg*. 2011; 46 (8): e13.
9. Megibow A.J. Update in imaging of cystic pancreatic masses for gastroenterologists. *Clin. Gastroenterol. Hepatol*. 2008; 6 (11): 1194.
10. Скобелев В.А., Разин М.П. Цистоеюноанастомоз при посттравматической кисте поджелудочной железы у ребенка 11 лет. *Детская хирургия*. 2004; 2: 51.
11. Смирнов А.Н., Голованев М.А, Парамонова С.В. Хирургическое лечение истинных и ложных кист поджелудочной железы у детей: Обзор. *Детская хирургия*. 2004; 6: 49-51.
12. Clifton M.S., Pelayo J.C., Cortes R.A., Grethel E.J., Wagner A.J., Lee H. et al. Surgical treatment of childhood recurrent pancreatitis. *J. Pediatr. Surg.* 2007; 42 (7): 1203.
13. Makin E., Harrison P., Patel S., Davenport M. Pancreatic pseudocysts in children: Treatment by endoscopic cystgastrostomy. *J. Pediatr. Gastroenterol. Nutr*. 2012; 29 (3): 15-8.
14. Seitz G., Warmann S.W., Kirschner H.J., Haber H.P., Schaefer J.W., Fuchs J. Laparoscopic cystojejunostomy as a treatment option for pancreatic pseudocysts in children – a case report. *J. Pediatr. Surg*. 2006; 41 (12): e33-5.

15. *Sharma S.S., Maharshi S.* Endoscopic management of pancreatic pseudocyst in children—a long-term follow-up. *J. Pediatr. Surg.* 2008; 43 (9): 1636-9.
16. *Yoder S.M., Rothenberg S., Tsao K., Wulkan M.L., Ponsky T.A., St Peter S.D., Ostlie D.J., Kane T.D.* Laparoscopic treatment of pancreatic pseudocysts in children. *J. Laparoendosc. Adv. Surg. Tech. A.* 2009; 19 (Suppl. 1): S37-40.

REFERENCES

1. *Gumerov A. A., Zainullin R.R., Filippova N.P.* Posttraumaticeskaja kista podzheludochnoi zhelezy u rebenka 6 let. *Detskaja hirurgija.* 2002; 6: 50–1.
2. *Davidenko N.V.* Kliniko-funkcional'naja harakteristika, ishody i prognoz ostryh pankreatitov razlichnoi yetiologii u detei: Diss. M.; 2006.
3. *Meshkov M.V., Nikitskii D.N., Slyn'ko N.A.* Kista podzheludochnoi zhelezy u rebenka 3,5 let. *Detskaja hirurgija.* 1999; 2: 50–1.
4. *Bhat N.A., Rashid K.A., Wani I., Wani S., Syeed A.* Hydatid cyst of the pancreas mimicking choledochal cyst. *Ann. Saudi Med.* 2011; 31 (5): 536.
5. *Boulanger S.C., Gosche J.R.* Congenital pancreatic cyst arising from occlusion of the pancreatic duct. *J. Pediatr. Surg. Int.* 2007; 23 (9): 903 -5.
6. *Briem-Richter A., Grabhorn E., Wenke K., Ganschow R.* Hemorrhagic necrotizing pancreatitis with a huge pseudocyst in a child with Crohn's disease. *Eur. J. Gastroenterol. Hepatol.* 2010; 22 (2): 234.
7. *Teh S.H., Pham T.H., Lee A., Stavlo P.L., Hanna A.M., Moir C.* Pancreatic pseudocyst in children: the impact of management strategies on outcome. *J. Pediatr. Surg.* 2006; 41 (11): 1889.
8. *Fujishiro J., Kaneko M., Urita Y., Hoshino N., Jinbo T., Sakamoto N., Suzuki H., Komuro H.* Enteric duplication cyst of the pancreas with duplicated pancreatic duct. *J. Pediatr. Surg.* 2011; 46 (8): e13.
9. *Megibow A.J.* Update in imaging of cystic pancreatic masses for gastroenterologists. *Clin. Gastroenterol. Hepatol.* 2008; 6 (11): 1194.
10. *Skobelev V.A., Razin M.P.* Cistoyunoanastomoz pri posttraumaticeskoi kiste podzheludochnoi zhelezy u rebenka 11 let. *Detskaja hirurgija.* 2004; 2: 5–12.
11. *Smirnov A.N., Golovanev M.A., Paramonova S.V.* Hirurgicheskoe lechenie istinnyh i lozhnyh kist podzheludochnoi zhelezy u detei: Obzor. *Detskaja hirurgija.* 2004; 6: 49–51.
12. *Clifton M.S., Pelayo J.C., Cortes R.A., Grethel E.J., Wagner A.J., Lee H. et al.* Surgical treatment of childhood recurrent pancreatitis. *J. Pediatr. Surg.* 2007; 42 (7): 1203.
13. *Makin E., Harrison P., Patel S., Davenport M.* Pancreatic pseudocysts in children: Treatment by endoscopic cystgastrostomy. *J. Pediatr. Gastroenterol. Nutr.* 2012; 29 (3): 15-8.
14. *Seitz G., Warmann S.W., Kirschner H.J., Haber H.P., Schaefer J.W., Fuchs J.* Laparoscopic cystojejunostomy as a treatment option for

pancreatic pseudocysts in children – a case report. J. Pediatr. Surg. 2006; 41 (12): e33-5.

15. *Sharma S.S., Maharshi S.* Endoscopic management of pancreatic pseudocyst in children-a long-term follow-up. J. Pediatr. Surg. 2008; 43 (9): 1636-9.

16. *Yoder S.M., Rothenberg S., Tsao K., Wulkan M.L., Ponsky T.A., St Peter S.D., Ostlie D.J., Kane T.D.* Laparoscopic treatment of pancreatic pseudocysts in children. J. Laparoendosc. Adv. Surg. Tech. A. 2009; 19 (Suppl. 1): S37-40.

Сейдинов Шора Мусалиевич – доктор медицинских наук, профессор, МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail: shora25@mail.ru

ӘОЖ 330.1

Б.С.МЫРЗАЛИЕВ, С.Г.МАХАНБЕТОВА

**ҚОЙ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ**

Бұл мақалада ауыл шаруашылығы, соның ішіндегі қой шаруашылығы саласының қазіргі таңдағы жағдайы, оның инновациялық негізде келешектегі даму бағыттары туралы баяндалады. Қой шаруашылығындағы басты өнімдері - ет, жүн, елтірі, сүт өнімдерін тиімді пайдалану және дамыту үшін ғылыми негізделген ұсыныстар қарастырылды. Қой шаруашылығын дамыту жалпы мал шаруашылығы саласының дамуына оң ықпал етеді. Әлемдік деңгейдегі бәсекеге төгеп беру үшін, қой шаруашылығы өндірісіне жаңа инновациялық технологиялар енгізу арқылы саланы жандандыру қажет. Осы бағыттағы жұмысты нәтижелі атқару үшін саланың экономикалық тиімділігін арттыру, жаңа құрал-жабдықтармен озық технологияларды ұтымды пайдалану қажет.

Тірек сөздері: қой шаруашылығы, экономикалық тиімділік, инновация, ауылшаруашылығы саласы, экономикалық даму, технология.

Б.С.Мырзалиев, С.Г.Маханбетова

Повышение инновационной эффективности овцеводства

В этой статье рассмотрено современное состояние овцеводства как отрасли сельского хозяйства и предложены пути развития на перспективу на основе инноваций. Рассмотрено эффективное использование основной продукции овцеводства - мяса, шерсти, шкур, молочных продуктов и рассмотрены научно обоснованные рекомендации для развития отрасли. Развитие овцеводства в целом оказывает положительное влияние на развитие отрасли животноводства. Для того, чтобы выдержать конкуренцию продукции овцеводства на глобальном уровне, необходимо активизировать внедрения новых инновационных технологий. Для успеха усилий в этом направлении, следует повысить экономическую эффективность отрасли, рациональное использование передовых технологий и новых оборудований.

Ключевые слова: Овцеводство, экономический эффект, инновация, области сельского хозяйства, экономическое развитие, технология.

B.S.Myrzaliyev, S.G.Makhanbetova

Increase of Innovation Efficiency in Sheepbreeding

This article discusses the current state of sheep growing as a branch of Agriculture and ways of development for the future based on innovation. There considered the effective use of the main sheep products - meat, wool, hides, dairy products and evidence-based guidelines for the development of the industry. The

development of sheep breeding in general has a positive effect on the development of the livestock industry. In order to withstand the competition of sheep production at the global level, it is necessary to step up the introduction of new innovative technologies. For the success of the efforts in this direction should be to improve the economic efficiency of the sector, the rational use of advanced technology and new equipment.

Keywords: sheep breeding, economic effect, innovation, in the field of agriculture, economic development, technology.

Anahtar kelimeleri: Koyun yetiştiriciliği, ekonomik etkisi, yenilik, tarım alanında, ekonomik kalkınma, teknoloji.

Ауыл шаруашылығы саласы қай елдің де болмасын экономикалық дамуының, тәуелсіздігінің және тұрақтылығының негізгі тірегі екендігі белгілі. Осыдан да болар елімізде егемендік алғаннан бері ауыл шаруашылығы саласын реформалау іс-шаралары қарқынды атқарылып, мемлекет тарапынан ерекше қолдаулар мен көмектер ауқымы да артып келеді. Дегенмен де, елімізде қазіргі қалыптасқан азық-түлік нарығы әлі де болса ауыл шаруашылығы өндірісін жетілдіру бағытында біршама іс-шараларды игеруді қажет етеді.

Қазіргі кезеңдегі ұлттық экономиканы дамытудың басты мәселелерінің бірі – экономиканың агроөнеркәсіп саласын тұрақтандыру және дамыту барысында индустриалды-инновациялық дамуға үлкен мән беру болып табылады. Осыған байланысты агроөнеркәсіп кешенін инновациялық дамыту, оның ішінде мал шаруашылығы саласының экономикалық тиімділігін арттыру жолдарын іздестіруге арналған зерттеулер ерекше маңызға ие. Инновациялық экономиканы алға жылжытушы күш – бұл инновацияны жаңартпашыл ой-пікірден тауарға және тұтынушыға дейін жеткізеді, бұл күштің қайнар көзі бәсеке болып табылады.

Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың бастамасымен қолға алынған үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы бүгінде ел экономикасының дамуында шешуші рөл атқарып келеді. Сонымен қатар, шағын бизнестің өркендеуіне ықпал етіп, шикізат экспорты артуда. Бұл бағытта Оңтүстік Қазақстан облысында атқарылған жұмыстар ауқымды. Мәселен, облыс шеңберінде 11 индустриялық аймақ құру жұмыстары жүргізілуде. Олардың ішінде бүгінде Шымкент қаласындағы 337 га, Түркістандағы 40 га және Созақ ауданындағы 50 га болатын индустриалды аймақтарда инфрақұрылым тартылып өз жұмысын бастаған.

Шымкенттегі «Оңтүстік» индустриалды аймағында жалпы құны 73,7 млрд. теңгені құрайтын 71 инвестициялық жоба жүзеге асырылуда. Онда 5 мыңға жуық жұмыс орындарын ашу жоспарланса, 71 жобаның 35-і іске қосылып, 2,8 мың адам еңбекпен қамтылған. Жүзеге асқан жобаларға 18,2 млрд. теңгенің инвестициясы тартылды. Ал аудан, қалалардағы индустриалды

аймақтарда орналастыруға 1,5 млрд. теңгені құрайтын, 79 инвестициялық жоба мақұлданып отыр. Онда 8621 жаңа жұмыс орнын ашу жоспарланса, бүгінде 5 жоба іске қосылып, 571 азамат жұмыспен қамтылған.

Өңірде индустрияландыру картасы аясында жалпы құны 869 млрд.тг. құрайтын және 19,9 мың жұмыс орнының ашылуымен 115 жоба жүзеге асырылуда. 2015 жылы инвестиция көлемі 44,6 млрд.тг. құрайтын 27 жоба іске қосылған.

Облыста бағдарламаның бірінші бесжылдығында 189 млрд. теңге инвестиция тартылып, 137 жаңа жоба іске қосылды. Нәтижесінде 11 мыңнан астам азамат жаңа жұмыс орнымен қамтылды. Бұл - республикадағы ең жоғарғы көрсеткіш. Атқарылған жұмыстардың нәтижесінде 2010-2014 жылдары өнеркәсіптік өндіріс көлемі 255,8 млрд. теңгеден 604 млрд. теңгеге, яғни 2,4 есеге, өңдеу өнеркәсібінің көлемі 2,4 есеге 168,7 млрд. теңгеден 397,4 млрд. теңгеге дейін өсті. Ал, өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігі 2,1 есеге, 36,4 мың АҚШ долларынан 76,3 мың АҚШ долларына дейін өсті. Сондай-ақ, шикізаттық емес тауарлардың экспорт көлемі 1,7 есеге артқан.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаев 2014 жылғы 17 қаңтардағы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты халыққа жолдауында «Қазақстанның агроөнеркәсіп кешенін инновациялық бағытқа түсіру маңызды. Бұл – біздің дәстүрлі саламыз. Азық-түлікке деген қажеттілік арта береді. Бұл секторға инвестиция көбірек салынады. Сондықтан бүгінгі фермерлер тек уақытша әрі ауа райына байланысты кездейсоқ жетістіктерді малданып қалмай, өндірістің өсімі жөнінде ойлануға тиіс. Жаһандық ауыл шаруашылығы өндірісінде бәсеке өсе беретін болады. Жермен жұмыс істейтіндер, ең алдымен, жаңа технологияларды енгізіп, өнімділікті үздіксіз арттыратындар, жұмысын әлемдік стандарттар негізінде жүргізетіндер болуы керек», - деген болатын.

Осыған орай, қазіргі қалыптасып отырған экономика жағдайында елдің табиғи байлығы - мал шаруашылығын өркендету бағытында іске асыру республика үшін негізгі экономикалық бағдар екені анық. Қазақстанда ет өндірудің экспорттық әлеуетін дамыту, осы істегі белсенділікті арттыру, сонымен қатар, қой өсіруді халықаралық деңгейге көтеру өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Сондықтан мемлекет басшысы тарапынан «Қазақстан ет және сүт өнімдерін экспорттайтын өңірлік ірі елге айналуға тиіс», - деген тапсырма берілген [1].

Мал шаруашылығы Қазақстанда барлық жалпы ауыл шаруашылығы өнімінің 43% құрайды. Мал шаруашылығы Қазақстанның негізгі стратегиялық экономикалық міндеттерінің бірі болып табылады және ауыл тұрғындарының жұмыспен қамтылуының, тамағы мен кірісінің негізгі көзі болып қала береді.

Жалпы, 2014 жыл мал шаруашылығы саласы үшін дамудың оң көрсеткіштерімен аяқталды. Мал шаруашылығының жалпы ішкі өнім көлемі

артып 2013 жылдың деңгейімен салыстырғанда 103,8 пайыздық өсімге қол жеткізіліп отыр.

2014 жылдың қорытындысы бойынша ет өндіру көлемі 2013 жылдың деңгейімен салыстырғанда 3,2 % (898,9 мың тоннаны), тиісінше сүт – 2,6% (5020,1 мың тоннаны), жұмыртқа – 9,7% (4272,5 млн.дананы) артып отыр.

Өнімдерді өндірудің елеулі өсімі агроқұрылымдарда байқалып отыр. Осылайша, ет өндірісі 2014 жылы 10 % (323,8 мың тоннаға), сүт – 15% (903,3 мың тоннаға), жұмыртқа – 17 % (3038,6 млн. данаға) өсті.

Қайта өңделген өнім үлесінің ұлғаюы айтарлықтай байқалуда. Қайта өңделген еттің үлесі 3,2% (295 мың тоннаға) артты, сүт 2013 жылдың деңгейінде қалды (1980 мың тонна).

Қой шаруашылығы Қазақстан Республикасында басқа мал шаруашылығы салаларының ішіндегі ертеден келе жатқан дәстүрлі, бірден-бір жетекші сала болып табылады. Қой тұқымдарының барлығы негізінен ет алуға пайдаланылады, содан кейінгі үлесті жүн, елтірі, май, сүт өнімдерін алады. Қазіргі жағдай елімізде қой шаруашылығы өнімдерін өндіруді дамытып, қой өнімдерін өңдеу технологиясын жетілдірудің мәні зор екенін дәлелдейді. Қой шаруашылығын нарық заманына экономикалық жағынан тиімді етіп өсірудің кілті, ғылым мен озық тәжірибенің берік бірлігінде.

Қой шаруашылығының даму нәтижесінде келешекте Қазақстанға ет экспортынан түсетін пайда басқа ауыл шаруашылығы өнімдері экспортына қарағанда әлдеқайда артық болу мәселесі де күн тәртібіне енгізіліп отыр. Осы тұрғыдан және іштегі тұтыну нарығының жедел дамуы, ал халықаралық нарықтарға азық-түлік тапшылығының көрініс беруі тұрғысынан қарастырғанда ежелгі ата кәсіп - қой өсірудің экономикалық тиімділігі мен маңызы күннен-күнге өсе түсуде. Осы жағдайға орай, шөл және шөлейт аймақтарда мал өсіріп отырған шаруашылық иелері өсіп-жетілуі, еттілік өнімдері, ортаның өзгеру жағдайларына бейімделгіштігі жақсы, әрі жылдам өнім беретін қой тұқымын өсіру тиімді болып табылады.

Сонымен қатар, әлемде ет және ет өнімдері өндірісін арттыру, оның ішінде қой етін өндіру басты бағыттардың бірі. Сол себепті, Қазақстанда агроөнеркәсіп салалары үшін жоғары сапалы қой еті мен жүн өнімінің көп мөлшерін өндіруге мүмкіндік беретін етті бағыттағы биязы жүнді қой шаруашылығын дамытудың маңызы зор. Әлемдік биязы жүнді қой шаруашылығының даму үрдісіне қарай біздің республикамызда етті бағыттағы биязы жүнді қойдың жаңа тұқымын шығару жұмыстары жүргізіліп келеді [2,3].

Кеңес одағы ыдыраған соң, Қазақстанда биязы жүнді қой саны 10 есе азайды, ал етті-майлы қылшық жүнді және ұяң жүнді қой шаруашылығы дамып, мұндай қойлардың саны қазіргі таңда республикадағы қой басының 70%-ын құрайды. Себебі, жүнді-етті биязы жүнді қойлармен салыстырғанда осы бағыттағы қойдан алынатын ет-май өнімдерінің мөлшері көп және оларды өсірудің экономикалық тиімділігі жоғары.

Қойдың 1 кг жүнімен салыстырғанда тірідей салмақтың 1 кг қосымша өсіміне 8-10 есе аз азық жұмсалатыны белгілі. Оған қоса, 1 кг жүннің бағасы 1 кг етке қарағанда 3-4 есе арзан, яғни жүннің бағасы 300-350 теңге болса, еттің бағасы 1100-1300 теңге. Қой шаруашылығындағы негізгі өнім өндіруші ретінде саулық жылына 8-10 АҚШ доллары тұратын жүн берсе, ол әдетте, құны 80-100 АҚШ доллары тұратын 1 қозыны дүниеге әкеліп, 4-4,5 айлығына дейін өсіреді. Осыған байланысты, өнім өндірісінің жалпы көлемінде еттің үлесі 90% құрайды. Кейбір мәліметтер бойынша, Еуропадағы 160 млн. бас құрайтын қой шаруашылығында қой етінен түсетін табыс 97% екен.

Қой шаруашылығын өркендетуде жоғары сапалы жүн өнімін өндірумен қатар көп мөлшердегі ет өнімін беретін етті бағыттағы биязы жүнді қой шаруашылығын дамытудың маңызы зор екені белгілі. Басты мақсат – нарықта сұранысы бар ет өндірісін дамыту болып табылады. Биязы жүнді қой өсірген аймақтарда етті бағыттағы қойлар өсіріліп, босап қалған қолданыстағы жайылымдардың өнімділігін сақтап қалу үшін етті ірі қара малдарын өсіруді де жолға қойды.

Соңғы кезеңдерде – жоғары өнімді қой отарларында ұнамды бағыттағы етті малдардың санының артуы тұрақты орын алды. Ал, препотентті қошқарларды кеңінен пайдалану, оның ішінде селекциялық отарларда ұрпағының өнімділігі бойынша бағаланған қошқарларды ғана пайдалану сұрыптау жұмыстарының жеделдеуіне мұрындық болып, биязы жүнді қой тұқымының етті бағыттағы жаңа «Етті меринос» тұқымын шығаруды аяқтауға мүмкіндік берді. Бұл жағдай жаңа тұқымның экономикалық тиімділігін көрсетеді және жоғары сұранысқа ие болуының куәсі болса, мал басының артуы мен оның кең таралуы тұқымды өсірудің тұрақтылығына көмегін тигізеді. Жаңа тұқымның қойлары қысқы жайылымда бағуға, жергілікті табиғи-климаттық жағдайларға жақсы бейімделген.

Қазақстанда қой етін өндіру - ет және ет өнімдері өндірісін арттыруда басты бағыттардың бірі. Сол себепті, экономика салалары үшін жоғары сапалы қой еті мен жүн өнімінің көп мөлшерін өндіруге мүмкіндік беретін етті бағыттағы биязы жүнді қой шаруашылығын дамытудың маңызы зор. Әлемдік биязы жүнді қой шаруашылығының даму үрдісіне қарай біздің республикада етті бағыттағы биязы жүнді қойдың (етті мериностардың) жаңа тұқымын шығару жұмыстары 1981 жылы басталды. Бірінші кезеңде - 1981-1990 жылдары Алматы және Талдықорған облыстарының шаруашылықтарында 1 саулықтың таза жүн түсімі 3,0 кг және ет өнімі 45-48 кг болатын қазақтың биязы жүнді қой тұқымының жоғары өнімді отарлары мен желілерін құру көзделді.

Екінші кезеңде - 1991-2000 жылдары қазақтың биязы жүнді қой тұқымының тұқымшілік типтерін құру қолға алынған. Бұл жұмыстардың нәтижесінде ірілігімен және өте жақсы жүн өнімділігімен сипатталатын «Сарыбұлақ» тұқымшілік типі шығарылып, Қазақстан Республикасы мал тұқымдарының мемлекеттік реестріне енгізілді.

Үшінші кезеңде - 2001-2010 жылдары жаңа «Етті меринос» бағытындағы биязы жүнді қой тұқымы шығарылды.

Зерттеулердің алғашқы екі кезеңінде аналық тұқымның жүн өнімділігі мен сапасын арттыру үшін «стронг» типіндегі австралиялық мериностар мен полварстар пайдаланылды. Тұқым шығару жұмыстарының соңғы үшінші кезеңінде қазақтың биязы жүнді қойларын таза тұқымды өсірумен қатар, Германиядан әкелінген «дойче меринофлейшшаф» етті бағыттағы биязы жүнді қой тұқымының қошқарларымен будандастыру қолданылды [4,5].

Іріктеудің басты мақсаты - қойылған талаптарға сай келетін, негізгі пайдалы, әсіресе етті қасиеттері айқын және тұқым қуалаушылық қасиеттері жақсы қойларды бөліп алу.

Негізінен қойлар жыл бойы отарлы-жайылымдық жүйеде өсіріліп, қар қалың жауған қысқы мезгілде қосымша азықтандырылды. Қойларды азықтандыру деңгейі ұсынылған нормаларға сай болды, бұл жағдай отардың селекциялық деңгейіне байланысты қалыпты өсуін, дамуы мен өнімділігін арттыруды қамтамасыз етті [6].

Біртекгі және әртекті немесе жақсартушы жұптау негізгі селекциялық белгілер бойынша жүзеге асырылды: малдардың типі, еттілік пішіндерінің дамуы, тірідей салмағы, жүн түсімі, оның ұзындығы мен жіңішкелігі, талшықтардың иректілігі, дененің негізгі бөліктеріндегі жүннің ұзындық пен тығыздық бойынша біркелкілігі, шайырдың сапасы мен мөлшері [7].

Мал қасиеттерінің жоғарғы сапалы және төменгі көрсеткіштері бойынша гомогенді (біртекгі) жұптау тиісті малдарға тән селекциялық белгілерді бекіту мақсатында жүргізілді. Жұптаудың бұл әдісі алынатын төлдің жоғары өнімділік қасиеттерін күшейтуге, тұқымқуалаушылық қасиеттері мықты қойларды шығаруға мүмкіндік береді [8].

Жекелеген біртекгі жұптауда ұнамды типтегі малдарды тез алу үшін қойылатын талаптарға толық сай келетін, сырт пішінінде және басқа да кемшіліктері жоқ қойлардың ұсақ топтарында туыстас, оның ішінде жақын қанды жұптаудың әртүрлі деңгейлері қолданылды. Шағылыстыруға іріктелген саулықтар ірі, дене бітімі мықты болған. Тірідей салмағы 65-70 килограммнан төмен емес, таза жүн түсімі 2,5-3,0 кг.

Оңтүстік Қазақстан облысында мал шаруашылығын дамытудың 2014-2016 жылдарға арналған іс-шарасы аясында жалпы 1919 жобаға 4770,8 млн.тг. (оның ішінде - мал бордақылау алаңдарына 1770 жобаға 4256 млн.тг.; 5-10 бастық жанұялық сүт фермаларына 143 жобаға 354 млн.тг.; - селолық тұтыну кооперациясына 5 жобаға 122,2 млн.тг.) несие қаржы берілді.

Сонымен қатар өз қаржысы есебінен қоса алғанда 2931 бірлік мал бордақылау алаңдары (2014жылы - 2034), 602 шағын жанұялық сүт аулалары (112), 27 құс фермасы, 47 сүт қабылдау бекеттері (11), 8 СТК ашылды (9). Іс-шараны іске асыру нәтижесінде, 2016 жылға дейін 3 жылдың ішінде 20,5 мыңнан астам жаңа жұмыс орындары ашылып, қосымша 91 мың тонна ет,

72 мың тонна сүт, 27 млн. дана жұмыртқа өндірілді. Облыста 43 ет, 38 сүт, 35 бірлік жеміс-көкөніс өнімдерін қайта өңдеу кәсіпорындары жұмыс жасайды.

Қайта өңдеу кәсіпорындарының қуаттылығын арттыру бойынша 2015 жылы 11,1 мың тонналық ет, 8,8 мың тонналық сүт, 18,5 мың тонналық жеміс-көкөніс өнімдерін қайта өңдеу кәсіпорындарын ашу межеленді. Оның ішінде 2015 жылдың он айында 7000 тонна ет, 7535 тонна сүт, 16325 тонна көкөніс өңдейтін кәсіпорындардың қуаттылығы артты.

Республика бойынша Оңтүстік Қазақстан облысы қой саны жағынан бірінші орынды иемденеді, қой басының жалпы көлемінен 21,7% құрайды. Облыста кейінгі жылдары қой шаруашылығының дамуына елде индустриалды-инновациялық бағдарламаның қабылдануы өзінің оң әсерін тигізді (1 кесте).

Кесте 1. Оңтүстік Қазақстан облысында 2010-2014 жылдардағы қой шаруашылығы дамуының негізгі көрсеткіштері.

Көрсеткіштер	2010 ЖЫЛ	2011 ЖЫЛ	2012 ЖЫЛ	2013 ЖЫЛ	2014 ЖЫЛ
Қой мен ешкі саны, бас	3 756 691	3 848 193	3 794 566	3 657 745	3 738 185
Қой және ешкі еті, (тірідей салмағымен), тонна	59 001	62 380	64 663	64 549	66 800
Ешкі сүті, тонна	1 056	1 144	653	757	728
Қой және ешкі жүні (нақты салмақпен), тонна	7 179	7 323	7 243	7 169	6 894
Қой және ешкіден алынған тері, мың дана Майда тері	1 529,7	1 610,3	1 667,3	1 651,3	1 683,4
Қаракөл елтірісі, мың дана	13,2	7,3	2,6	1,6	1,1
Союға арналып өткізілген қой мен ешкінің саны, мың бас	1 529,3	1 614,1	1 669,8	1 650,9	1 683,3
Етке өткізілген бір бас қой мен ешкінің орташа салмағы, кг	39	39	39	39	39
Мал өнімділігі Бір қойдан қыркылған орташа жылдық жүн, кг	2,7	2,7	2,6	2,5	2,5
Алынған төл, бас қозы мен лақ	1 785 230	1 811 703	1 900 954	1 827 913	1 820 107
Төлдің 100 аналыққа шаққандағы шығуы, бас қозы мен лақ	95	95	95	94	95
Қойлар мен ешкілер шығыны, бас	11 067	8 851	28 474	9 007	7 225

Ескерту - «Оңтүстік Қазақстан облысының ауыл, орман және балық шаруашылығы». Статистикалық жинақ. Шымкент, 2015 – 137 б. (11-14 беттер).

1-кестедегі қой шаруашылығының дамуының негізгі көрсеткіштерінен мынадай өзгерістер байқалады: қойлар мен ешкілер саны 2010 жылы 3756,7 мың бас болса, ал 2014 жылы бұл көрсеткіш 3738,2 мың басқа дейін, немесе 0,5 пайызға төмендеген. Сонымен қатар қой және ешкі етінің тірідей салмағы 59,0 мың тоннадан 66,8 мың тоннаға дейін көтерілген. Бұл көрсеткіш жалпы қой мен ешкінің ет өнімділігінің жоғарылағандығын көрсетеді. Ешкі сүті 2014 жылды 2010 жылмен салыстырғанда 328 тоннаға дейін кемігенін көреміз. Қой және ешкі жүнін нақты салмақпен салыстырғанда 285 тоннаға қысқаруы анықталды. Қой және ешкіден алынған майда тері 2010 жылды 2014 жылмен салыстырғанда 153,7 мың данаға дейін жоғарылаған. Қаракөл елтірісі 2010 жылы 13,2 мың дананы құраған, ал 2014 жылы 1,1 мың данаға дейін қысқарған. Союға арналып өткізілген қой мен ешкінің саны 154 мың басқа артқан. Сондай-ақ, етке өткізілген бір бас қой мен ешкінің орташа салмағы 2010-2014 жылдар аралығында 39 кг бойынша тұрақты көрсеткіш сақталған. Мал өнімділігі, яғни бір қойдан қырқылған орташа жылдық жүнді салыстырғанда 0,2 кг ғана төмендеген. Алынған төл, яғни қозы мен лақ 2010 жылы 1785,2 мың бас болса, 2014 жылы 1 820,1 мың басқа өскен, яғни 34,9 мың басқа артқан. Төлдің 100 аналыққа шаққандағы шығуы, қозы мен лақ 2010-2014 жылдар аралығында 95 бас, яғни көрсеткіш өзгермеген және де қой мен ешкілер шығыны 3842 басқа анағұрлым кеміген.

Ауыл шаруашылығы өндірісіне инновациялық жаңалықтарды ендіруде қаржылық қолдау көрсету қой шаруашылығының өндірістің экономикалық тетіктерін реттеуде ғылыми негіздеуді қажет етеді. Тек инновациялық инвестициялау ғана қой шаруашылығын аумақта сапалы жаңа деңгейді қамтамасыз етеді. Ол үшін инвестицияның құйылуына қолайлы жағдай жасау талап етіледі, бұл саладағы инвестициялық климатты жақсарту есебінен жүзеге асады.

Оңтүстік Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайы қойларды жыл бойы жайылымда ұстап, оларды қысқа жинаған жемшөп қорымен үстеп азықтандыруға негізделген. Сондықтан қойлардың интенсивті өсіп-даму үдерісіне, жоғарғы өнімділігіне әсерін тигізетін қоршаған ортаның табиғи-биологиялық факторларымен бірге жайылымды пайдалану және үстеп толыққұнды азықтандыру маңызды рөл атқарады.

Мемлекетіміздегі қой шаруашылығы саласында, селекциялық жұмыстарда етті бағыттағы қойлардың өсірілуіне, оның ішінде экологиялық таза қозы етінің өндірілуіне үлкен мүмкіндік бере алады.

Қой шаруашылығының тиімділігі саланың өндірістік және экономикалық жоспарлануына байланысты. Шаруашылықтың жоғарғы өнімділігін кепілді түрде қамтамасыз ету үшін ең қолайлы қой тұқымын, онымен асылдандыру жұмысының тәсілін, азықтандыру және бағып-күту, өз төлінен көбейгудің кешенді жүйесін тауып жоспарлап, соны күнделікті басқарып іске бұлжытпай асыру керек. Қойды басқа мал шаруашылығы салаларынан немесе ауыл шаруашылығы дақылдарынан, дәндерден

өндірілетін өнімдерден жеке бөліп қарауға болмайды. Жер-анадан өндірілетін өнімнің тақ осы жерде қайсысы жоғары дәрежеде пайдалы, оған қай сала көмектеседі, қай саланы қосалқы ретінде өсіруге болады деп түбегейлі ойлап есептеу керек. Сол көп есептің ең тандаулысын, ең пайдалысын қолға алу дұрыс болады.

Мемлекет басшысы айтқандай, 2016 жылы ет экспорты 60 мың тоннаға жетеді деп күтілуде. Біздің экономикалық жағдайымызды арттыратын бұл істі жүзеге асыруға еліміздің әлеуеті, табиғи-климаттық жағдайы толығымен жетеді. Бізге халықаралық талапқа сай ет өндіру керек. Оған қазіргі жүргізіліп жатқан жұмыстар үйлеспейді. Ісімізге жаңа технологияны, инновацияны енгізуіміз қажет. Ауыл шаруашылығы саласында озық технологияларды өндіріске кеңінен ендіру саланың еңбек өнімділігін арттырудың бірден-бір жолы.

Әлемдік экономиканың қарқындап дамуы – адами және интеллектуалдық ресурстардың нәтижелі еңбегінің жемісі екені белгілі. Қазіргі заман талабына сай дамыған елдерде тиімді әзірлемелер жүйесі және түрлі қызмет сфераларына жаңа технологиялық шешімдерді енгізуге негізделген инновациялық экономикаға өту үрдісі байқалады. Сонымен бірге, табиғи ресурстардың молдығын пайдалану маңызды болған дәуір өтіп барады, оның орнына экономиканың технологиялық тұрғыдан дамуын тездету, үдету мақсатында тиімді тетіктерді қолдану мүмкіншілігі үлкен мәнге ие болып отыр. Арзан, сапасы төмен еңбекке негізделген өндіріс кезеңі аяқталуда. Дәл қазіргі қоғам – адамның интеллектуалдық ресурстарына, оның инновацияларды қабылдауы мен жүзеге асыру қабілетіне негізделген қоғам болып қалыптасуда [9].

Қазақстанның экономиканы индустриалды-инновациялық даму бағдарламасында агроөнеркәсіп саласында еңбек өнімділігін екі есеге, ал саланың экспорттық әлеуетін 8% жеткізу көзделген. Осы орайда оңтүстік өңірге қой шаруашылығын осы талаптарға сай дамыту жеңіл және тамақ өнеркәсіптерінің шикізат базасын нығайтып, бастапқы қайта және терең өңдеуді дамығып, қосылған құны жоғары өнімді рынокқа ұсыну әлеуеті жоғары.

Қорыта айтқанда, келешекте қой шаруашылығы саласын тұрақты дамытуды жетілдіру бойынша инновациялық іс-шараларды жүзеге асыра отырып, өзіндік құны төмен, жоғары сапалы өнім өндіру арқылы ғана әлемде бәсекелестікте өз орнымызды ала отырып, нарық талаптарына сай, ауыл шаруашылығында өндірілген өнімдер мен шикізаттарды қайта өңдеу, дайын өнімдерді нарық талабына сай сату арқылы қой шаруашылығы саласының экономикасын тұрақты қалыптастыру, бұл ауыл шаруашылық өндіріс тиімділігінің артуына жаңа мүмкіндіктер ашады, жалпы ауыл шаруашылығы саласы үшін экономикалық өсуді қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар.
2. Әлібаев Н.Н., Қансейитов Т., Паржанов Ж.А., Қансейитова Э. Оңтүстік өңірде етті-майлы қой шаруашылығында инновациялық технологияларды өндіріске ендіруге ұсыныс. – Шымкент, 2012. – 23 б.
3. Зарпуллаев Ш.Н., Абилдабеков Т.А., Хожамжаров О. Қазақы құйрықты қылшық жүнді қойлардың қозыларын бордақылаудың қарқынды технологиялары бойынша ұсыныстар. – Шымкент, 2012. – 16 б.
4. Төреханов А. Қой шаруашылығын дамытудың мүмкіндіктері. //Ақиқат. Ұлттық қоғамдық-саяси журнал. № 9, 2013.
5. Әбжанов Р. Қой өсіру – табыс көзі. https://i-news.kz/news/2013/07/12/7093371-koi_osiru_tabys_kozi.html.
6. Todorov, N., Simeonov, M. & Nedelkov, K. Innovations for rapidly improvement of dairy sheep farm economics, *Agricultural Science*, 2013, 46(1), pp. 3-18.
7. Stanciu M., Raducuta I., Vlad I., Vidu L., Tanase M., Blaj R. Study regarding the sheep breeding in romania, according to the bioeconomic and ecoeconomic principles. 13th SGEM GeoConference on Ecology, Economics, Education And Legislation, www.sgem.org, SGEM2013 Conference Proceedings, ISBN 978-619-7105-05-6 / ISSN 1314-2704, June 16-22, 2013, Vol. 2, 285 - 292 pp.
8. Lescheva M, Ivolga A. Current state and perspectives of sheep breeding development in Russian modern economic conditions. *Economics of Agriculture* 2/2015, 467-480 pp.
9. Қазақстан Республикасының 2010-2014 ж.ж. жеңіл өнеркәсібін дамыту бағдарламасы. Алматы. – 2010 ж.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.A. «Kazakstan zholy – 2050: Bir maksat, bir mudde, bir bolashak». Kazakstan Respublicasynyn Presidentinin Kazakstan halkyna zholdauy. 2014 zhylgy 17 kantar.
2. Alibaev N.N., Kanseitov T., Parzhanov J.A., Kanseitova E. Ontustik onirde etti-mailly koi sharuashylygynda innovasialyk tehnologialardy ondiriske endiruge usynys. – Shymkent, 2012. – 23 b.
3. Zarpullaev SH.N., Abildabekov T.A., Hozhamjarov O. Kazaky kuirykty kylshyk zhundi koilardyn kozylaryn bordakylaудын karkyndy tehnologialary boiynsha usynystar. – Shymkent, 2012. – 16 b.
4. Torehanov A. Koi sharuashylygyn damytudyn mumkindikteri. Akikat. Ultytk kogamdyk-sayasi zhurnal. №9, 2013.
5. Abzhanov R. Koi osiru – tabys kozi. https://i-news.kz/news/2013/07/12/7093371-koi_osiru_tabys_kozi.html.

6. *Todorov, N., Simeonov, M. & Nedelkov, K.* Innovations for rapidly improvement of dairy sheep farm economics, *Agricultural Science*, 2013, 46(1), pp. 3-18.

7. *Stanciu M., Raducuta I., Vlad I., Vidu L., Tanase M., Blaj R.* Study regarding the sheep breeding in romania, acoording to the bioeconomic and ecoeconomic principles. 13th SGEM GeoConference on Ecology, Economics, Education And Legislation, www.sgem.org, SGEM2013 Conference Proceedings, ISBN 978-619-7105-05-6 / ISSN 1314-2704, June 16-22, 2013, Vol. 2, 285 - 292 pp.

8. Lescheva M, Ivolga A. Current state and perspectives of sheep breeding development in Russian modern economic conditions. *Economics of Agriculture* 2/2015, 467-480 pp.

9. Kazakstan Respublicasynyn 2010-2014 j.j. zhenil onerkasibin damytu bagdarlamasy // Almaty – 2010 j.

Мырзалиев Бораш Смайлулы – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: borash2006@mail.ru

Маханбетова Салтанат Қаһарманқызы – магистрант, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: salta-1992@mail.ru

УДК 331.214

К.М. КАЛЫКУЛОВ, И.С. ЖУАСБАЕВА

**ОСОБЕННОСТИ УСТАНОВЛЕНИЯ ТАРИФНЫХ СТАВОК РАБОЧИХ
В СТРОИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ**

В настоящей работе рассматривается эффективность применения тарифной ставки в системе учета заработной платы в строительных организациях. Так же охарактеризованы ряд фирменных тарифных коэффициентов и ставок по специальностям рабочих-строителей. Данная работа поможет в виде ключевых сносок при расчете оплаты труда в строительных организациях малого и среднего уровня. Разные уровни строителей-монтажников даются для отбора и сортировки оплаты труда в строительной системе.

Ключевые слова: тарифная система, тарифные ставки, квалификация, дифференцирование оплаты труда, коллективный договор, разрядная система, базовая ставка.

Қ.М.Қалықұлов, И.С.Жуасбаева

**Құрылыс ұйымдарындағы жұмысшылардың тарифтік шамасын
анықтаудың ерекшеліктері**

Бұл жұмыста құрылыс ұйымдарындағы еңбек ақыны есептеу жүйесіндегі тарифтік шаманы қолданудың тиімділігі қарастырылады. Сонымен қатар, құрылысшылардың мамандықтары бойынша тарифтік шамалары мен коэффициенттер қатары сипатталады. Бұл жұмыс кілт нұсқа ретінде шағын және орта дәрежедегі құрылыс ұйымдарында еңбекақы есептеуге көмектеседі. Әртүрлі дәрежедегі құрылысшы-монтаждаушылар құрылыс жүйесінде еңбекақыны іріктеу және сұрыптау үшін қажет.

Тірек сөздері: тарифтік жүйе, тарифтік шама, біліктілік, еңбек ақыны топтастыру, ұжымдық келісім-шарт, разрядтық жүйе, базалық шама.

K.M.Kalykulov, I.S.Zhuasbayeva

Features Establishing Tariff Rates of Workers in Construction Organizations

In this paper we consider the effectiveness of the tariff rate in the accounting system of wages in construction companies. It is also characterized by a number of factors and the brand of tariff rates by industry construction workers. This work will help in the form of key footnotes in the calculation of wages in the construction of small and medium level. Different levels of builders, installers are given for the selection and sorting of remuneration in the construction system.

Keywords: tariff system, tariff rates, qualification, differentiation of wages, collective bargaining, bit system, the base rate.

Anahtar kelimeleri: tarife sistemi, tarife oranları, nitelikleri, ücret, farklılaşması, toplu iş sözleşmesi, boşaltım sistemi, baz oranı.

Учет труда и заработной платы - один из актуальных и трудоемких участков работы, которые требуют точных и оперативных данных. В составе производственных затрат оплата труда составляет до 40 % всех затрат и оказывает большое влияние на формирование финансовых результатов работы компании.

Качество, справедливость, полнота и своевременность расчетов с рабочими по оплате труда зависит от организации учета оплаты труда на предприятии. Реализовывая совершенствование организации учета оплаты труда, предприятию необходимо подходить к этому вопросу обоснованно, учитывать целесообразность, использовать результаты научных исследований и передового опыта.

В настоящее время в сфере труда и его оплаты существует комплекс проблем, решение которых связано с давно назревшими преобразованиями этой важной области экономики.

Учитывая это, целесообразно приступить к решению проблемы совершенствования организации заработной платы посредством формирования механизмов взаимного влияния результатов труда и вознаграждения персонала, для чего необходимо использовать новые подходы к измерению количества труда.

Организация оплаты труда на строительной организации определяется тремя между собой взаимосвязанными и взаимозависимыми элементами:

- тарифной системой;
- нормированием труда;
- формами оплаты труда.

Тарифная система позволяет нормированно оценить труд, нормирование - количество затраченного труда, а формы - определить порядок расчета заработной платы.

Тарифной системой устанавливаются тарифные ставки по квалификационным разрядам и тарифные коэффициенты, представляющие собой отношение тарифных ставок соответствующих разрядов к тарифной ставке первого разряда.

Тарифные ставки рабочих - это определенный в денежной форме абсолютный размер оплаты труда различных групп и категорий рабочих в единицу времени за выполнение нормы труда (трудовых обязанностей). Тарифные ставки можно использовать в измерителях: месяц, смена, час. Соотношение между этими показателями следует принимать по календарным данным за текущий год или по усредненным данным за ряд последних лет в размере: 1 месяц = 21.6 смен = 167 час (для 40-часовой рабочей недели).

Размер заработной платы рабочих определяет именно тарифная ставка.

Соотношение заработной платы рабочих разных специальностей (по минимальной или средней ставке) устанавливаются только на самом предприятии. Порядок формирования тарифных ставок оплаты труда по специальностям и квалификации в обязательном порядке закрепляется в коллективном договоре [1].

Тарифные ставки оплаты труда устанавливаются для всех категорий тарифной системы, принятой в организации: по специальностям - в профессиональной тарифной сетке и по квалификации - в разрядной тарифной сетке.

Формирование тарифных ставок заработной платы по специальностям, профессиям и должностям (вертикальное тарифное нормирование) является основным элементом дифференцирования оплаты труда работников в строительстве.

В таблице 1 даются вариант системы тарифных коэффициентов и соответствующих ставок заработной платы по отдельным специальностям рабочих-строителей.

Таблица 1. Таблица фирменных тарифных коэффициентов и ставок по специальностям рабочих-строителей.

Наименование рабочих специальностей	Тарифные коэффициенты	Заработная плата, тг./мес.
Рабочие-строители - всего в среднем	1,00	59600
в том числе:		
Арматурщик	1,13	67348
Асфальтобетонщик	1,55	92380
Бетонщик	1,08	64368
Гидроизолировщик	1,56	92976
Гипрочник	1,49	88804
Грузчик	0,73	43508
Маляр	0,97	57812
Монтажник внутренних санитарно-технических систем	1,24	73904
Монтажник наружных трубопроводов	1,18	70328
Монтажник по монтажу стальных и железобетонных конструкций	1,22	72712
Отделочник универсал	1,28	76288
Штукатур	1,32	78672
Электро и газосварщик	1,10	65560
Электромонтажник	1,10	65560
Электрослесарь строительный	0,83	49468

Средняя заработная плата рабочих-строителей по специальностям принимается (условно) для средней заработной платы 1-го рабочего-строителя в организации (зафиксированной в коллективном договоре) в размере 59,6 тыс. тенге в месяц. Средняя заработная плата рабочего-строителя включает выплаты из всех системных источников оплаты труда (без налогов) в организации на начало планового периода.

При наличии тарифной сетки по профессиям и установленной на любой момент времени средней (расчетной) ставки оплаты труда по организации, тарифные ставки по профессиям определяются автоматически перемножением средней ставки на тарифные коэффициенты.

Определение ставок оплаты труда по разрядам (горизонталь тарифных ставок) в фирменной тарифной системе состоит в умножении величины тарифной ставки (минимальной или средней) по профессии на соответствующие тарифные коэффициенты по квалификационным разрядам.

В таблице 2 рассчитаны текущие тарифные ставки заработной платы из расчета текущей средней заработной платы одного рабочего – 59,6 тыс. тенге в месяц.

Таблица 2. Тарифные ставки оплаты труда по разрядной сетке сметно-нормативной базы.

Показатели разрядной системы оплаты труда	Квалификационные разряды					
	I	II	III	IV	V	VI
Тарифные коэффициенты (к 1-му разряду)	1,000	1,085	1,186	1,339	1,542	1,796
Тарифные коэффициенты (к среднему, 4-му разряду)	0,75	0,78	0,85	1,00	1,1	1,28
Тарифные ставки (тг./ч.-час.)	267,6	278,3	303,3	356,9	392,6	456,8
Тарифные ставки (тг./ч.-мес.)	44812	46482	50537	59600	65562	76295

Тарифные ставки устанавливаются по каждому тарифно-квалификационному разряду в среднем для всех рабочих-строителей или индивидуально для каждой строительной специальности.

Размер тарифной ставки первого разряда не может быть ниже минимального размера оплаты труда, предусмотренного Законом о труде РК.

На предприятиях любых форм собственности величина тарифных ставок оплаты труда дифференцированных по профессиям и разрядам зависит, прежде всего, от финансового состояния предприятия и устанавливается индивидуально в соответствии с принятыми тарифами в коллективном договоре или в контрактах с работниками [2].

Разработка тарифных условий оплаты труда на конкретном предприятии состоит из нескольких взаимосвязанных этапов:

1. Определение уровня средней заработной платы в подрядной организации за планируемый период;
2. Формирование тарифных коэффициентов по специальностям (вертикаль ставок оплаты труда);

3. Разработка ставки тарифных коэффициентов по категориям квалификации - разрядам (горизонталь ставок);

4. Расчет базовых тарифных ставок оплаты труда;

5. Поверка и контроль разработанной фирменной системы тарифной оплаты труда [3].

1. Средний уровень оплаты труда рабочих строителей в подрядных организациях устанавливается на уровне достигнутом в предыдущем периоде и с учетом текущих и будущих возможностей организации в затратах на оплату труда.

Средний уровень тарифных ставок в абсолютном размере принимается с учетом сложившейся в организации соотношений тарифной и над тарифной частей фирменной системы оплаты труда. При определении средней тарифной ставки по организации целесообразно ориентироваться на оптимальный для современного уровня удельный вес тарифа в заработной плате - примерно 60-80% с последующим его повышением до общеевропейского стандарта (не менее 90%). Тарифная часть средней заработной платы становится базовой ставкой дифференцирования оплаты труда рабочих в организации [4].

В настоящем примере проектирования фирменной системы оплаты труда базовая тарифная ставка устанавливается в организации исходя из планируемой средней заработной платы рабочих на плановый период и уровня тарифной части в общей сумме оплаты труда. В примере расчета фирменной системы средняя заработная плата принята в размере 59,6 тыс. тг. в месяц, а отношение тарифной и премиальной частей заработной платы установлено как 80 и 20%. Базовая ставка фирменной тарифной системы оплаты труда составляет 74,5 тыс. тг. в месяц ($59,6 \cdot 0,8 = 74,5$).

2. Тарифные соотношения ставок оплаты труда по специальностям устанавливаются на предприятии по группам профессий. Перечень специальностей и их группировка индивидуальны по организациям и устанавливаются в системе управления персоналом исходя из основных задач производства.

3. Тарифные коэффициенты по уровню квалификации (разрядам) разрабатываются в фирменной тарифной ставке оплаты труда в соответствии с решаемыми задачами и требованиями к персоналу.

Таблица 3. Ставка фирменных тарифных коэффициентов по квалификационным разрядам рабочих-строителей.

Показатели	Разряды							
		I	II	III	IV-ср	V	VI	
6-и разрядная ставка								
8-и разрядная ставка	1	2	3	4	5-ср	6	7	8
Тарифные коэффициенты 6-и разрядной системы (к минимальной ставке – 1 разряд)		1,00	1,38	1,9	2,63	3,63	5,00	
Тарифные коэффициенты 8-и разрядной системы (к средней ставке – 5 разряд)	0,27	0,38	0,52	0,72	1,00	1,38	1,9	2,6

В практической деятельности возможно расширение действующей 6-и разрядной сетки путем добавления новых категорий минимального и максимального уровня оплаты труда с формированием 8-и разрядной сетки (таблица 3).

Рекомендуется также в фирменных тарифных ставках по разрядам увеличивать диапазон тарифных коэффициентов с 1,8 в традиционной ставке до 3,0-4,0 в реальных условиях дифференцирования оплаты труда в подрядных организациях.

По расчетным данным разрабатывается фирменная ставка тарифных коэффициентов по квалификационным разрядам рабочих-строителей.

Тарифная ставка отражает степенную зависимость роста тарифов по разрядам. В фирменных тарифных системах рекомендуется применять тарифные ставки типа.

Разряды 2-7 фирменной тарифной ставки соответствуют разрядам I-IV традиционной ставки и действующим характеристикам работ и рабочих профессий в ЕТКС, что позволяет их применять без изменений.

Разряд 1 фирменной 8-и разрядной ставки (для неквалифицированных рабочих) позволяет включить в систему тарифного регулирования заработной платы учеников, стажеров и, самое важное, «гастарбайтаров» - наемных рабочих из других регионов и иностранных строительных рабочих, не имеющих строительных лицензий. Уровень ставки неквалифицированного рабочего устанавливается самостоятельно предприятием и находится в пределах 0,5-0,7 от заработной платы квалифицированного рабочего I-го разряда по ЕТКС.

Высший разряд в предлагаемой тарифной ставке присваивается индивидуально высококвалифицированным мастерам по специальности. Уровень таких тарифных ставок устанавливается вне формулы расчета коэффициентов для остальных разрядов.

4. Расчет тарифных ставок оплаты труда на текущий период для рабочего любой специальности (с) и любой квалификации (тг) определяется в проектируемой фирменной тарифной системе по формуле:

$$T_{c-тг} = T_{баз} \cdot K_c \cdot K_p \cdot K_d,$$

где: $T_{стг}$ – тарифная ставка рабочего специальности (с) разряда (тг), тенге./ч.-мес;

$T_{баз}$ – базовая ставка оплаты труда – средняя по организации заработная плата рабочих на плановый период, тенге./ч.-мес;

K_c – коэффициент тарифной ставки по специальностям, принимается по данным таблицы 2;

K_p – коэффициент разрядной тарифной ставки, принимается по данным таблицы 4 (для 8-и разрядной ставки);

K_d – коэффициент, учитывающий дополнительную заработную плату по системным условиям оплаты труда (стимулирующие и компенсирующие выплаты).

Коэффициент (K_o) позволяет откорректировать и включить в тарифные ставки фирменной системы дополнительные выплаты по специфичным условиям труда отдельных специалистов, для которых установлены надбавки администрацией предприятия.

5. Проверка разработанной фирменной тарифной системы регулирования заработной платы на предприятии включает следующие работы:

- проверка минимальной ставки фирменной тарифной системы на допустимый минимум оплаты труда на данной территории;
- проверка соответствия нормативного фонда оплаты труда (по тарифной и премиальной системам) и суммарной заработной платой в сметах на программу подрядных работ планового периода.

В соответствии с действующим законодательством минимальная заработная плата работника на предприятии не может быть ниже величины прожиточного минимума трудоспособного населения на данной территории. Нижний уровень тарифной заработной платы в фирменной ставке равен 21364 тенге в месяц. С учетом премиально-компенсационных выплат общая заработная плата низкооплачиваемого неквалифицированного работника составит 16100 тенге ($21364/0,8 = 26705$).

Принятый фирменный порядок дифференцирования заработной платы должен корреспондироваться с плановым фондом оплаты труда рабочих-строителей на предприятии, который определяется умножением базовой тарифной ставки на количество рабочих и фонд рабочего времени в плановом периоде. Нормативный фонд оплаты труда предприятия сравнивается со сметными показателями оплаты труда по объектам, входящим в программу подрядных работ планируемого периода.

В наиболее общем виде оплата труда работников представляет собой компенсацию работодателем труда наемного работника, соответствующую количеству и качеству выполненной работы. Размеры этой компенсации имеют вполне определенные количественные границы, поскольку, с одной стороны, они должны обеспечить: работнику определенный уровень удовлетворения его личных и социальных потребностей; работодателю получение от работника результата, необходимого для достижения конечной цели предприятия [5].

Тема совершенствования системы учета оплаты труда на строительных предприятиях на сегодняшний день остается актуальной, так как труд является важнейшим элементом издержек производства в обращении. Эффективное использование труда способствует повышению производительности труда, снижению себестоимости продукции, повышению прибыли и повышению эффективности производства.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Носенко И.Ю.* Сметы на строительные работы: Практическое пособие. – М.: «КЦЦС», 2005. -136 с.
2. *Жарковская Е.П., Романова К.Г.* Анализ хозяйственной деятельности строительных организаций. – М.: Стройиздат, 2009. -256 с.
3. *Нурсейитов Э.О.* Бухгалтерский учет в организациях. - Учебное пособие, 2006. -472 с.
4. Professor Dr. Piero Ferri, Edward Greenberg Wages regime switching and cycles. – page 4.
5. *Bernd Fitzenberg.* A Cohort analysis of wage trends. - page 32.

REFERENCES

1. *Nosenko I.YU.* Smety na stroitel'nye raboty: Prakticheskoe posobie – М.: «KCCS», 2005 -136 s.
2. *Zharkovskaja E.P., Romanova K.G.* Analiz hozja istvennoi dejatel'nosti stroitel'nyh organizacii. – М.: Stroizdat, 2009. – 256 s.
3. *Nurseyitov E.O.* Buhgalterskyi uchet v organizacijah. – Uchebnoe posobiye, – 2006. – 472s.
4. Professor Dr. Piero Ferri, Edward Greenberg Wages regime switching and cycles. – page 4.
5. *Bernd Fitzenberg.* A Cohort analysis of wage trends.- page 32.

Калыкулов Куат Мухтарбекович – кандидат экономических наук, доцент, МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail: kalykulov.65@mail.ru

Жуасбаева Индира – магистрант, МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail: sarzhan_indira@mail.ru

ӘОЖ 388

Ж.Т.ЖАМШАЕВА

АЙМАҚТЫҢ ТУРИСТІК-РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІЛІГІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Бұл жұмыста аймақтың туристік-рекреациялық әлеуеттілігін пайдаланудың тиімділігін арттыру жолдары қарастырылады. Туризм функцияларының бірі ретінде оның рекреациялық ресурстарына анықтамалар беріледі және туризмде қолданылатын мақсатты рекреациялық ресурстардың түрлері көрсетіледі. Туризм жүйесін дамытуға арналған критерийлер мен қызметтер келтіріледі. Қазақстанның көптеген археологиялық ескерткіштеріне тән өзекті проблемалар қарастырылады. Туристік нысандардың тарғымдылығын жүзеге асыратын белсенді ұйымдарды ұйымдастыру жолдары көрсетіледі.

Тірек сөздері: рекреация, туристік рекреация, рекреациялық ресурстар, рекреациялық әлеует, рекреациялық іс-әрекет, мәдени-этнографиялық әлеует.

Ж.Т.Жамшаева

Пути повышения эффективности использования туристско-рекреационного потенциала региона

В работе рассматриваются пути повышения эффективности туристско-рекреационного потенциала региона. Выдаются справки рекреационных ресурсов как одним из функции туризма и виды целевых рекреационных ресурсов применяемых в туризме. Приводятся критерии и функции для развитие системы туризма. Рассматриваются многие актуальные проблемы характерны для археологических памятников казахстана. Приводятся пути организации активных объединения осуществляющих привлекательности туристских объектов

Ключевые слова: рекреация, туристская рекреация, рекреационные ресурсы, рекреационный потенциал, рекреационная деятельность, культурно-этнографический потенциал.

Zh. T. Zhamshaeva

Ways to improve efficiency of the use of tourist-recreational potential of the region

In work ways to improve efficiency of the use tourist-recreational potential of the region are considered. References of recreational resources as one of function of tourism and types of the target recreational resources applied in tourism are issued. Criteria and functions for development of system of tourism are given. Many actual problems are considered are characteristic for archaeological

monuments of Kazakhstan. Ways of the organization active association of the tourist objects which are carrying out appeal are given.

Keywords: recreation, tourist recreation, recreational resources, recreational potential, recreational activity, cultural and ethnographic potential.

Anahtar kelimeleri: rekreasyon, rekreasyon Turizm, rekreasyon kaynakları, rekreasyonel potansiyeli, rekreasyon, kültürel ve etnografik potansiyeli.

Қазіргі таңда нарықтық экономикада туризм саласының алатын орны ерекше. Туризм еліміздің инфрақұрылымын халықаралық деңгейде дамыта алады. Мысалы айтар болсақ, әуе жолы, темір жолы, автокөлік жолы, қонақүй бизнесі, қоғамдық тамақтану және құжат қабылдау орындары, сонымен қатар, көптеген саламен тығыз байланыса ілгері жылжитын туризм – алпауыт елдермен иық тіресе алатындай, тіпті бәсекеде басып оза алатындай болу керек.

Елбасымыз Үздік отыздыққа апарар «100 нақты қадам» бағдарламасының 86-қадамында Қазақстан халқы ассамблеясының «Үлкен ел – үлкен отбасы» кең көлемді жобасын әзірлеу және жүзеге асыру, ол қазақстандықтардың біртектілігін нығайтады және азаматтық қоғамның бүтіндігін қалыптастыру үшін жағдай туғызады. Бұл барлық жұмыстар Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасын (ішкі туризмді дамытуды қоса есептегенде) және «Астана - Еуразия жүрегі», «Алматы - Қазақстанның еркін мәдени аймағы», «Табиғат бірлігі және көшпелі мәдениеттер», «Алтай інжулері», «Ұлы Жібек жолын қайта жаңғырту», «Каспий қақпасы» өңірлік мәдени-туристік кластерлерін құруды жүзеге асырумен байланысты екендігін айтып өтті [1].

Туризмнің қазіргі жағдайын заманауи бәсекеге қабілетті туризм саласында туристік кешен қалыптастыру - Қазақстандағы туризмнің дамуының негізгі мақсаты. Қазақстан экономикасында экономика салаларын дамыту мен қолдауға, аймақтарды жеделдетіп даму мен әлеуметтік мәселелерді шешуге, кәсіпкерлік қызметтің тиімділігін көтеруге, инвестициялар, технологиялар тартуға және заманауи менеджментке үлкен көңіл бөлінеді. Осыған байланысты ұлттық экономиканың туристік-рекреациялық саласын дамыту маңызды болып көрінеді, одан түскен кірістер мемлекеттің бюджетін толтырудың маңызды көзі болмақ. Қазақстан Еуропа мен Азияның тоғысқан жерінде орналасқан ел ретінде жыл сайын көбірек қызығушылық туғызуда және шетелдік туристердің өспелі ағынын тартады. Бұл туризмнің мамандандырылған түрлерінің басымдылығымен ұсынылатын туристік-рекреациялық қызметтер спектрін кеңейтуді болжайды. Алыс, сол сияқты таяу шетел елдерінен туристер санының артуы жағдайында туризмнің инфрақұрылымын жақсарту және туристік-рекреациялық аймақтарды қалыптастыру мәселесі туындайды.

Алматы облысы және Алматы қаласы, Ақмола, Шығыс Қазақстан, Маңғыстау және Оңтүстік Қазақстан облыстары - Қазақстанда туризм және рекреация аймақтарын құру және дамыту тұрғысынан неғұрлым қолайлылары болып табылады, олар жеткілікті алуан түрлі табиғи алғышарттарға ие: климаттық жағдайлары, бірегей рекреациялық ресурстардың болуы және т.б.

Рекреация – адам күштерінің кең қайта қалпына келтіруі (физикалық, интеллектуалды және эмоционалды).

Рекреациялық әлеует – нақты анықталған территорияда рекреациялық қызметті ұйымдастыру үшін және дамыту үшін барлық табиғи, әлеуметтік-экономикалық және т.б. алғышарттардың жиынтығы.

Рекреациялық потенциал – нақтылы бір аумақта рекреациялық әрекетті ұйымдастыру және дамыту үшін табиғи, мәдени-тарихи және әлеуметтік-экономикалық ресурстардың бірігуі.

Рекреациялық ресурстар – рекреациялық кәсіптердің әртүрлі түрлері мен формаларын ұйымдастыру үшін пайдаланылуы мүмкін бірегейлік, эстетикалық тартымдылық, емдік-сауықтыру сияқты маңыздылығы бар табиғи органдың компоненттері мен шаруашылық әрекеттерінің нысандары.

Рекреациялық іс-әрекет – әлеуметтік мәдени жүйе стандарттарына сәйкес өз күшін қалпына келтіруге бағытталған адамдардың әртүрлі іс-әрекеттері; рекреациялық қажеттіліктерді іске асыруға бағытталған, адамның физикалық және рухани күшін қалпына келтіруге және дамытуға бағытталған іс-әрекеті.

Оңтүстік Қазақстан облысының таулы және тауалды аймақтары туристік рекреациялық ресурстарға өте бай. Бұл аудандарда туризмнің бірнеше түрлерін, оның ішінде экстремалды туризм түрлері де бар, дамытуға болады. Дегенмен де оларды толыққанды дамытуға аталған аймақтардағы болатын апатты қауіпті табиғи үрдістер мен құбылыстар кері әсерін тигізеді [2].

Ұлттық орман саябақтарындағы табиғи құндылықтарды бағалау бойынша шетелде келген туристер үшін көңіл-көтеру және уақытты тиімді өткізу жағдайлары толыққанды қамтамасыз етілген. Айтар болсақ, Қытайдағы Люшункоу Ұлттық орман саябағы (Lushunkou National Forest Park) Қытайдың солтүстік-шығысындағы Ляонин провинциясында орналасқан. Бұл Қытай Сары Теңізі және Бохай шығанағымен шекаралас шығыс және батыс тараптары бар аумақты, алып орманды және құрлықты аймақ. Жалпы көлемі 244,22 км², теңіз жағалауының 169 км алып тұрады. Саябақтың ішінде туризмнің басты 8 торабы және 72 көңіл-көтеру орындары бар. Бұл саябақтың табиғи ерекшеліктерінен басқа, тарихи және мәдени құндылықтарының көптеген ерекшеліктері бар. Қытай музейлерінің ұлттық статистикасына сүйенсек, саябақтағы 47 көңіл-көтеру орындары сол елдің байырғы тарихынан қалған ұлттық-мәдени мұра ретінде танылады. Оның ішінде байырғы соғыс дәуіріндегі Sino – жапондықтардың соғысы

(1894- 1895 жж.) және әскери құрылымдарының қорғану мақсатындағы жапон-ресей арасындағы алпауыт соғыстан қалған тарихи орындар сақталып қалған. Бұл саябақта теңіз жағалаулары, таулар, шығанақтар, жағажайлар, жыландар және құстар аралы бар. Осы саябаққа келген туристер табиғи сұлулықты көріп қана қоймай, тарихи-мәдени қуаттылықты да сезіне алады. Саябақ 1990 жылы Қытай Орман Министрінің бұйрығымен салынған. Ағаштардың, қондырғылардың және жануарлардың көптеген түрлері, құстардың 210-нан аса түрлері бар, олардың көпшілігі көктем мен күз айларында қоныс аударады. Қытайдың солтүстік-шығыс аймағы үшін өте көзартарлық туристік аймақ облып табылады. Соңғы 5 жылда саябаққа 35,4млн. аса туристер келді. Ол өз кезегінде 79,37млн. АҚШ долларын түсірді, ол туризмнің ішінде бір жылға орташа көрсеткіш 15,87млн. АҚШ доллары кіріс кіргізген. Осы себептен келушілерден түсетін кірістің үлесі 10.5%-дан 16,95%-ға көтерілген [3].

Үш фактор ұлттық туризмді дамытуға негіз бола алады: бірінші - табиғи бай ресурс және тарихи-мәдени нысандар, екінші – қаржы, үшінші - еңбек ресурстары. Оңтүстік Қазақстан облысының қазіргі ахуалында бұл үш факторды да қолға алуға болады. Оның үстіне туризм айналып келгенде инфрақұрылымға келіп тіреледі. Ал, инфрақұрылымды әлемдік стандартқа сәйкестендіру аса маңызды шаруа. Оңтүстік Қазақстан облысында шетелдік туристер ағынын ұлғайту мүмкіншілігі көп. Сонымен бірге Оңтүстік Қазақстан облысының таулы аймақтардағы көрікті жерлер әсемдігі, туристерді тартағын, өзіндік ерекшеліктері, ауасының тазалығы альпинизм, тау шаңғысы мен аң аулау және т.б. істермен шұғылдануға ыңғайлы маршруттар ашуға сұраныстар тұғызғанымен, туристік нысандар мен коммуникация құрылыстарын жүргізу көптеген техникалық-экономикалық қиындықтарға кездеседі, алайда сондай қиындықтарға қарамастан жұмсалған шығын тез арада-ақ өзінің орнын толтыратыны белгілі.

Қазіргі кезеңде шетелден келетін туристер ағынының аз болуының басты себебі туристік бағдарлама мен мәліметтердің жан-жақты, кең көлемде болмауы, қызмет көрсетудің сапасының төмен болуына байланысты деп айтуымызға болады. Дүние жүзіндегі елдер арасында саяси және мәдени байланыстарды нығайту, кеденді қолайлы ету, визалық жасандықты жою, қызмет сапасын жоғарылату және таңдаудың мүмкіндіктерін кеңейту жөнінде көптеген жұмыстар атқару керек. Сонымен қатар, біз туризм жүйесін дамытуға арналған келесі критерийлер мен қызметтерді ұсынамыз:

- Мемлекет және Үкімет тарапынан туризмнің дамуына көмек және демеу көрсетуді қамтамасыз ету;
- осы мақсаттарға жету үшін заңда көрсетілген нормативті құқықтық базаны нығайту және тапсырманың орындалуын қатаң қадағалау;
- аталған саланы ең жоғары дәрежеде қаржыландыру және материалдық-техникалық базаны көтеру;

- туризмге инвестиция ағымын көбейту үшін қаржы-несиелік жүйені күшейту;
- туристік инфрақұрылымдарды халықаралық стандарттар дәрежесіне көтеру;
- шетелдерде үкімет пен елшілердің көмегімен еліміз туралы толық ақпаратпен қамтылған тур орталықтар ашу, мәдени-тарихи этнографиялық мұраларын, табиғат әсемдігін танытатын (ғаламтор арқылы) жарнамалар беріп, кеңінен насихаттау;
- болашақта туризмнің сәтті дамуына кепіл болатын жоғары білікті, кәсіби шебер маман даярлау;
- осы заманғы бәсекеге қабілетті туризм индустриясын қалыптастыру үшін ұйымдастырушылық және инновациялық негіздерді дамыту;
- Қазақстан туризм индустриясында маркетинг және менеджментін дамыту және қолдану.

Туризм жүйесінің көп қырлы функцияларының біріне оның рекреациялық ресурстары жатады. Рекреациялық ресурс - рекреациялық сұранымды қанағаттандыруға негізгі технологиялық компоненті болып есептелетін, рекреациялық салаға тартылған объектілерді адамдардың дене және рухани күштерін, оның денсаулығы мен еңбек ету қабілетін қалпына келтіріп, арттыруға ықпалды және де емдік-сауықтыру орындары мен туристік қызметті тұтыну мен өндіруге, сондай-ақ туризмнің әртүрінің сұранымдарын қанағаттандыруға қатысты қолданылатын табиғи және мәдени-тарихи кешендер мен оның элементтерін айтамыз.

Туризмде қолданылатын мақсатты рекреациялық ресурстар қатарына жататындар:

Емдік туризм ресурстары: минералды су, емдік батпақ, климаттық жағдайларды (орман, дала, теңіз және т.б.);

Сауықтыру туризмінің ресурстары: ландшафты климаттық жағдайлар, қолайлы жыл мезгілінің ұзақтығы, көлдік-өзендік, теңіз жағасы, суға түсу маусымы;

Спорттық туризм ресурстары: табиғат ортаның өлшемдері, өзіне тән ерекшеліктері;

Экскурсиялық туризм ресурстары: тарихи, мәдени, археологиялық ескерткіштер, табиғаттың көрікті орындары этнографиялық және шаруашылық объектілер, музей және тағы басқалар.

Оңтүстік Қазақстан облысының экологиялық туризм ресурстарына әсем табиғи кешеннің болуы, ал тау туризмі мен альпинизмге – тау тізбегі мен шатқалдардың бірегей массалардың болуы жатады. Технологиялық міндетті ресурстар толық демалу мен рекреациялық мүмкіндіктермен қамтамасыз етеді, бірақ барлық уақытта ең тиімді мүмкіндік болып санала бермейді. Сұранымды толық қанағаттандыру үшін өзіне тән орта, жан-жақты әсемдік, жарасымдылық қалыптастыратын бірнеше ресурстар комплексі, яғни мүмкіндік туғызатын ресурстар болуы қажет. Технологиялық міндетті және

мүмкіндік жасаушы ресурстардың үйлесімділігі демалушылардың сұранымын барынша қанағаттандырағындай туристік-рекреациялық ресурстар кешенін қалыптастырады.

Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша маңызды тарихи және мәдени ескерткіштердің жалпы саны – 1209. Қазіргі таңда жергілікті маңызға ие және мемлекеттік қорғаудағы тарихи және мәдени 434 ескерткіш, 56 – архитектуралық ескерткіш қойылды. Облыс бойынша республика көлемінде танымал мәдени-мұралар қатарына Қожа Ахмет Иассауи кесенесі, Бәйдібек Ата бейгі, Домалақ төбе ескі қаласы, Домалақ Ана бейгі, Қошқар-Ата мазары, Ордабасы қорғандары, Арыстанбаб кесенесі, Боралдай, Рабия сұлтан Бегімнің бейгі, Сауран қалашығы және т.б. жатады [4].

Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша мәдени-этнографиялық әлеуеті әлде болса толық қолға алынбаған. Облыстағы археологиялық нысандар қатарын талдай отырып, еліміздің көптеген археологиялық мұрағаттарына тән бірнеше өзекті проблемаларды айтуға болады:

- сырттағы немесе таза ауадағы археологиялық ескерткіштер деңгейінің төмендегі;

- археология ескерткіштер ахуалының қауіп-қатер жағдайында болуы;

- археологиялық мұралардың негізінде туризмді дамыту туристерді жұмылдыратын жалпы бағыттың болмауы;

- Үкімет тарапынан археологиялық ескерткіштердің сақталуын қамтамасыз етпеуі. Жергілікті билік ұйымдары арқылы археология ескерткіштерін туризмге кірістіру мәселесі және археологиялық қорықтар құру немесе мұражай кешендерін құру мәселелері жүзеге асырылады;

- археологиялық мұражай қорықтарын көріп шыққан туристер саны жөнінде нақты статистикалық мәліметтің жоқтығы.

Оңтүстік Қазақстан облысында қазіргі таңда археологиялық ресурстардың жеткілікті қорын иеленетін олардың кішігірім бөлігі мұражайларға қойылған және туризмге енгізілген деп айтуға болады. Археологиялық ескерткіштерді қолдану мен қорғаудың шетелдік тәжірибесін қолдану арқылы археологиялық мұраны үлкен туристік әлеуетке айналдыруға болады.

Тарихи-археологиялық ескерткіштерді ұйымдастыру тәжірибесі мен археологиялық қорлардың шетелде қолданылуын талдайтын болсақ:

1. Мұражайландырудың кең көлемде етек жаюы. Археологиялық мұражай-саябақтардың құрылуы – ескерткіштерді сақтау мен туристік орталықтар, мысалы, Египет пен Грекияның археологиялық мұралардың туризмнің назарын аудартуында өзінің оң тиімділігін дәлелдеді.

2. Археологиялық ескерткіштердің белсенді түрде туризмнің назарын аудартуы және ауданның беделіне сәйкестене отырып құрылуы. Археологиялық ескерткіштердің дамуы оразан зор көлемдегі инвестицияларды талап етуіне қарамастан өзінің тиімділігін ақтай алды. Өйткені, көптеген туристердің назарын аударатын басты фактор – археологиялық

мұралар болып табылады.

3. Археологиялық ескерткіштерді сақтау мен қаржыландырудағы мемлекеттік қолдау. Мемлекеттің нормативтік-құқықтық тараптарының қызығушылығына байланысты археологиялық нысандардың сақталу көрсеткіші көптеген елдерде жоғары болып отыр.

4. Шетелдік көптеген археологиялық ескерткіштер туралы ақпараттың қолжетімділігі. Мемлекеттің туристік нысан беделінің және жарнаманың әлеуметтік желісіндегі сайттар арқылы танып білу, келуші туристер саны, турларды сипаттау, нысандар туралы статистикалық мәліметтер табуға болады [4].

Сонымен қатар елімізде туризм саласында бірнеше үрдістерді байқауға болады: талап етілген және ұсынылған қызмет түрлерінің әртүрлілігі мен туризм географиясының кеңдігінен елімізде шетелге туристік сапармен кетіп жатқандардың санының артуы, көрсетілген қызметтердің сапасының төмендігінен туристік ағымдардың шетелдерге шығуы, қабылдаушы жақтың қазақстандық менталитетінің ерекшелігіне, оның жетістіктері мен кемшіліктерін сатылай отырып қайта бағдарлануы - тұтынушының баға мен қызмет сапасы қатынасына талабының жоғарылауын білдіреді.

Бұл жағдайда туристерді тарту үшін мемлекеттің рекреациялық объектілерін пайдалану, мұрағат объектілерін сақтау, аймақтың экономикалық дамуы - өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Рекреациялық объектілерін тиімді пайдалануды жоғарылатудың дәстүрлі және заманауи түрлері бар. Қазіргі жағдайда меншік объектісінің түрі мен мәртебесі, оның тартымдылығы маңызды болып саналады. Әсіресе әрбір объектінің меншік түрін оның экономикалық бағалау негізінде анықтау қиын мәселе болып тұр.

Тынығу объектілерін меншік иелігіне беру және тынығу меншігін пайдалану біріншіден, оларды пайдалану деңгейінің белсенділігін, екіншіден, олардың сақталуын қамтамасыздандырады, үшіншіден, қосымша қызмет түрін қалыптастыруға ықпал жасайды. Жекеменшік туристік объектілерді құру мен пайдаланудың ең бастысы – табыстылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ететін заңды және экономикалық механизмдердің жоспарын құру. Жетік бақылау барысында меншік иелері (тынығу объектілерін жалға алушылар) оларды белсенді пайдалануға ғана емес, сонымен қатар ноу-хау жасауға, инвестициялар тартуға, сол объектілердің сақталуына кепіл бола алады. Қажетті заңдылық базасы болған жағдайда тынығу объектілерін меншік иесінің игеруі туристер санының көбеюін қамтамасыз етеді, сонымен қатар тынығу аймақтарының бірегей даму деңгейін жоғарылатады.

Меншікті мұра объектілерінің мәселелері жерге меншік проблемаларымен жанаса келеді, сондықтан объектіні мұраға беру механизмін жасау, меншік иесіне жерге төлейтін төлемақы мөлшерін анықтау қажет. Аймақтық заңдарды сараптау барысында діни мекемелерге мәдени құрылыс нысандарын жүргізуге (апатты жағдайдағы нысандарға); тарихи-мәдени және табиғатты қоры аймақтар объектілерін құруға; мұра объектілерін

жөндеу жұмыстары мен қайта жөндеу мәселелеріне; жаңа ескерткіш орнатуға ерекше мән берілетіні анықталды, бірақ мұра объектілерін бағалау, залалды қалпына келтіру, сақтандыру мәселелері қарастырылмаған. Жекеменшік иелігіне туристік объектілерді тек қана сақтау шартымен беруді ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік маңызы бар ерекше нысандардан басқа объектілерді дұрыс пайдалану механизмі жасалмаған.

Зандардың тиімсіздігінен меншік формасының түрін алмастыру барысында мұра объектілеріне жауапсыздықпен қарау тек қана жекеменшік тұлғалардан байқалмайды, сонымен қатар мемлекеттік мекемелердің де салғырттығынан байқалады. (әсіресе археологиялық ескерткіштер көп зақымданады).

Мемлекет меншігіндегі ерекше объектілерді олардың болашақтағы мәртебесін анықтай отырып сақтау мүмкін. Ондай объектілер мұражай қарамағында, ерекше мәртебесі бар ерекше күзеттегі территорияларда, объектілерді пайдаланудың жаңа түрлерін енгізу мен кеңейтуге, үлестік қаржысы бар нысандар (кішкентай тарихи қалалар), ерекше күзеттегі табиғат территориялары (ұлттық саябақтар), ерекше тарихи территориялар, олардың халықаралық маңызы бар объектілер ретінде сапар шегу мүмкіндігі бар, дұрыс саясат негізінде коммерциялық және қайырымдылық капитал құю мақсатында шетелдік инвестиция тартуға өзіндік құқығы бар болуы керек.

Туристік объектілерді пайдалану кезде экономикалық және экологиялық тәуекелдерді белсенді түрде сақтандыруды қолдану қажет. Зілзала болған жағдайда мұра объектілерін сақтау шартын бұзу салдарынан келтірілген залалға, дұрыс пайдаланбағанда, әртүрлі муниципалды, мемлекеттік құрылымдардың теріс әрекеттерінің салдарынан, біздің мемлекетімізде өтемақы өндіру жетілмеген аспект болып саналады.

Қорытындылай келе, меншік түрі мен мәртебесіне қарамастан туристік нысандардың тартымдылығын жүзеге асыратын белсенді ұйым ұйымдастыру қажет. Оны мынандай жолдармен ұйымдастыруға болады:

- турөнімді кеңінен тарататын салалы жүйені құрастыру арқылы (турлар, шетел тәжірибесі негізінде қысқамерзімді экскурсиялар). Әрбір клиент үшін комиссиялық төлемдер төлеу арқылы агенттерді қызықтыру, фирмаладың қызығушылығын қаланың әртүрлі орындарынан шығатын кіші мобильді топтарға бағыттау. Біздің мемлекетімізде объектілердің транспортты, мезгілді, эмоционалды қолжетімділігі басты болып саналады. Ұсынылған сервис түрі әлемдік туристік ұйымдар іспетті есте қаларлықтай болу керек;

- міндетті трансфер (мобильді микроавтобустар) негізінде туристерді кіші топтарға қалыптастыру жолдары;

- нарыққа өз тауарларын шығару мен сатуға қызығушылық танытқан басқа фирмалардың жарнамалары негізінде экскурсиялар мен турлардың бағасын түсіру жолдары. Кейбір объектілер мен маршруттарды күшейту үшін басқа елдердің тәжірибесіне жүгіну: туристерді белгілі бір маршрутқа

жеткізетін транспорт бағасын төмендету, саяхатқа демеуші болатындардың өнімін сату;

- қажетті инфрақұрылым мен сервис деңгейін қалыптастыру жолдары. Қазіргі таңда аз шығынмен, алғашқы қаржы құю арқылы немесе қаржы тартудың басқа түрін пайдалана отырып, жүзеге асыруға болады. Алғашқы сатыда еврокласс қызметінің төменгі түрлері - душ кабиналары, биоәжетхана, купе тәріздес ұйқы бөлмелері, кір жуатын автомат пен химиялық тазалау қызметі, әртүрлі қажетті тауарлар сататын дүкендер, халықаралық телефон-автомат, дәріхана, жанармай бекетінің жақындығы, автокөлікті жалға беру және тұрақпен қамтамасыздандыру. Демалыс және экологиялық қауіпсіздік, сонымен қатар сақтандыру, қорғаныс, медициналық көмек, эвакуация мүмкіндігі;

- туристердің танымдылық пен сауықтану процестеріне белсенді қатысу түрлерін дамыту, шетел тәжірибесін пайдалана отырып, әртүрлі анимацияларды енгізу, сонымен қатар заманауи бейімделген дәстүрлі және ұлттық түрін пайдалану. Мысалы қолжетпейтін белсенді туризм түрлері («джип-сафари», ауа шарлары, қалың қарда жүріп-тұруға арналған автокөліктер, парашюттар, т.б.);

- қысқа бағыттағы туризм түрінен жан-жақты түрлеріне көшу. Соңғы жылдары халықаралық туризмнің белсенді дамуына байланысты туристер саяхаттың интеллектуалды, рухани, нақты табиғи қаныққанын талап етеді. Сондықтан ұсынылған қызмет түрін кеңейту қажет, бағасы сапасына сай келу керек. Осы қатынастан біз ұтылып, туристік ағымдардың көп бөлігін жіберіп аламыз;

- объектілерді рекреациялық пайдалану барысында тартымдылығының арқасында коммерциялық құнын күшейту жолдары біріншіден, белсенді жарнама ұйымдарының көмегімен мұраны зерттеуде, аймақтық мәдениетті дамытуда, оны сақтау барысында ақпараттық құралдар рөлін күшейту; жаңа технологиялар негізінде ақпараттар тарату (виртуалды құралдар); екіншіден, рекреация мақсатында бұл орындардың тартымдылығын күшейтудің жасанды жолдары арқылы, яғни сауық-сайран мен имитациялық объектілерін салу арқылы территорияларды жасау (мини-диснейлендтер, гидробақтар, паноптикумдар (балауыздан жасалған мүсіндер), т.б.).

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Үздік отыздыққа апарар «100 нақты қадам» Н.Ә.Назарбаевтың 2015 жылғы Бағдарламасы. VNews.kz
2. *Тасболат Б., Бугенбаева С.* ОҚО таулы аймақтарында туристік-рекреациялық іс-әрекеттерге кері әсер ететін құбылыстар.// География және табиғат, №3, 2014. 12-б.
3. *Erda Wang, Jianhua Wei, Huiyuan Lu.* Valuing natural and non-natural attributes for a national forest park using a choice experiment method.//Tourism Economics, 20(6), 2014. pg.1201.

4. *Шакен А.Ш., Жылқыбаева М.И.* Оңтүстік Қазақстан облысындағы тарихи-археологиялық нысандардың туризм дамуына тигізетін әсері.//Өл-Фараби атындағы ҚҰУ Хабаршысы. 2(39), 2014. 94-95 б.

REFERENCES

1. Uzdik otyzdykka aparar «100 nakty kadam» N.A.Nazarbaevtyn 2015 jilgi bagdarlamasi. BNews.kz

2. *Tasbolat B., Bugenbaeva S.* ОКО таулы аумақтарында туристік-рекреациялық іс-әрекеттерге кері әсер ететін кұбылыстар.//Geografia jane tabigat, №3, 2014.12-b

3. *Erda Wang, Jianhua Wei, Huiyuan Lu.* Valuing natural and non-natural attributes for a national forest park using a choice experiment method.//Tourism Economics, 20(6), 2014. pg.1201.

4. *Shaken A.Sh., Jilkibaeva M. I.* Ontustik Kazakstan oblysyndagy tarihi-arhreologiaalyk nisandardyn turizm damuyna tigitetin aseri.//Al-Farabi atyndagy KUU Habarshysy. 2(39), 2014. 94-95b.

Жамшаева Жұлдызай Төлебайқызы – магистрант, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: jul_diz14@mail.ru

ӘОЖ 330.1

Б.С.МЫРЗАЛИЕВ, У.О.КАЛИЕВА

**АГРОӨНЕРКӘСІПТІ ИНДУСТРИАЛДЫ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ДАМУДЫ БАСҚАРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Мақалада нарықтық қатынастардың даму жағдайында агроөнеркәсіп кешенін индустриалды-инновациялық дамытуды басқарудың ғылыми-теориялық негіздері зерттелген. Агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі 2013 - 2020 жылдарға арналған «Агробизнес-2020» бағдарламасы іске асыру мәселелері қаралған. Агроөнеркәсіпті индустриалды-инновациялық негізде дамытуды басқарудың алғышарттарын Қазақстанда аграрлық-индустриялық аймаққа жататын Оңтүстік Қазақстан облысының мысалында көрсетілген. Сонымен қатар агроөнеркәсіп кешенін саланың инновациялық даму жағдайында мемлекеттік реттеу мәселелері зерттелген. Ауыл шаруашылығында кооперацияның дамуын ынталандыру өзекті мәселелердің бірі деп қарастырылған.

Трек сөздері: агроөнеркәсіп кешені, ауыл шаруашылығы, индустриалды-инновациялық даму, басқару қатынастары, инновация, нарықтық механизмді реттеу.

Б.С.Мырзалиев, У.О.Калиева

**Научно-теоретические основы управления индустриально-инновационного
развития агропромышленного комплекса**

В статье исследуются научно-теоретические основы управления индустриально-инновационного развития агропромышленного комплекса в условиях развития рыночных отношений. Рассмотрены вопросы преобразования агропромышленного комплекса на основе претворения программы «Агробизнес-2020». Предпосылки научно-теоретического основ управления индустриально-инновационного развития агропромышленного комплекса Казахстана показаны на материалах Южно-Казахстанской области, которая относится аграрно-индустриальному региону. Также исследованы проблемы государственного регулирования развития агропромышленного комплекса в условиях инновационного развития отрасли. Стимулирование развития кооперации рассмотрено как одна из актуальных проблем в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, сельское хозяйство, индустриально-инновационное развитие, управленческие отношения, инновация, регулирование рыночного механизма.

B.S.Myrzaliev, U.O.Kaliev

**Scientific and Theretical Bases of Management of Industrial and Innovative
Development of Agro-Industrial Complex**

In article are investigated scientific and theoretical bases of management of industrial-innovative development of agro-industrial complex in conditions

development of the market relations. Questions of transformation of an agro-industrial complex on the basis of realization of the «Agrobusiness-2020» program are considered. Prerequisites scientific-theoretical bases of management of industrial-innovative development of agro-industrial complex of Kazakhstan are shown on materials of the Southern Kazakhstan area, that belongs to the agrarian-industrial region. Problems of state regulation of development of agro-industrial complex in the conditions of innovative development of the branch are also investigated. Stimulation development of a kaooperation is considered as one of actual problems in agriculture.

Keywords: agro-industrial complex, agriculture, industrial and innovative development, administrative relations, innovation, regulation of a market mechanism.

Anahtar kelimeleri: agro-endüstriyel kompleks, tarım, endüstriyel yenilikçi geliştirme, yönetim ilişkileri, yenilik, piyasa mekanizmasının düzenlenmesi.

Индустриалды-инновациялық дамуды тиімді басқару мен нарықтық механизмдерді қолданудың оңтайлы арақатынасын қамтамасыз еткенде ғана қоғам өмірінің және халықтың бүкіл әлеуметтік топтарының материалдық жағдайын жақсартуға бағытталған мемлекеттік шығындарды ақтауға және ауыл шаруашылығын реформалау тұжырымдамасын іске асыруға мүмкіндік туындайды.

Бүгінде қазақстандық экономиканың өлшемдеріне сай келетін, ауыл шаруашылығының ерекшеліктерін ескеретін, аграрлық капиталдың жинақталуын ынталандыратын және қолданылу тиімділігін арттыратын, экономикалық тұрғыдан пайдалы шарттарды қалыптастыруға қабілетті, нарықтық үдерістерді басқарудың ықпалды механизмін құруға қажеттілік туындап отыр.

Ауыл шаруашылығындағы нарықтық қатынастардың дамуының күрделену жағдайында индустриалды-инновациялық дамуын басқарудың осы және өзге де мәселелері зерттеу тақырыбының өзектілігі мен оның теориялық және практикалық маңызын айқындайды.

Ауылдық жерлерде шаруашылық жүргізудің нарықтық механизмін қалыптастыру және экономикалық тұрғыдан дәйектеу мәселесіне ХХ ғасырдың 20-30 жж. Н.Д.Кондратьев, Н.Л.Макаров, А.В.Чаянов, А.Н.Челинцев сынды аграрлық ғалымдардың зерттеу еңбектері арналған.

1980-2000 жж. ауыл шаруашылығын нарықтық қатынастарға көшіруге, оның ішінде жаңа жер қатынастарын орнатуға, өндіріс құралдарын жекешелендіруге және мемлекет меншігінен алуға, шаруашылық жүргізудің көп деңгейлі жүйесін қалыптастыруға, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын ұйымдық-экономикалық қайта құруға, т.б. арналған жаңа ғылыми тұжырымдамалар дами бастады. Аталмыш ғылыми зерттеулер К.А.Айтаханов, Е.Б.Байбарақов, В.В.Григорук, Т.А.Есіркепов, С.С.Еспаев,

Т.И.Есполов, Г.А.Қалиев, Р.Ю.Куватов, Ш.К.Көпешов, А.Б.Молдашев, А.А.Сатыбалдин, М.И.Сигарев, Ж.Ж.Сүлейменов, Ж.С.Сүндетов және басқа да қазақстандық экономист ғалымдардың еңбектерінде қолға алынды.

Әйтсе де, осы ғылыми зерттеулерде ауыл шаруашылығында нарықтық қатынастардың қалыптасуы мен дамуы жағдайында экономиканың индустриалды-инновациялық дамуын басқарудың теориялық және практикалық мәселелері толық зерттелмегенін айта кеткен жөн. Сонымен қатар, тез құбылмалы экономикалық жағдайда нарықтық реформалар мен өзгерістерді ұтымды басқарудың нақты механизмдері де қажетті деңгейде ашып көрсетілмеді. Ауыл шаруашылығы саласындағы инвестициялық үрдістерді қаржыландыру мен ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағасын белгілеудегі мемлекеттің басқарушылық рөлін жетілдіру мәселелері де жан-жақты зерттеулерді талап етуде. Бүгінде мемлекеттен де, корпоративтік қаржыландыру көздерінен де бөлінетін ақшалай ресурстарды шоғырландыру мен тиімді пайдаланудың экономикалық механизмінің индустриалды-инновациялық дамуын басқару мәселелері де оң шешімін күтуде.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев 2015 жылғы 30 қарашадағы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсу, реформалар, даму» атты Қазақстан халқына жолдауында «біз қазірдің өзінде индустриялық-инновациялық дамудың екінші бесжылдығын бастадық, яғни шикізат ресурстарына ғана қарап қалмайтын экономика құрудамыз. Қазақстан экономикасының инновациялық әлеуетін арттырған жөн. Болашақтың экономикасын құру үшін негіз қалау маңызды», - деген болатын [1].

Сонымен қатар Президент Н.Ә.Назарбаев өзінің «100 нақты қадам» бағдарламасының 35,36, 60-64 қадамдарында ауыл шаруашылығын жаңа белестерге көтеру, жер реформасын жетілдіру, сүт және ет өнімдері өндірісі мен өңделген өнімдерді экспорттауда инвестиция тарту, ғылымды қажет ететін салаларда инновациялық кластерді дамыту мәселелерін қарастырған [2].

Қолдағы бар ғылыми әзірлемелерде бұл мәселелер әзірге мүдделерді бір жақты қанағаттандыру тұрғысынан қарастырылған. Мәселен, аграрлық саланы басқару мәселелерін зерттейтін ғалымдар ауыл шаруашылығы өнімдеріне деген конъюнктуралық сұраныс пен ұсыныста болатын өзгерістердің басымдықтарына ерекше мән береді. Ал, қаржы саласы арқылы басқару мәселелерін шешуге ұмтылатын ғалымдар болса, қаржылық, несиелік, салықтық және бағалық іс-шаралар арқылы қажетті шарттар мен стимулдарды қамтамасыз етуге бағдарланады. Қай тұрғыдан қарасаңыз да, мұнда аграрлық реформаны тұтастай жүзеге асыру, оның ішінде аграрлық реформаның даму барысын жеделдету, экономиканы басқарудың әкімшіл-әміршіл әдісін бірте-бірте жою, ауылдық жерлердегі нарықтық механизмді реттеуге мемлекеттің белсенді араласуын ынталандыру, ауыл шаруашылығы

тауарларын өндірушілерге қаржылық қолдау көрсету, т.б. туралы тұжырым-дамалар мен әдістер кешенді түрде қарастырылмаған.

Агроөнеркәсіп кешенінің жоғары ғылыми-техникалық әлеуеті мен өндірістің техникалық және технологиялық базасын жаңарту қарқынының қанағаттанарлықсыздығы арасындағы қарама-қайшылық аса маңызды ғылыми мәселені – қазақстандық экономиканың аграрлық саласын инновациялық дамыту механизмдерін басқарудың теориялық және әдістемелік дәйектемесін шешуді талап етеді.

Аграрлық саланың дамуын экономикалық тұрғыдан ынталандыру және оның инвестициялық тартымдылығын көтеру үшін «2010-2014 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының үдемелі индустриалды-инновациялық даму Мемлекеттік бағдарламасы» ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндірісі мен нарығын басқару жүйелерін дамытуды қарастырады [3].

Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 17 мамырдағы №1096 Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасының Индустриалды-инновациялық дамуының 2003-2015 жылдарға арналған стратегиясында» былай делінді: «Стратегияның маңызды міндеттерінің бірі мақсатты инвестициялық және ғылыми-техникалық стратегияларды іске асыру, инвестициялық белсенділікті реттеу мен ынталандыру болып табылады, бұл индустриялық-инновациялық дамудың қазіргі мемлекеттік басқару жүйесін қайта қарауды және белгілі бір дәрежеде қайта құруды қажет етеді. Мемлекеттік инвестициялық саясаттың индустриялық-инновациялық дамуға қатысты мақсаты қаржыландыру көзін, жеке сектордың мемлекеттің араласуынсыз шамасы келмейтін салаларына инвестицияларды қолдау мен тартудың тиісті тетіктерін айқындау болып табылады» [3].

«Тиісінше, бизнес басымдықтары, қосылған құны жоғары өңдеу өндірістерін дамыту жөніндегі мемлекет басымдықтарына сәйкес келген жоқ. Бұл үрдістер даму институттарының, сонымен қатар екінші деңгейдегі банктердің инвестициялық жобаларының тиісті портфелінде көрінді. Бұл ұлттық бизнестің қалыптасуының объективті эволюциялық үрдісін көрсетеді. «Көбікті» үрлеген дағдарыс жаңа нарықтарды және инновациялық өнімдерді іздетеді. Қазақстанның дағдарыстан кейінгі дамуының оңтайлы жолына жеделдете индустрияландыру жатады» [4].

«Қазақстанның 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясын іске асыру жөніндегі одан арғы іс-шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 15 тамыздағы № 1165 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Үкіметінің бағдарламасында «Мемлекеттік басқару функцияларын тиімді іске асыруды қамтамасыз ету, әлеуметтік секторды, инфрақұрылымды дамытуды, аграрлық секторды дамытуға жәрдемдесу бюджеттік инвестициялардың басымдықтары болады»- деп атап өтілген [5].

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаев 2014 жылғы 17 қаңтардағы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ»

атты халыққа жолдауында «Жасыл» экономикаға көшу жөніндегі қабылданған тұжырымдамаға сәйкес, 2030 жылға қарай егіс алқаптарының 15 пайызы суды үнемдеу технологияларына көшірілетін болады. Біз аграрлық ғылымды дамытып, сынақтық аграрлық-инновациялық кластерлер құруымыз қажет. Уақыт көшінен қалмай, табиғи азық-түлік өндірумен қатар құрғақшылыққа төзімді гендік-модификацияланған өнімдер өндірісін де жүргізу маңызды», - деп атап көрсеткен болатын [6].

Сондықтан «Мемлекет басшысының 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы 18 желтоқсандағы № 449 Жарлығына сәйкес Қазақстан Республикасының Үкіметі «Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі 2013 - 2020 жылдарға арналған «Агробизнес-2020» бағдарламасын бекіту туралы» 2013 жылғы 18 ақпанда арнайы қаулы қабылдаған болатын [7]. Бұл Қазақстан агроөнеркәсіп кешенін (АӨК) келешекте биік белестерге жетелейтін құжатта мынадай бағдарламалық нысаналы индикаторлар берілген: АӨК субъектілерін субсидиялау есебінен ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау көлемін 2020 жылға қарай 4,5 есе арттыру; АӨК субъектілерінің борыштық жүктемесін қарыздарды қайта қаржыландыру және қайта құрылымдау есебінен жалпы сомасы 500 млрд. теңгеге кемінде 9 жылға ұзарту; кредиттер мен лизингтің қолжетімділігін арттыру жөніндегі шаралар есебінен АӨК-ге тартылған мемлекеттік емес кредиттік қаражат көлемін 2013-2020 жылдары 2 трлн. теңгеге дейін жеткізу; карантиндік және аса қауіпті зиянды организмдер таралуының қауіптілік коэффициенті 2020 жылға қарай 0,88; мониторингтік зертханалық зерттеулерге ұшырайтын тамақ өнімдерінің үлесі 2020 жылы – 0,4%; электрондық пішімге көшірілген мемлекеттік көрсетілетін қызметтер үлесі 2015 жылға қарай – 62%.

Дегенмен бүгінгі күні агроөнеркәсіп кешеніндегі индустриалды-инновациялық үдерісті басқарудың ғылыми-әдіснамалық бағыттары ғылыми-техникалық прогрестің даму деңгейіне сәйкес күннен-күнге күрделеніп жатқандығын ескеру қажет.

Белгілі экономист Г.Ж.Попов ғылыми-техникалық прогресті «...басқару – өндірістік қатынастарға қатысушылардың мүдделері мен шынайы экономикалық заңдарды ескере отырып, қоғамдық еңбек үрдісіне ықпал ету арқылы жұмысшылардың еңбек тәртібін алға қойылған мақсатқа сәйкестендіруге бағытталған бағындырушы байланыс түрі», - деп есептейді [8, 164б].

Біздің ойымызша, бұл анықтама индустриалды-инновациялық үдерісті басқарудың жүйелік, жағдайлық және әлеуметтік әдістер тұрғысынан ерекше құбылысты (феноменін) ашып береді және оның мақсатқа сәйкестігін көрсетеді. Сонымен қатар, ғылыми анықтамалардың басым бөлігі секілді

біршама шартты сипатта болады да, жекелеген ережелерге қосымша түсініктеме берілуін талап етеді.

Басқару қатынастары әлеуметтік қатынастардың бір түрі ретінде әр түрлі субъектілердің қоғамдағы орнын және олардың қасиеттері мен ерекшеліктеріне қарай өзара байланысын сипаттайды. Бұл қоғамдық еңбек үрдісіне қатысушылардың мүдделері мен мінез-құлықтарын түзеуге және олардың қалыптасу процесіне әсер етуге мүмкіндік береді. Олай болса, басқару қатынастары себеп-салдарлық сипатқа ие. «Себептілік пен жүйелілік диалектикалық детерминизмнің мазмұнын толығымен жояды» [9, 186].

Сондықтан, басқару қатынастары экономикалық қажеттілік негізінде жүзеге асырылады және өзіндік мәні бойынша бір-біріне тәуелді құбылыстар арасындағы байланысты ашып көрсететіндіктен, бағындырушы қатынас болып табылады. Осы тұрғыдан алып қарағанда басқаруды бағындырушы байланыс түрі ретінде қарастыруға болады. Басқару қатынастарында белгілі бір мақсаттың болуы қажет. «Мақсат – басқару субъектісі мен объектісінің өзара қарым-қатынасын белгілейтін бастапқы нүкте.» [10,186]. Ал мақсаттың өзі басқару жүйесінің ұйымдастырушы, ынталандырушы және бақылаушы қызметтерін атқаратын бастапқы элементі. Өндірістік қатынастарды бастапқы негізгі әлеуметтік үрдіс ретінде еңбекке едәуір көңіл бөлінетін басқару нысаны деп анықтауға болады.

Өндірістік қатынастар әр түрлі объектілер (өндіріс, айырбас, бөлініс) бойынша көрініс табады. Басқару қатынастары өндірістік қатынастардың бір бөлігі ретінде осы қатынастарға қатысушылардың жүріс-тұрыстарын сипаттап, субъектілер туралы пікір қорытуға мүмкіндік береді. Алайда, өндірістік қатынастар болғанда ғана басқару қатынастары анықталады. Өзіндік мазмұны бойынша басқару қатынастары координациялық немесе инновациялық сипатқа ие бола отырып, өндірістік қатынастарды дамытудың негізгі көздерінің бірін құрайды.

Басқару қатынастары мүдделері әркелкі адамдарды басқаруға бағытталған тұрақты өзара іс-әрекеттердің нәтижесінде пайда болады. Сол себептен, басқару ұғымының анықтамасында оның әлеуметтік-экономикалық рөліне де назар аударылады. Басқару қатынастарының түрлерін мынадай үш топқа жіктеуге болады: ынтымақтастық – мұнда өзара әрекет етуші субъектілердің мүдделері бірдей болады; бәсеке (бақталастық немесе шиеленіс) – қатысушылардың мүдделері әр түрлі немесе бір-біріне қарама-қайшы болады; келісім (ымара) – қатысушылардың қатынастары бір-біріне жол беруге бағытталады.

Мемлекеттің рөлі туралы пікірлердің келесі даму кезеңіне А.Смиттің «Халықтар байлығының табиғаты мен принциптері туралы зерттеу» еңбегін жатқызуға болады. Ол өз еңбегінде «нарықтық күштердің еркін ойыны үйлесімді құрылысты қалыптастыратынын» атап өтті [11 136].

А.Смит мемлекеттің экономикаға араласу керектігін, дәлірек айтқанда, қоғамдық жұмыстардың орындалу барысы мен қауіпсіздігін әділ қамтамасыз

етуге, шаруашылық қызметпен айналысатын барлық субъектілерге қызмет секторын, бәсеке ортасын және сауда саласын еркін таңдауға жағдай жасау керек екенін мақұлдады.

Кейсиандық теория (Дж.Кейнс) бойынша, экономиканы дағдарыстан шығаруға шынайы мүмкіндік беретін еркін нарықтық механизмдер болмаған жағдайда мемлекет экономикаға белсенді түрде араласу қажет

Экономикалық реттеудің кейсиандық үлгісінің басты сипаттарына мыналар жатады:

- мемлекеттік бюджет арқылы үлестірілетін ұлттық табыстың үлесін жоғары ұстау;
- мемлекеттік және аралас кәсіпорындарды құру негізінде мемлекеттік кәсіпкерлік аумағын кеңейту;
- экономикалық конъюнктураны тұрақтандыру, циклдік ауытқушылықтарды реттеу, жұмыспен қамту деңгейі мен өсу қарқынын жоғары дәрежеде ұстау үшін бюджет-қаржы және несие-қаржы реттеуіштерін кеңінен пайдалану.

Экономика жоғары қарқынмен өскенде ғана кейсиандық үлгінің тұрақты нәтижелерге қол жеткізетінін айта кеткен жөн.

Неоклассикалық концепцияның ең басым түріне (Е.Бем-Баверк, Л.Вальрас, Б.Кларк, А.Маршал, А.Пигу, М.Фридман) айналған монетаризмге сәйкес ақша ұсынысы экономикалық тәртіпсіздіктің басты өзегі саналады, нарықтық экономика іштей тұрақтанады және экономикалық саясаттың міндеті ақша ұсынысының бірқалыпты өсу қарқынын ұстап тұруға ғана бағытталады.

Монетаристер мемлекеттің экономикаға араласу мәселесін қарастырғанда, бірінші кезекте, мемлекеттің әлеуметтік шығындарды азайту немесе шектеу керектігіне тоқталады.

Қоғам дамуындағы мемлекеттің рөлі туралы жоғарыда айтылған әр түрлі анықтамаларды зерделер болсақ, нарықтық экономикадағы әділеттілік қоғамның әр бір мүшесіне тиесілі бастапқы мәліметтердің бар болатынын және оның табысы қолындағы бар нәрсені жұмсау арқылы анықталатынын білдіреді.

«Нарық» ұғымының анықтамасы төңірегінде әлі күнге дейін пікірталас толастар емес. Біздің ойымызша, нарықтың біршама толық анықтамасы ретінде А.Е.Ковалевтің мына түсініктемесін келтіруге болады: «нарық – тауар-ақша қатынастарына, тауар өндірушілер арасындағы байланыстар жүйесіне және тауарлар мен қызметтерді сатып алу-сату арқылы олардың экономикалық мүдделерін анықтауға негізделетін, ерекше механизмі (сұраныс, ұсыныс, баға және бәсеке) бар күрделі құрылым» [12, 156].

Қазіргі таңда шаруашылық жүргізудің нарықтық механизмін құру және жұмыс істету принциптері туралы нақты көзқарас та қалыптаспаған.

Кемпбелл Р.Макконелл және Стенли Л.Брю нарықтық механизм принципін былайша түсіндіреді «...бұл нарықта әрекет ететін экономикалық

үлгілердің өзі...». Әрине, осындай бұлыңғыр түсініктеме шаруашылық жүргізудің нарықтық механизмінің мән-мағынасын ашып бере алмасы анық [13].

А.Абалкин шаруашылық жүргізудің нарықтық механизмі жағдайында экономиканы дамытудың келесі аспектілерін атап көрсетеді: «...нарықтық экономика жекелеген өңірлердің және халық дәстүрлері мен мәдениетінің өзіндік ерекшеліктерін ескеретін сан алуан формалар мен үлгілер түрінде көрініс табады; нарықтық механизм қаншалықты үлкен маңызға ие болса да, ол шаруашылық жүргізу үлгісінің толық сипаттамасын бере алмайды» [14].

Жалпы айтқанда, тауар-несие қатынастарын және меншік түрлерінің сан алуандылығын қамтамасыз ету, барлық тауарлардың сату бағасы сұраныс пен ұсыныстың тепе-теңдік бағасына сай белгіленетін еркін баға тәсілін қолдану, шаруашылық өмірдегі бәсекелестікті күшейту, өндірісті баға арқылы ынталандыру, монополизмді болдырмау, икемді және әрекетті инфрақұрылымды қалыптастыру – шаруашылық жүргізудің нарықтық механизмінің басты ерекшеліктерін құрайды [15].

Нарықтық экономиканың жағымсыз факторларына мыналар жатады: жеке тұлғалардың қолындағы нақты бастапқы ресурстар, негізінен, бірдей болмайды және нарықтағы бәсекелестер әрдайым қандай да бір этикалық нормалар мен ережелерді қатаң ұстана бермейді.

Нарықтық экономиканың төмендегідей түрлері кездеседі: нарықтық механизмнің талаптарына жауап беретін таза нарықтық экономика; компенсациялық механизмді қамтамасыз ететін әлеуметтік нарықтық экономика. Мұндағы шешуші ұғым – әлеуметтік әділеттілік. Әлеуметтік әділеттілік қоғамның өнімділігі жеткіліксіз немесе еңбекке қабілетсіз мүшелерін қажетті шарттармен қамтамасыз ету дегенге саяды.

Ғылыми-техникалық прогресті жеделдетуде ерекше өнімнің ғылыми-техникалық жобалары, озық технологияларды басқарудың қазіргі заманғы жүйесін жасаумен шұғылданатын ғылыми-зерттеу, конструкторлық және жобалық ұйымдары ерекше рөл атқарады. Қазақстан табиғи ресурстарды ғана пайдалана отырып дамитын емес, сондай-ақ өзінің зияткерлік капиталын да пайдаланып даму мүмкіншілігі бар елге айналатыны белгілі болып отыр. Мұның өзі дүниежүзілік бәсеке ғылыми-техникалық жобалардың өте жедел жүзеге асуын талап етеді. Сыртқы әлемдік ортада үздіксіз жүріп жатқан өзгерістер дүниежүзілік экономикадағы біздің елімізде орнын белгілейді, сондықтан инновациялық қызмет өмір сүрудің және дамудың маңызды факторына айналууда. Осыған байланысты туындайтын аса маңызды жайт - инновациялық қызметтің елдің экономикасының өсуін және экономиканың құрылымдық қайта құрылуын қамтамасыз ететін қуатты тұтқаға айналуы болып табылады [16,17].

Агроөнеркәсіпті индустриалды-инновациялық негізде дамытуды басқарудың алғышарттарын Қазақстанда аграрлық-индустриялық аймаққа жататын Оңтүстік Қазақстан облысының мысалында көруге болады.

Оңтүстік Қазақстан облысының ауыл шаруашылығы саласы республикамыздың көп бағытты салалардың біріне жатады. Салаға 2015 жылы 28,5 млрд. теңге көлемінде мемлекеттік қолдау қаржы бөлініп, он ай мерзімінде оның 22,04 млрд теңгесі игерілді, немесе бұл көрсеткіш 2014 жылмен салыстырғанда 1,2 есеге артты.

Облыстың ауыл шаруашылығы жалпы өнім көлемі 2015 жылы 300,4 млрд.теңгені құрап, 2014 жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда 12,6 млрд. теңгеге артты, НКИ – 101,9%.

Ауыл шаруашылығының егіс көлемі 772,5 мың га жетті. Суармалы жерлердің көлемін 292,0 мың га ұлғайту іс-шарасы бойынша, ағымдағы жылы 29,0 мың га ұлғайту жоспарланып, 10 айда нақты 18,3 мың га суармалы жер жаңадан қосылды.

Сырдария өзенінің суын тиімді пайдалану мақсатынды «Сырдария өзенінің оң жағалауын игеру» бойынша зерделеу жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде 13,4 млрд. теңгені құрайтын 13 жоба есебінен 34,0 мың га жерді жаңадан қосу мүмкіндігі анықталып, іс-шара жоспары бекітілді.

Ағымдағы жылы дәнді және бұршақты дақылдар 255,0 мың га, майлы дақылдар 78,2 мың га, картоп 15,0 мың га, көкөніс 36,5 мың га, бақша 62,5 мың, мал азықтық дақылдар 225,6 мың га, мақта 99,2 мың га орналастарылып, есеп беру айында 59,3 мың тонна майлы дақыл, 839 мың тонна көкөніс, 1301 мың тонна бақша, 248,2 мың тонна мақта, 36,1 мың тонна жеміс пен 30,5 мың тонна жүзім жиналды.

Республикалық үлеске шаққанда алынған өнім бойынша мақтаның 100%, жүзімнің 70%, бақшаның 64%, мақсарының 38%, жеміс-жидектің 36%, көкөністің 23% Оңтүстік Қазақстан облысы үлесінде. Облыста жеміс-көкөніс сақтау қоймаларының сыйымдылығы 210,0 мың тоннаны құрады.

Облыста, қарқынды бау шаруашылығын дамыту іс-шарасы аясында, 5950 га жеміс-жидек, оның ішінде 685 га интенсивті бау егіліп, жеміс-жидектің көлемі 22,4 мың га, оның ішінде, интенсивті бау 1741 га құрады.

2015 ж. бастап қарқынды бау шаруашылығына қажетті көшеттермен облыстың шаруалары толық қамтамасыз етілді. Іс-шараға сәйкес 2016 жылға дейін облыста баудың көлемі 26,0 мың га, оның ішінде, интенсивті баулар 2,1 мың га жеткізілетін болады. Тамшылатып суғару әдісі 9,7 мың га ендіріліп, жалпы көлемі 43,7 мың га жетті (республикалық көрсеткіштің 72%). Жылыжайлардың көлемі 111 гектарға ұлғайып, жалпы көлем 1021 га жетті (республикалық көрсеткіштің 87%).

Терең қопсыту технологиясы 97,0 мың га ендіріліп, 3 есеге артты. Ет өндіру 105,0% (160,6 мың тонна), сүт – 102,0% (605,2 мың тонна), жұмыртқа – 106,3%-ға (249,0 млн. дана) артты.

«Сыбаға» бағдарламасы бойынша 16600 бас аналық ірі қара мал алу жоспарланып, жыл басынан 18,8 мың бас сатып алынып, жоспар 113,5%

құрады. Бүгінгі күні тұқымдық түрлендіруге 52,5 мың бас аналық қатысуда, үлесі 19,5%.

«Алтын асық» бағдарламасы бойынша 2015 жылы 20 мың бас ұсақ мал алу межеленіп, 10 айда 42,3 мың бас мал алынды.

«Құллан» бағдарламасы аясында 2680 бас жылқы алу межеленіп, 2015 жылы 3894 бас алынды немесе 145,3%-ды құрады.

2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап «Ауыл шаруашылығы кооперациялары» мен «Ауыл шаруашылығы кооперативтері мәселелері бойынша кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңдары күшіне еңбек. Бұл заңдармен ауыл шаруашылығы кооперативтерінің статустары коммерциялық емес жүйесінен коммерциялық жағдайға өту және ауыл шаруашылығы кооперативінде табысты бөлу, жыл сайынғы ішкі аудитты өткізу үшін ревизиялық бірлестіктерге кіру мүмкіндігі, демократиялық принциптерін сақтау, өз мүшелеріне тауарды өзіндік құн есебімен сату принципі, ауыл шаруашылығы кооперативтеріне арнайы салық режимін қолдану және кооперативтердің ішкі аудит құнын 50%-ға дейін субсидиялау мүмкіндіктері қарастырылған.

Кооперацияның дамуын ынталандыру үшін Министрлік кооперативтер үшін субсидиялау нормативтерін жоғарылату бойынша қолданыстағы агроөнеркәсіп кешеніндегі субсидиялау механизмін қайта қарастыруда.

Сондай-ақ, Министрлік «КазАгро» АҚ-мен бірлесе ауыл шаруашылығы кооперативтерін жеңілдетілген несиелеу бағдарламасын әзірледі жоспарлап отыр. Өткен жылдары ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі қолданыстағы субсидиялардың тиімсізділігіне бірнеше рет көңіл бөлді. Ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау көлемі соңғы 7 жыл ішінде 3,5 есе өсіп, 2014 жылы 146,6 млрд. теңгені құрады (2008 жылы - 41,4 млрд. теңге). Бұған қоса, ауыл шаруашылығының жалпы өнім көлемінің өсімі мемлекеттік қолдау көлемінен баяу өсуде.

Бұл кейбір субсидиялардың ынталандыру тиімділігінің төмендігімен байланысты. Бұған өсімдік шаруашылығындағы гектарға берілетін және мал шаруашылығындағы өнімділікті жоғарылату субсидиялары жатады. Осы субсидиялар өнім тиімділігіне қарамастан егіс алқаптары мен өндірілген өнімге төленеді.

Осыған байланысты индустриалды-инновациялық негізде жұмыс істеуге байланысты жоғарыда аталған субсидиялар түрін қысқартып, осы қаражат көлемін тиімді субсидияларға бағыттауға шешім қабылданды. Мемлекет басшының тапсырмасына сай Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығы министрлігі ғылыми ұйымдар қызметтеріне бизнес-ассоциациялардың шығындарын субсидиялау механизмін әзірледі. Енді, бизнесті ғылыми зерттеулерді бірлесе қаржыландыруға ынталандыру үшін Министрлік ғылыми зерттемелерде қатысатын бизнеске субсидия бөлуді жоспарланып отыр. Яғни, ғылымның дамуына қаражат қосқан және нәтижелерді өндірісте қолданған бизнес өкілдеріне субсидия беріледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсу, реформалар, даму». Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. Егемен Қазақстан, 1 желтоқсан, 2015 жыл.
2. Назарбаев Н.Ә. «100 нақты қадам». Егемен Қазақстан, 20 мамыр 2015 жыл.
3. «Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық-инновациялық дамуының 2010-2014 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы». Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 19 наурыздағы № 958 Жарлығы.
4. «Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық дамуының 2003-2015 жылдарға арналған стратегиясы туралы». Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 17 мамырдағы N 1096 Жарлығы // САППРК-2003-№23-24-Б. 217.
5. «Қазақстанның 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясын іске асыру жөніндегі одан арғы шаралар туралы». Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 15 тамыздағы № 1165 Жарлығы.
6. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Егемен Қазақстан, 18 қаңтар, 2014 жыл.
7. «Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі 2013-2020 жылдарға арналған «Агробизнес-2020» бағдарламасын бекіту туралы». Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 18 ақпандағы №151 қаулысы.
8. Попов Г.Х. Управление экономикой. – Москва, изд-во «Мысль», 1982. - С. 164-168.
9. Заводский И.С. Управление сельскохозяйственным производством.- Киев. Высшая школа, 1984. - С.18-20.
10. Шахмалов Ф. Основы теории государственного управления. – Москва: Экономика, 2003. - С. 18-20.
11. Варга В. Роль государства в рыночном хозяйстве //МЭ и МО. – 1992. - №11. - С. 131-138.
12. Ковалев А.Е. и другие. Научные основы формирования и развития агрорынка Казахстана. – Алматы: КазГОСИНТИ, 1993. - С.15-18.
13. Кэмпбелл Р., Стэнли Л.Брю. Экономикс. Принципы, проблемы и политика. Т.1. – Баку: Азербайджан, 1992. - С. 21.
14. Абалкин Л. Размышления о стратегии и тактике экономической реформы //Вопросы экономики. - 1993.- №4. -С.5.
15. Мырзалиев Б.С. Кәсіпорынның инновациялық қызметі. Оқу құралы. –Алматы: «Нұрлы Бейне», 2014.-332 бет.
16. Abylkasymov Y.T., Mirzaliyev B.S. Prospects of agricultural management on the basis of creation of the Kazakhstan innovative venture system

in agroindustrial complex (Management of industrial-innovative development of the agroindustrial complex). Life Science Journal, 2014; 11(4) //http://www.lifesciencesite.com/http://www.lifesciencesite.com/lj/life1104/060_24253life110414_433_437.pdf

17. *Shelomentseva V.P. and Amirova M.A.* 2013. Developing the Information Infrastructure of Agro-Industrial Complex In the Republic of Kazakhstan. Middle East Journal of Scientific Research, 14(8): 1103-1107.

REFERENCES

1. *Nazarbaev N.A.* «Kazakstan zhana znahandyk nakty ahualda: osu, reformalar, damu». Kazakstan Respublikasy Prezidentinin Kazakstan halkyna zholdauy. Egemen Kazakstan, 1 qeltoksan, 2015 zhyl.

2. *Nazarbaev N.A.* «100 nakty kadam». Egemen Kazakstan, 20 mamyr 2015 zhyl.

3. «Kazakstan Respublikasynyn udemeli industrialyk-innovasiyalyk damuynyn 2010-2014 zhyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy». Kazakstan Respublikasy Prezidentinin 2010 zhylgy 19 nauryzdagy № 958 Zharlygy.

4. «Kazakstan Respublikasynyn industrialyk-innovasiyalyk damuynyn 2003-2015 zhyldarga arnalgan strategiasy turaly». Kazakstan Respublikasy Prezidentinin 2003 zhylgy 17 mamyrdagy N 1096 Zharlygy // САПП РК- 2003- №23-24- Б.217.

5. *Kazakstannyn 2030 zhylga deingi Damu strategiasyn iske asyru zhonindegі odan argy sharalar turaly*. Kazakstan Respublikasy Prezidentinin 2003 zhylgy 15 tamyzdagy № 1165 Zharlygy.

6. *Nazarbaev N.A.* «Kazakstan zholy – 2050: Bir maksat, bir mudde, bir bolashak». Kazakstan Respublikasy Prezidentinin Kazakstan halkyna zholdauy. Egemen Kazakstan, 18 kantar, 2014 zuyl.

7. «Kazakstan Respublikasynda agroonerkasiptik keshendi damyту zhonindegі 2013-2020 zhyldarga arnalgan «Agrobiznes - 2020» bagdarlamasyn bekitu turaly». Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2013 zhylgy 18 akpandagy № 151 kaulysy.

8. *Popov G.H.* Upravlenie ekonomikoi. – Moskva, isd-vo «Misl»,1982. – S. 164-168.

9. *Zavodskii I.S.* Upravlenie sel'skohoziastvennym proizvodstvom. – Kiev. Vysshaya shkola, 1984. – C. 18-20.

10. *Shahmalov F.* Osnovy teorii gosudarstvennogo upravleniya. – Moskva: Ekonomika, 2003. – S. 18-20.

11. *Varga V.Rol' gosudarstva v rynochnom hoziastve // ME i MO.* – 1992. - № 11. – S. 131-138.

12. *Kovalev A.E. i drugie.* Nauchnye osnovy formirovaniya i razvitiya agrorynka Kazakstana. - Almaty: KazGOSINTI, 1993. - C.15-18.

13. *Kempbell R., Stenli L.Briu.* Ekonomiks. Prinsipy, problemy i politika. T.1. – Baku: Azerbaidzhan, 1992. - C. 21.

14. *Abalkin L.* Razmyshlenia o strategii i taktike ekonomicheskoi reformy // Voprosy ekonomiki. – 1993. - № 4. - S. 5.

15. *Myrzaliyev B.S.* Kasiporynnyn innovasiyalyk kyzmeti. Oku kuraly. – Almaty, «Nurli Beyne», 2014.-332 bet.

16. *Abyllkasymov Y.T., Mirzaliyev B.S.* Prospects of agricultural management on the basis of creation of the Kazakhstan innovative venture system in agroindustrial complex (Management of industrial-innovative development of the agroindustrial complex). Life Science Journal, 2014; 11 (4) //http://www.lifesciencesite.com/http://www.lifesciencesite.com/lcj/life1104/060_24253life110414_433_437.pdf

17. *Shelomentseva, V.P. and M.A. Amirova,* 2013. Developing the Information Infrastructure of Agro-Industrial Complex In the Republic of Kazakhstan. Middle East Journal of Scientific Research, 14(8): 1103-1107.

Мырзалиев Бораш Смайұллы – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: borash2006@mail.ru

Қалиева Ұлбасын – магистрант, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: B2Kaliyeva@qmail.com

ӘОЖ 37.013.42 (574)

Г.Г.ЕРКИБАЕВА

ТЕХНОЛОГИЯ САБАҒЫНДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Мақалада ақпараттық технология туралы мәлімет берілген. Білім беру үдерісінде ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыға оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үдерісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуға болады. Ақпараттық технологияларды оқытудың «технология» пәніндегі маңызы зор. Сондықтан, оқу бағдарламасын жүйелеу басты мәселе болуы қажет.

Тірек сөздері: ақпараттық технология, білім беру үдерісін ақпараттандыру, «технология» пәні, оқу үдерісі.

Г.Г.Еркибаева

Значение использования информационных технологий на уроках технологии

В статье даются сведения об информационных технологиях. С помощью использования в учебном процессе информационных технологий можно добиться развивающегося обучения, добиться цели личностно-ориентированного обучения, можно повысить все уровни и качество учебно-воспитательного процесса. Использование информационных технологий на уроках технологии особенно важно. Поэтому систематизация учебной программы должна стать важной проблемой.

Ключевые слова: информационные технологии, информатизация учебного процесса, предмет «технология», учебный процесс.

G.G.Erkibayeva

The importance of using information technologies in the technology classes

The article provides information about information technology. Using of information technology in the educational process developing teaching, the objective student-centered education can be achieved and all levels and the quality of the educational process can be increased. The usage of information technology in the classroom technology is particularly important. Therefore, the systematization of the educational program should be an important issue.

Keywords: information technology, informatization of educational process, “technology” subject, educational process.

Anahtar Kelimeleri: bilgi teknolojisi, eğitim sürecinin bilgisayarlaşma, "teknoloji", eğitim, süreci konusu.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы 27-қаңтардағы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» атты жолдауында: «Тұрғындардың компьютерлік сауаттылығын, соның ішінде әртүрлі ынталандырушы бағдарламалардың есебінен де көтеру қажет. Мен қазақстандықтарды ақпараттық технологияларды белсендірек игеруге шақырамын», - деп, қазіргі таңдағы білім беру жүйесі жаңа педагогикалық технологиялар мен ақпараттық құралдардың кеңінен қолданылуын қажет ететінін атап көрсеткен [1,156]. Демек, оқу-тәрбие үдерісінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану заман талабынан туындап отыр.

Білім беру үдерісін ақпараттандыру бұл жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыға оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үдерісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздесе, білім беруді ақпараттандыру - бұл танымдық іс-әрекетті қайта құру үшін және білімгерлердің интеллектуалдық мүмкіндіктерін күшейтуге арналған жағдайды құру мақсатында микропроцессорлық техника мен ақпараттарды тарату құралдарының, сондай-ақ осы құралдарға негізделген педагогикалық технологияның базасында ақпаратты жинау, өңдеу, тарату және сақтау әдістері мен құралдарын педагогикалық тәжірибеге жаппай енгізу болып табылады.

Білім берудегі қазіргі ақпараттық технологиялар – адамзаттың интеллектуалдық жетістіктерін өзіне жинақтаған және адамзаттың интеллектуалдық қызметін, оның ішінде, білім беруді, кәсіби мамандарды даярлауды шынайы күшейтуге қабілетті құрал.

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі - білім беру бағдарламаларын меңгеру үшін жағдайлар жасау керек екенін көрсеткен [2]. Солардың бірі білім беруді ақпараттандыру барысында дидактикалық және оқыту құралы болып компьютер саналады. Қазіргі таңда, әрбір жеке тұлға үшін компьютерді және ақпараттық технологияларды игеру, оқу мен жазу қабілеті сияқты әрбір адам үшін қажетті шартқа айналды.

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялар қоғамның ажырамас бөлігіне айналғандай. Компьютерсіз қазіргі қоғамды елестету мүмкін емес. Себебі, барлық салада компьютердің рөлі үлкен маңызға ие. Қоғамға дайын, ақпараттық мәдениеті қалыптасқан тұлғаларды дайындау - бүгінгі күннің басты мәселелерінің бірі.

Ақпараттық технологиялар арқылы білім беру мәселесі әлемдік ғалымдар еңбектерінде орын алған. Атап айтсақ, ағылшын (Ф.Баррон,

Д.Харрингтон; И.Роберт), американдық (К.Роджерс), неміс (М.Хайдегер, А.Камю, Ж.Сартр) еңбектерінде [3; 4; 5; 6].

Олай болса, технология пәнінде ақпараттық технологияны оқытуды басты назарға алуымыз қажет.

Білім беру саласында ақпараттық технологияларды пайдалану және оны оқыту арқылы білімнің сапасын арттыру жүзеге асырылып жатыр. Оқытудың тиімділігі мен нәтижелілігі бірнеше оқу-әдістемелік, психологиялық-педагогикалық мәселелердің шешімін ғылыми түрде негіздеуді талап етеді. Оларды бірнеше бағыттарға бөлуге болады:

- «технология» пәнін оқыту үрдісінде ақпараттық технологияларды оқытудың жүйелі ғылыми-әдістемелік жолын анықтау;
- оқушылардың тәжірибелік іс-әрекетінде ақпараттық технологияларды оқытудың әдістемесін жасау;
- мұғалімдердің ақпараттық технологияларды меңгеру және оқу үрдісінде пайдалану бойынша кәсіби біліктерін жетілдіру;
- оқушыларды білім, білік, дағдыны меңгеру үшін ақпараттық технологияларды пайдалануға үйрету.

Қазіргі уақытта оқушыларға сапалы білім беруде және оның кәсіби дағдысын қалыптастыруда компьютердің атқаратын рөлі ерекше. Мұғалімнің кәсіптік деңгейі мен оқушылардың қызығушылығын арттыруда бірден-бір құрал - компьютер. Оқу үрдісінде компьютерді оқып-үйрену нысаны ретінде, сонымен бірге оқыту, тәрбиелеу, дамыту мен оқытудың мазмұнын меңгеруді диагностикалау құралы ретінде әрекет етеді. Мұның өзі ақпараттық технологияларды пайдаланудың екі бағыты бар екендігін анықтауға мүмкіндік береді.

Бірінші бағыт тұрғысынан алып қарасақ, ақпараттық технологиялар білім, білік, дағдыны игеру үшін қажетті ресурс болып табылып, оқушылардың саналы тәрбие, сапалы білім алуына жағдай жасайды, ал **екінші бағыт** тұрғысында ақпараттық технологиялар оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру тиімділігін арттырудың қуатты құралы болып табылады [7].

Сондықтан, заман талабына сай, білімді мамандарды даярлау үшін тек білім мазмұны мен оқыту әдістерін ғана емес, ақпараттық технологияларды кеңінен үйрету арқылы оқытушылардың білімін жетілдіру керек.

Ақпараттық технология элементтерін оқыту арқылы біз:

- жаңа ақпараттық қоғамға қажетті мамандар даярлауға;
- жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды еркін меңгерген тұлғаны қалыптастыруға;
- жаңа ақпараттық технологияны қолдану саласы бойынша оқушылардың мамандыққа баулу механизмін құруға;
- біздің еліміздегі және шет елдердегі жинақталған ақпараттық ресурстарға жедел және еркін енуге;

- мультимедиялық электрондық оқулықтарды, виртуальдық лабораторияларды және бақылау бағдарламаларын жасақтап, қамтамасыз етуге қол жеткізе аламыз.

Біздің пайымдауымызша, ақпараттық білім беру төмендегідей біліктіліктерге сүйенеді:

- ақпараттық ұғымдар мен пайымдарға сүйену;
- тұжырым жасай алу, дәлелді пікір айта білу, ақпараттық категориялар мен көрсеткіштерді пайдалана білу;
- оқуда және өз қызметтеріне компьютерлік техниканы еркін пайдалана білуге үйрету;
- ақпараттық технологияның мүмкіндіктерін игеру;
- өзіндік оқу мен өзіндік іс-әрекеттің қалыптасуына әсерін бағалай білу;
- практикалық іс-әрекеттерге байланысты түрлі мәселелерді шешудің тиімді тәсілдерін таба білу [8, 27 б].

Сонымен бірге, орта мектептің 10-11 сыныптарынан бастап орта және бастауыш кәсіптік білім беру мекемелерін бітіргендердің психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, ақпараттық білім, білік және біліктілік дағдыларын меңгерудегі белсенділіктерін арттыру жұмыстарын жүргізген орынды.

Ақпараттық білімді қалыптастыру төмендегі мәселелерге:

- тәрбиенің мақсатына болашақтағы және ақпараттық қоғамның саясаты мен міндеттері;
- оқушылардың ақпараттық мәдениетіне, қалыптастыру жүйесіне; мектептің, орта және бастауыш кәсіптік білім беру мекемелерінің материалдық-техникалық базасына;
- оқушылардың жас ерекшеліктеріне;
- оқушылардың кәсіби деңгейін анықтай білу қабілеттеріне;
- педагогтардың информатикадан білім деңгейлеріне және шеберліктеріне, тәрбие бағытының ақпараттық қоғам бағыты мен өзара байланысына тәуелді [9].

Аталған тәуелділіктерді ескере отырып, оқушыларды қазіргі мамандықтың түрлеріне дайындау барысында білім мазмұнын тандап беру - бүгінгі күннің көкейкесті мәселелердің біріне айналып отыр.

«Технология» пәнін оқыту барысында ақпараттық технологияларды 8-сыныптан бастап оқытады. Бағдарламада «Ақпараттану технология элементтері» деген тақырып өтіледі. Осы тақырыпты оқытудың негізгі мақсаты: 8-сынып оқушыларына ақпараттық технологияна өзіндік даму мен оны іске асыру құралы ретінде пайдалануды үйрету болып табылады.

10-11 сынып оқушыларына болса бұл білім әртүрлі жеке курстар арқылы оқытылып, кәсіптік бағдар ретінде информатика курсының мазмұнын толықтыра түседі.

Бұл мәселе бүгінгі таңда компьютерлік дизайн, web-дизайн, жүйелік бағдарламашы, әкімгер (әкімші) мамандардың қажеттілігі мен және т.б.

себептермен түсіндіріледі. Сондықтан да, «технология» пәнін оқыту барысында ақпараттық технологияны оқытудың маңызы зор [10].

Сол үшін «Технология» пәнінің оқу бағдарламасын жүйелеу - басты мәселе болуы қажет.

Бағдарламада төмендегі тәсілдерді пайдалануды мұғалім басты назарына алса:

1. Ғылыми дүниетаным негіздерін қалыптастыру.

Бұл жағдайда, ең алдымен: әлемнің қазіргі кездегі ғылыми бейнесі құрылатын, ғылымның үш негізгі ұғымдарының: зат, энергия, ақпараттың біреуі ретіндегі ақпарат туралы түсінікті қалыптастыру туралы; табиғаты әртүрлі өзін-өзі басқару жүйелерінің құрылысы және жұмыс істеуінің ақпараттық принциптерінің бірлігі туралы әңгімелер өткізу.

2. Ақпаратпен жұмыс істеудің жалпы оқулық және жалпы мәдени дағдыларын қалыптастыру.

Мұнда ақпарат көздерін сауатты қолдану икемділігі, ақпараттың дұрыстығын бағалау, ақпарат пен білімнің байланысы, ақпараттық процестерді дұрыс ұйымдастыру икемділігі, ақпараттық қауіпсіздікті бағалау туралы мәселелер назардан тыс қалмауы керек.

3. Оқушыларды мамандыққа дайындау.

Мамандыққа көзқарастың өзгеруіне және экономикадағы ақпараттық сектор үлесінің өсуіне байланысты оқушыларды ақпаратты өңдеумен шұғылданатын іс-әрекеттің әртүрлі саласына дайындау қажет болып отыр. Бұл ақпараттандыру және ақпараттық технологиялар құралдарын меңгеруді өзіне қосып алады. Басқару саласында алғашқы дайындықтың қажеттігін ерекше атап көрсеткеніміз жөн. Көптеген технологияға байланысты дамыған елдер мұнда мемлекеттік және экономикалық дамудың табысты кепілін көретіні белгілі.

4. Ақпараттық және коммуникациялық технологияларды меңгеру үздіксіз білім беру жүйесіне өтудің қажетті шарты ретінде.

Жасөспірімдерді еңбекке және кәсіпке баулу адамзат қоғамының даму кезеңдерінің барлығында жүргізіліп келеді. Егер өтіп бара жатқан ұрпақ өзін алмастыратын келесі ұрпаққа өзінің тәжірибесін бермесе, оларды тәрбиелемесе, еңбекке баулымаса, онда қоғамның өмір сүру жағдайының сақталуы мен дамуының болмауы мүмкін болар еді. Сол себепті еңбекке басты назар аударылады.

Қазақстан Республикасының орта білім стандартында, “Технология” білім саласында оқушыларды еңбекке және кәсіпке дайындауға сай стандарт талаптары: жалпы білім беретін орта мектеп бітірушілердің дайындық деңгейіне қойылатын талаптар («оқушылар мынаны білуге тиіс (немесе оқушылар білуі)», «оқушылар мынаны орындауға тиіс (немесе оқушылар орындауы тиіс)»), ал орта (толық) білім бойынша мектеп бітірушілер дайындығының деңгейіне сәйкес талаптар («оқушылар білуі тиіс», «оқушылар орындауы тиіс») деген ұғымдар ажыратылып белгіленген.

Қазіргі білім беруде қолданыстағы “Технология” білім саласының міндеттері:

- оқушыларды өзіндік практикалық іс-әрекетпен жаңаны жасау, өзіндік жүзеге асыру ұмтылысын қаруландыру;

- қазіргі заман өндірісінің технология, экономика, ұйымдастыру және экология саласындағы технологиялық мәдениетті және жалпыенбектік білім мен ептілікті игеруін, оның даму перспективалары жөнінде түсінікті қалыптастыруды қамтамасыз ету;

- адамгершілік-енбектік сапаны, кәсіпті тандау және еңбек сүйгіштік қоғамдық-құнды мотивтерді тәрбиелеу.

Бұл міндеттерді шешу, жүзеге асыру - оқу-тәрбие процесінде оқушылардың технологиялық дайындығын ұйымдастыруда оқытудың қазіргі заманғы педагогикалық технологиясын және дамыта оқыту әдістерін тиімді пайдалануда болып табылады. Оның ішінде білім мазмұны бағдарламадағы оқу материалдарының толық мәнді көрсетілуіне байланысты болады.

«Технология» оқу пәнінің бағдарлама мазмұны төмендегідей оқу материалдарынан тұрады және олар теориялық мағлұматтар құрамын көрсетеді:

- графикалық және бейнелеу сауаттылығы;

- еңбекті ұйымдастыру мен жоспарлау;

- техника (құрал-жабдықтар және т.б.);

- технологиялық процестер;

-технологиялық процестер мен іс-әрекет барысында болатын экологиялық қасиет мағлұматтары (жұмысты орындаудағы әдістер мен тәсілдер; көркем өңдеу түрлері, әшекейлеу, әрлеу);

- материалдар жөніндегі негізгі мағлұматтар;

- экономикалық білім элементтері;

- бақылау және өзіндік бақылау.

Мұндай оқу материалдарының құрамы бағдарламаның базалық бөлігін құрайды.

Бағдарламаға сәйкес практикалық іс-әрекеттерді төмендегідей етіп елестетуге болады:

- графикалық, бейнелеу жұмыстарын орындау;

- өлшемдерді анықтау;

- еңбек объектісін тандау мен іс-әрекетті жоспарлау;

- технологиялық процестерді еңбекті қорғау талаптарына және үнемділік принципіне сәйкес орындау;

- өзіндік және бұйым сапасын бақылау.

Ақпараттық технология элементтерін оқытуда теориялық мағлұматтар құрамын төмендегідей көрсетуге болады:

-графикалық және бейнелеу сауаттылығы болуы, еңбекті жоспарлау, техника (компьютер), технологиялық процестер, технологиялық процестер мен іс-әрекет барысында болатын экологиялық қасиет мағлұматтары

(жұмысты орындаудағы әдістер мен тәсілдер; көркем өңдеу түрлері), бақылау және өзіндік бақылау [11; 12].

Ақпараттық технология элементтерін оқытуда практикалық мағлұматтар құрамын төмендегідей көрсетуге болады:

- графикалық, бейнелеу жұмыстарын орындау;
- өлшемдерді анықтау;
- еңбек объектісін таңдау мен іс-әрекетті жоспарлау;
- технологиялық процестер;
- өзіндік және жұмыс сапасын бақылау.

«Технология» пәні бағдарламасы мазмұнындағы теориялық мағлұматтар мен практикалық іс-әрекеттер бағдарлама мазмұнында ғана қамтылып қоймай, сондай-ақ, оқу процесінде оқыту технологиясына, әдістемесіне байланысты ашылады.

«Технология» пәнінің мазмұны - адамның кәсіби іс-әрекет түрлерін оқытатын болғандықтан, міндетті түрде кәсіп саласы, мамандық түрі жөнінде мағлұматтарды қамтиды.

Оқушыларды еңбекке дайындауды жүзеге асыру - олардың қазіргі дамыған өндірістің ғылыми-техникалық негізінің кең ауқымды дүниетанымын игеруіне, өндіріс пен ғылым негіздерінің байланысын іске асыруына, қолөнер шеберлері мен қазіргі өндіріс жұмысшыларының қызметін ұғынуына, меңгеруіне мүмкіндік береді.

«Технология» пәнінде ақпараттық технология элементтерін оқыту жүйелі қалыптаспаған. Ақпараттық технология элементтерін жүйелі оқыта білсек, біз қоғамға қажетті, тек компьютерлік сауатты емес, белгілі бір кәсіпке бейім (Adobe Photoshop бағдарламасын үйрету арқылы фотограф мамандығына, Corel DRAW бағдарламасын үйрету арқылы дизайнер, журналист мамандығына, Автокад бағдарламасын үйрету арқылы архитектор, құрылысшы мамандығына, Woody бағдарламасын үйрету арқылы жиһаз жасаушыға, Grafis бағдарламасы арқылы тігіншілерді дайындауға т.с.с) тұлғаны қалыптастыруға болады. Егер, біз, тек еңбек қабілеттілігін емес, сондай-ақ оны компьютермен байланыстырсақ, ақпараттық технология элементтерін технология пәнінің бағдарламасына жүйелі етіп енгізіп, оны оқытуды дұрыс жүзеге асыра білсек, онда қазіргі таңда технология пәніне немқұрайлы қарайтын оқушылардың қызығушылығы артып қана қоймай, біздің пәнге деген көзқарас жақсы болар еді деп ойлаймыз.

Ақпараттық технология элементтерін оқытуда оқушыларға бағдарламаға еңбек объектісінің эскиздерін алдын-ала дұрыс өлшеммен сызып алуға, әртүрлі түстерді таңдап, оларды анықтап алу жұмыстарын үйретуге болады.

Қазақстан Республикасында білім беруді 2020 жылға дейін дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында ақпараттық және коммуникативтік технологияны

білім беру жүйесін жеделдетіп дамытуға қолдану негізгі міндеттердің бірі ретінде анықталды.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр.

Білім беруді ақпараттандыру, білім салаларының барлық қызметіне ақпараттық технологияны енгізу және ұлттық модельді қалыптастыру - қазақстандық білім беруді сапалы деңгейге көтерудің алғы шарты.

Аталған бағыттарды дамыту үшін құқықтық-нормативтік, материалдық-техникалық, ғылыми-әдістемелік және ақпараттық жағынан қамсыздандыру педагог мамандарды даярлаудың негізгі бағыттарының біріне айналып отыр.

Оқыту процесі: оқытудың мақсаты мен міндеттері → оқыту мазмұны → оқыту әдістері → оқытуды ұйымдастыру формалары → оқыту нәтижесі сияқты компоненттерден тұрады деп қарастырсақ, онда бұл компоненттерді бір-бірінен бөліп қарастыруға болмайды. Осыдан оқытуды ұйымдастыру формалары мен әдістері - оқу процесінің негізгі элементтері екендігін көруге болады.

Қазіргі жағдайда компьютерлік технология адамзат тіршілігінің барлық бағытына енген, олар біздің де зерттеуімізге аса қызығушылық туындатады. Компьютерлік технология деп қазіргі есептеу техникасы мен бағдарламалық тұрғыда қамтамасыздандыратын құралдарды пайдалану арқылы адамзат әрекетінің барлық түріндегі ақпаратты өңдеуге байланысты жобаланып, жасалған процесті жүйелі бірзділікті қолдануды айтады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» Ел президентінің халыққа жолдауы, 2012 ж.
2. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. 2007 ж.
3. Barron F., Harrington D. Pedagogical Testing: Problems, Confusion, Prospects – Cambridge: Cogito-CENTR, 2001. - 142 p.
4. Robert I.V. Contemporary information technologies in education: didactic problems, perspectives of use. – London, 2004. P.205
5. Rodgers K. Freedom to learn: a view of what education might lesson. - Columbus: Ohio, 1969. – 178 p.
6. Heidegger M., A. Camus, Sartre J. Issues of Pedagogy. - Munich, 2008. - 564 S.
7. Міндетбаева А. Информатика теориясын оқытудың әдістемесінен кешен. – Түркістан, 2012 ж.
8. Халықова К.З., Абдулқәрімова Г.А. Педагогикалық информатика /білім беруді ақпараттандыру. – Алматы, 2007 ж.
9. Өстеміров К. Технология пәнін оқыту әдістемесі. – Алматы, 2008 ж.

10. *Ортаев Б.* Технология пәнін оқыту әдістемесінің жалпы мәселелері. – Шымкент, 2010 ж.
11. Жалпы білім беретін мектептің 5-9 сыныптарына арналған «Технология» оқу бағдарламасы. – Астана, 2010. – 50 б.
12. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10-11-сыныптарына арналған «Технология» оқу бағдарламасы. – Астана, 2010. – 34 б.

REFERENCES

1. *Nazarbayev N.A.* «Aleumettik-ekonomikalyk zhangyrtu - Kazakhstan damuynyn basty bogyty» El prezidentinin khalykka zholdauy, 2012 zh.
2. *Kazakhstan Respublikasynyn Bilim turaly Zany.* 2007 zh.
3. *Barron F., Harrington D.* Pedagogical Testing: Problems, Confusion, Prospects – Cambridge: Cogito-CENTR, 2001. - 142 p.
4. *Robert I.V.* Contemporary information technologies in education: didactic problems, perspectives of use. – London, 2004. P.205
5. *Rodgers K.* Freedom to learn: a view of what education might lesen. - Columbus: Ohio, 1969. – 178 p.
6. *Heidegger M., A. Camus, Sartre J.* Issues of Pedagogy. - Munich, 2008. - 564 S.
7. *Mindetbayeva A.* Informatika teoriyasyn okytudyn adistemesenin keshen. – Turkistan, 2012 zh.
8. *Khalykova K.Z., Abdulkarimova G.A.* Pedagogikalyk informatika/bilim berudi akparattandyru. –Almaty, 2007 zh.
9. *Ostemirov K.* Tekhnologiya panin okytu adistemeci. – Almaty, 2008 zh.
10. *Ortayev B.* Tekhnologiya panin okytu adistemeginin zhalpy maseleleri. – Shymkent, 2010 zh.
11. Zhalpy bilim beretin mekteptin 5-9 synyptaryna arналған «Tekhnologiya» оқу бағдарламасы. – Астана, 2010. – 50 б.
12. Zhalpy bilim beretin mekteptin kogamdyk-gumanitaryk bagytagy 10-11-synyptaryna arналған «Tekhnologiya» оқу бағдарламасы – Астана, 2010. – 34 б.

Еркибаева Гүлфайруз Ғинаятқызы– педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: professor-erkibaeva@mail.ru

УДК 372.652 104 4

М.М.АКЕШОВА, Н.М.АКЕШОВА

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день теме профессиональной компетенции преподавателя ВУЗа, в ней раскрываются такие понятия как компетентность и компетенция. Основными показателями профессиональной компетентности преподавателя ВУЗа являются умение использовать в практической деятельности профессиональные психолого-педагогические знания в зависимости от педагогической ситуации, целей и задач профессиональной деятельности, владение современными образовательными технологиями. В трудовой деятельности профессионально компетентного преподавателя на достаточно высоком уровне проявляются культура педагогического общения, яркая личность педагога, обученность и воспитанность студентов и при этом делается акцент на профессионально важных личностных качествах преподавателя.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, информационный уровень профессиональной компетентности, профессиональная компетентность, технологический уровень, преобразующий уровень, концептуальный уровень.

М.М.Акешова, Н.М.Акешова

Жоғары оқу орындары ұстаздарының кәсіби біліктілігі

Бұл мақалада қазіргі таңда өзекті тақырып болып табылатын білік пен біліктілік ұғымдары, жоғарғы оқу орындары ұстаздарының кәсіби біліктіліктері қарастырылады.

ЖОО ұстаздарының кәсіби біліктілік көрсеткіштеріне заманауи білім беру технологияларын қолдана отырып, психологиялық-педагогикалық білімдерін кәсіби мақсаттар мен талаптарға сәйкес пайдалану көрсеткіштерін қамтиды. Кәсіби білікті ұстаздың бойында педагогикалық қарым-қатынас мәдениеті, педагогтың жарқын тұлғасы, сондай-ақ кәсіби тұлғалық қасиеттері көрініс табады.

Тірек сөздері: біліктілік, білік, кәсіби біліктіліктің ақпараттық деңгейі, кәсіби біліктілік, технологиялық деңгей, қалыптасу деңгейі, ұғымдық деңгейі.

M.M.Akeshova, N.M.Akeshova

Professional Competence of Highschool Teacher

The article is devoted to the actual theme of University teacher's professional competence, and uncovers such meanings as professional competence.

The important exponents of University teachers' competence are the ability of using modern education technologies in the process of teaching depending on pedagogical situation, its objectives and tasks.

Pedagogical communication culture, teacher's personality, students' skills and education is shown in professional educative teacher's activity on a high level and focused on important teacher's qualities.

Keywords: competence, teacher's informative level, professional competence, technology level, conceptual level, educative level, educational technologies.

Anahtar kelimeleri: yetkinlik, yeterlilik, bilgi düzeyi mesleki yeterlilik, mesleki yeterlilik, teknolojik düzeyi, dönüştürücü düzeyi, kavramsal düzeyi.

Современный этап образования определяется изменениями в его задаче, направленности, целях, содержании, которое ориентируется на свободное развитие личности, на ее конкурентоспособность и самостоятельность, мобильность будущих специалистов в условиях процесса интеграции Республики Казахстан в мировое экономическое пространство.

Необходимость приближения состояния образования к требованиям мирового сообщества с целью повышения его качества обусловили совершенствование образовательной парадигмы. В Концепции образования Республики Казахстан до 2015 года сказано, что современные преобразования в обществе, новые стратегические ориентиры в развитии экономики, открытость общества, его быстрая информатизация и динамичность кардинально изменили требования к образованию. Системы образования большинства ведущих стран мира отреагировали на эти вызовы тем, что стали основывать цели, содержание и технологии образования на ожидаемых от него результатах. Основной целью образования становится не простая совокупность знаний, умений и навыков, а основанная на них личная, социальная и профессиональная компетентность - умение самостоятельно добывать, анализировать и эффективно использовать информацию, умение рационально и эффективно жить и работать в быстро изменяющемся мире.[1]

Сегодня, существует мнение о том, что образование катастрофически отстает от темпов развития науки и производства, а главное не обеспечивает должного качества. Изучая и опираясь на опыт успешных учителей, американские исследователи разработали концептуальную основу качественного обучения. По мнению исследователей, подготовка специалистов в любой области должна осуществляться на концептуальной основе в рамках компетентностного подхода. По их мнению компетентностный подход предназначен привести в соответствие образование и потребности рынка труда.

Компетентностный подход поначалу разрабатывался в рамках профессионального образования для обучения рабочих на рабочем месте.

В дальнейшем область его применения стремительно расширялось. Американские исследователи, несмотря на некоторые разногласия в компетентностном образовании определяют три основных компонента: знания, умения и ценности.

Профессиональная компетентность педагога ВУЗа определяется квалификационной характеристикой, представляющую собой модель компетентности педагога, отображая научно обоснованный перечень профессиональных знаний, умений и навыков. Также педагог ВУЗ должен эффективно и качественно осуществлять свою профессиональную деятельность и иметь ряд профессионально - личностных качеств.[2]

Компетентностный подход в образовании в последние годы стал предметом активного осмысления в педагогической науке и практики. При этом отмечается, что научные разработки по поводу сущности компетентностного подхода превосходят образовательную практику (И.А. Зимняя, Б.Т. Кенжебеков, В.Д. Шадриков, Ш.Т.Таубаева, К.Ж.Аганина, Т.Е. Исаева и др.).

Базовыми категориями нового подхода являются понятия «компетентность» и «компетенция». Понятие «компетенция» является не только одной из базовых педагогических категорий, но и объектом междисциплинарного исследования

На сегодняшний день понятия «компетенция» и «компетентность» понимаются следующим образом:

Компетентность – совокупность необходимых знаний и качеств личности, позволяющих профессионально подходить и эффективно решать вопросы в соответствующей области знаний, научной или практической деятельности.

Компетенция – 1) круг полномочий и прав, предоставляемых законом, уставом или договором конкретному лицу или организации в решении соответствующих вопросов; 2) совокупность определённых знаний, умений и навыков, в которых человек должен быть осведомлён и иметь практический опыт работы. Современные аспекты и исследования связанные с профессиональной компетентностью отражены и в работах казахстанских ученых: формирование профессиональной компетентности специалистов в системе высшего образования – Б.Т.Кенжебеков; формирование профессиональной компетентности будущих педагогов профессионального обучения – Н.Р.Шаметов; организационно-педагогические условия формирования профессиональной компетентности рабочих – Д.Г.Мирошин; педагогические условия формирования профессиональной компетентности будущих педагогов в вузе – М.В.Семенова; формирование профессиональной компетентности студентов в процессе педагогической практики – Ш.К.Жантлеуова; формирование профессионально-технологической компетентности педагога профессионального обучения – В.В.Готтинг; формирование профессиональной компетентности студентов в условиях

производственной практики на основе информационных технологий – Ж.Ж.Турсынова [3].

Содержание профессиональной компетентности педагога высшей школы определяется квалификационной характеристикой. Она представляет собой нормативную модель компетентности педагога, отображая научно обоснованный перечень профессиональных знаний, умений и навыков. Также педагог высшей школы для того, чтобы эффективно и качественно осуществлять свою профессиональную деятельность, должен иметь ряд профессионально - личностных качеств, среди которых основными являются:

1. Направленность на деятельность в области межличностных взаимодействий. Такая направленность, при которой другие люди стоят непременно в центре системы ценностей педагога, порождает в личности ориентировку прежде всего на положительные качества в другом человеке.

2. В процессе преобразующей деятельности педагогу постоянно приходится вести творческий поиск наиболее оптимальных решений педагогических задач. Все это требует от него самостоятельности, изобретательности, творческого подхода.

3. В числе профессионально значимых качеств педагога и эмпатия: способность не только осознавать характер эмоционального состояния другого, но и откликаться на его переживания, сочувствовать и подстраиваться под него.

4. Профессия педагога относится к разряду сложных гностических (познавательных-преобразующих) специальностей. В связи с этим педагогу необходимы такие качества, как наблюдательность, интерес к изучению студента, работоспособность.

5. Преобразующая деятельность педагога формирует у него такие качества, как ответственность, целеустремленность и последовательность.

6. Влияние педагога на студентов протекает чаще всего в процессе общения, занятий, развлечений и др. Успеху в этом процессе в значительной степени способствует эмоциональная выразительность, общительность педагога.

7. Важную роль в работе педагога играют такие качества, как способность сдерживаться, умение управлять собственным эмоциональным состоянием и влиять на эмоциональное состояние студентов. Работа педагога требует проявления эмоциональной устойчивости, сдержанности, терпения, выдержки, великодушия.

8. Важным качеством педагога является его социально-психологическая готовность работать в группе.

9. Непременным условием педагогического мастерства, авторитета среди студентов, коллег по работе является тактичность педагога. Слово "такт" означает чувство меры, создающее умение держать себя должным образом.

10. Успеху в работе педагога высшей школы способствует юмор, оптимизм. Не надо требовать от него шумного веселья, но успешность его работы связана с постоянным оптимизмом, здоровым мироощущением, настроенностью на позитивное восприятие мира.

Профессионально-личностное развитие педагога детерминировано противоречием между качествами личности, сложившихся у него, и объективными требованиями, нормами, стандартами, ценностями профессиональной деятельности. Целью и результатом профессионально-личностного развития являются такие новообразования, как профессиональная готовность, готовность к деятельности и готовность к саморазвитию, профессиональное сознание и самосознание, формирует мотивацию специалиста [4].

В зависимости от того, насколько развита у педагога профессиональная компетентность, можно выделить несколько уровней его квалификации.

1. Информационный уровень профессиональной компетентности заключается в овладении специальными знаниями и определяется их характеристиками (объемом, качеством, прочностью).

2. Технологический уровень предполагает овладение способами выполнения соответствующей деятельности: операциями, действиями, навыками, умениями и т.д.

3. Проблемный уровень связан с осознанием и личностным принятием проблемной ситуации в профессиональной деятельности, когда в обычном ходе событий актуализируется что-то новое: явление, свойство, стратегия действия и т.п.

4. Преобразующий уровень условно отличается от предыдущего оформленной инициативой, преобразованием традиционных схем и планов, ломкой привычных профессиональных стереотипов. Это практическая реализация новых и радикальных идей, требует не только творческого подхода к профессиональной деятельности, но и незаурядного упорства, воли, уверенности.

5. Концептуальный уровень профессиональной компетентности педагога высшей школы предполагает совершенство и систематизацию всех предыдущих уровней. Это обобщенное видение всех частных противоречий и проблем в составе развивающегося целого. Это разработка глобальных и перспективных решений, которые имеют фундаментальное и междисциплинарное значение [5].

Как было сказано в работе основные показатели профессиональной компетентности преподавателя ВУЗА, таковы: умение использовать в практической деятельности профессиональные психолого-педагогические знания в зависимости от педагогической ситуации, целей и задач профессиональной деятельности, владение современными образовательными технологиями. В трудовой деятельности профессионально компетентного преподавателя на достаточно высоком уровне проявляются культура

педагогического общения, яркая личность педагога, обученность и воспитанность студентов. Первые качества составляют процесс труда, а два последних – его результат.

У каждого преподавателя профессиональная компетентность складывается по-разному и по-существу в течение всей профессиональной жизни. Увидеть рост развития этого качества и означает оценить компетентность преподавателя, сделать прогноз его профессионального роста [6].

В связи с переходом на кредитную систему обучения студентов во многих ВУЗах РК, профессорско-преподавательским составом разрабатываются учебно-методические комплексы, электронные курсы лекций, электронные учебники, проводятся семинары, лекции, олимпиады, конференции как для студентов, так и для преподавателей университета; ежегодно профессорско-преподавательский состав повышает квалификацию как на региональном, областном, республиканском уровнях, так и за рубежом.

В заключении можно назвать ряд задач по совершенствованию профессиональной компетентности преподавателя ВУЗА: разработать программу учебно-методического обеспечения нового поколения; определить содержание и структуру обучения; изучить характер развития профессиональной компетентности педагогов в процессе профессионализации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Чакликова А.Т. Категории «компетентность» и «компетенция» в современной образовательной парадигме // Вестник КазНУ. Серия педагогические науки. – 2007. №2. – С. 9-16
2. Teacher training processes and teachers' competence - a sociological study in the primary school Ana M. Morais_, Isabel P. Neves, Margarida Afonso Centre for Educational Research, School of Science, University of Lisbon, Lisbon, 29 July 2004 p.3
3. Коржумбаева М.Б., Байжуманова Н.С., Саржанова Г.Б. Профессиональная компетентность преподавателя высшего учебного заведения // Вестник КазНУ. Серия педагогические науки. – 2014. №3. – С. 45-49
4. Исаева Т.Е. Классификация профессионально-личностных компетенций вузовского преподавателя // Педагогика. – 2006. №9. – С. 55-60
5. Педагогическая энциклопедия. Т.3. Н-СН. - М.: Советская энциклопедия, 1996. - 879 с.
6. Громкова М. О педагогической подготовке преподавателя высшей школы. // Высшее образование в России. - 1994. - №4. - С. 105-108.

REFERENCES

1. *Chaklikova A.T.* Kategorii “kompetentnost” i “kompetenciya” v sovremennoy obrazovatelnoy paradigme // VestnikKazNU. Seriya pedagogicheskie nauki. -2007. №2. – s. 9-16
2. Teacher training processes and teachers’ competence – a sociological study in the primary school Ana M. Morais_, Isabel P. Neves, Margarida Afonso Centre for Educational Research, School of Science, University of Lisbon, Lisbon, 29 July 2004, s. 3
3. Korjumbaeva M.B., Bayjumanova N.S., Sarjanova G.B. Professionalnaya kompetentnost prepodavatelya vysshego uchebnogo zavedeniya //VestnikKazNu. Seriya pedagogicheskie nauki.– 2014. №3. – s. 45-49.
4. *Isaeva T.E.* Klassifikaciya professionalno-lichnostnyh kompetencii vuzovskogo prepodavatelya // Pedagogika. – 2006. №9. – s. 55-60
5. Pedagogicheskaya enciklopediya. T.3. N-SN. - M.:Sovetskaya enciklopediya, 1996. s. -879.
6. *Gromkova M.* O pedagogicheskoy podgotovke prepodavatelya vysshey shkoly. // Vysshee obrazovanie v Rossii. - 1994. - №4. - s. 105-108.

Акешова Мадина Мурзахановна – доктор PhD., МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail: madina_shah@mail.ru

Акешова Насиба Мурзахановна – магистр, МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail: Akeshova86@mail.ru

ӘОЖ 796.1

М.ЖИСКАКОВ, М.Қ.БИЖАНОВА

СПОРТШЫ ЖАСТАРДЫҢ АДАМГЕРШІЛІК-ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕСІ

Мақалада жастарға адамгершілік-патриоттық тәрбие берудің мәні мен маңыздылығы негізделіп, олардың бойына адамгершілік, отансүйгіштік-патриоттық сезімдерді сіңірудің қажеттілігі, жолдары мен амалдары нақтыланған.

Жүргізілген нақты-социологиялық зерттеу мәліметтеріне сүйене отырып, спортшы жастарды биік адамгершілік, отансүйгіштік-патриоттық рухта тәрбиелеу, оларды өздері айналысып жүрген спорт түрінен үнемі жеңіске жетуге жігерлендіретіндігі дәлелденген.

Тірек сөздері: адамгершілік, отансүйгіштік-патриоттық тәрбие, спортшы жастар, патриоттық тәрбие амалдары мен әдістері.

М.Ж.Искаков, М.К.Бижанова

Воспитание человечности и патриотизма у спортсменов

В данной статье рассматриваются необходимость воспитания чувств любви к родине и патриотизма пути и возможности основанные на значении человеческо-патриотического воспитания.

Опираясь на источники конкретных социальных исследований доказано что патриотическое воспитание придает силы и духа для их победы на спортивном поприще.

Ключевые слова: человечность, патриотическое воспитание, спортивная молодежь, методы и возможности патриотического воспитания.

M.Iskakov, M.Bizhanova

Education of Humanity and Patriotism of Athletes

This article deals with the need of education of love feelings for country and patriotism of way and opportunity based on value of human and patriotic education.

Based on sources of concrete social researches it is proved that patriotic education gives force and spirit for their victory in sports field.

Keywords: humanity, patriotic education, sports youth, methods and possibilities of patriotic education.

Anahtar kelimeleri: insaniyet, vatanseverlik eğitim, sporcu gençler, vatanseverlik duygu yöntemleri.

Жастар тәрбиесінің құрамдас бөліктерінің бірі олардың бойына отаншылдық патриоттық кадр-қасиеттерді қалыптастыру. Патриоттық-

отансүйгіштік қадір-қасиеттерді, әсіресе, спортшы жастардың бойына сіңіру қажеттілігі бұрыннан белгілі қағидат. Өйткені, мұндай қадір-қасиеттер оларды жеңіске жігерлендіреді.

Отансүйгіштік бұл Отанға, елге, өзінің туып өскен жеріне деген сүйіспеншілік. Өз елінің өткені мен бүгінгі үшін мақтаныш сезімі. Адам баласының өз ұрпағын Отанын сүюге, өз елі мен жерін құрметтеуге бейімдеуі адамзат қоғамымен бірге жасасып келе жатқан тарихи ақиқатты шындық.

Ұшы қиырсыз жазира дала тұрғындары өздерінің тарихында жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беруде бай тәжірибе жинақтап, өзіндік салт-сана, әдет-ғұрып, дәстүр рәміздерді қалыптастырды. Дала тұрғындары өздерінің өмір сүру салттарына ортақ әлеуметтік-экономикалық, мәдениеті мен тарихына сай жас буынға тәлім-тәрбие берудің жалпыға ортақ моральды-психологиялық нормасын белгілеп, өсер буынға биік талаптар қойды. Олардың ең бастылары атамекенді қорғау, ел намысын жоғары көтеру, ержүректілік, жаудан қайтпас қайсарлық, ата-тегін білу, отаншылдық арлы сезім.

Қазақ халқының бұрынғы дәстүрлі қоғамынан қалған тарихи-рухани мұралардағы басты мәселе қоғамның жағдайы адамның өзіне байланысты қарастырылған. Олай болса, бүгінгі Қазақстанның егемендігі мен тәуелсіздігінің нығаюы мен дамуының объективті шарттарының бірі патриотизм. Жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беру турасында Елбасы Н.Назарбаев «Қазақстан 2050 стратегиясы: Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты бағдарламалық жолдауында жаңа қазақстандық патриотизм негіздерін тұжырымдап берді. Өз бойымызда және балаларымыздың бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуіміз керек. Бұл ең алдымен елге және оның игіліктеріне мақтаныш сезімін ұялатады. Қазақстанда тұратын әрбір азамат өзін осы елдің перзенті сезінбейінше, оның өткенін біліп, болашағына сенбейінше, біздің жұмысымыз ілгері баспайды. Біз Қазақстандық патриотизмді Отанын, жері мен суын шексіз сүю, халқының өнегелік дәстүрін, әдет-ғұрпын, елінің тарихын құрмет тұту, бостандығы мен құқығын қорғау, әр адамның күш-жігерін ел бірлігін нығайтуға, азаматтық татулықты баянды етуге және ұлтаралық татулықты тұрақтандыруға жұмсауға тиіспіз [1. 35-36 б].

Отансүйгіштік сезім жеке адам бойында өмір бойы қалыптасып, саяси процестерге қатысудан, Отанды қорғаудан және қоғамда алатын өз орнының маңыздылығын сезінуден басталады. Адамға жеке құндылықтардан басқа да жалпы адамзаттық құндылықтар қажет. Соның бірі отансүйгіштік қасиет болып табылады.

Жастар бұл біздің қоғамымыздың болашағы және олардың ойдағыдай қалыптасуы қоғамымыздың болашағы мен еліміздің мемлекеттілігіне қызмет етеді.

Қазақстандық отансүйгіштік Қазақстан Республикасының азаматын тәрбиелеуде басты қағидат болып саналады.

Халқымыздың батыр ұлдарының бірі Бауыржан Момышұлы: «Патриотизм - Отанға, мемлекетке деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман саулығы, қоғамдық, мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, өзінің мемлекетке тәуелді екенін мойындау, яғни патриотизм дегеніміз - мемлекет деген ұғымды, оның жеке адаммен барлық жағынан өткені мен бүгінгі күні және болашағымен қарым-қатынасын білдіреді», - деп атап көрсеткенді. Айтса айтқандай, Отанын сүйетін азамат өз елінің гүлденуі үшін аянбай қызмет етеді.

Отан - әрдайым туған анамызбен бір деңгейде тұратын, тіпті мазмұны жағынан одан әлдеқайда биік бағалануға тиісті ең қасиетті, ең ұлы анамыз.

Белгілі ақын М.Шахановтың айтуынша, қазақстандық патриотизмнің бастауында қазақ халқының еркіндік пен тәуелсіздік үшін күресінің белгісі болған үш ірі тарихи оқиға тұр:

1. Отырар шайқасы. Шыңғыс хан әскеріне қарсы алты айлық күрес қазақ халқының зор рухани күшін әлемге танытты.

2. Еркіндік пен ұлттық мемлекеттілікті сақтап қалу үшін болған бір жарым ғасырға созылған жоңғар басқыншыларына қарсы күрес.

3. 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы. Тоталитарлық режимге қарсы алғашқы бас көтеру қазақ жерінде болып, әлемге өлмеген ұлттық рухты паш етті.

Біздің тарихымыз өте бай. Сол тарихта орын алған тұлғалар, батырлар саяси қайраткерлер өмірі мен халықтың ерлігі қазіргі жастарда отансүйгіштік қасиетті тәрбиелеуде үлгіге айналуы тиіс. Өз елінің тарихы үшін, ата-бабаларының жасаған ерліктері үшін зор мақтаныш сезімін тәрбиелеу арқылы отансүйгіштік қасиетті бойға сіңіре білу керек. Өзінің тіліне, дініне, тарихына, діліне деген сүйіспеншілікті қалыптастыру керек. Тіл, діл, дін - тұтас ұғым. Осы тұтас ұғым ұлттық өлшем. Осының бірінен ажырағанда ұлт ұлт болып қалыптасудан қалады.

Жастар өз елінің тарихын зерделей отырып, өз бойларында келесі қасиеттерді қалыптастыруы тиіс.

- көрнекті қайраткерлердің, қарапайым халық өкілдерінің тарихтағы орнын бағалау;

- халықтар тағдырының ортақтығына, әдет-ғұрыптарының, салт-дәстүрлерінің ортақтығына назар аудару.

- ұлттық мәдени-тарихи құндылықтарымызды бойға сіңіру.

Бүгінгі күні төл тарихымызды оқытудың басты міндеті жастарды адамзаттың өткен тарихымен таныстыру, дүниежүзілік мәдениеттің басты-басты жетістіктерімен сусындату, өткен тарихты сын көзімен талдай отырып, келешекті бағдарлайтын, шығармашылықпен ойлана отырып,

олардан дұрыс қорытынды жасай алатын, тарихи деректермен өздігінше жұмыс істеп, өз білімін үнемі толықтырып отыратын азамат тәрбиелеу.

Отансүйгіштік патриоттық қасиет ұлттық сана сезіммен сабақтас. Демек, ұлттық сана-сезімді де қалыптастыра білу қажет. Ұлттық сана-сезім деген туған-туысыңның, ағайынның жағдайын емес, ұлтыңның қамын ойлау деген сөз. Ең алдымен жастар бойында ұлтжандылықты тәрбиелеу керек. Жас отансүйгіш ол ұлтжанды азамат болуы тиіс. Олар ең алдымен елім, жерім, ұлтым аман болса екен деп ойлайтындар.

Қазақ халқының өткені мен бүгінін таразыға сала отырып, келешегіне отаншылдық туын арқау еткен асқақ, жандары таза жас ұрпақты тәрбиелеу қасиетті отанының қадірін ұғындыру, ар, намыс, ождан сөздерін ұлт, атамекен, халық сияқты киелі түсініктермен сусындату әрбір ұстаздың міндеті.

Неліктен қазақстандық патриотизмді қалыптастыру мәселесі Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде ең басты бағыттардың бірі болып табылады? Білім беру мекемелері қазіргі заман талаптарына сай, кәсіби дайындығы жоғары маманды дайындап қана қоймай, рухани-адамгершілігі жоғары мамандарды дайындау қажет. Оқу орындарының түлектері біздің қоғамда тек қана білікті маман ғана емес, патриот азамат ретінде де қажет. Бүгінгі күні мемлекеттік білім беру бағдарламасында тәрбие жұмысының негізгі мақсаты - Қазақстандық патриотизм, азаматтық, ізгілік және жалпы азаматтық құндылықтар идеяларының негізінде тәрбиелеушінің жеке тұлға ретінде сапа қасиетін қалыптастыру деп атап көрсетілген. Білім беру мен тәрбиенің негізгі міндеті – өз елінің азаматын, патриотын тәрбиелеу болса, осыған сәйкес «қазақстандық патриотизм мен азаматтылық» жас ұрпақтың тәрбиелік деңгейін бағалаудағы көрсеткіш болып табылады. Ұлттық патриоттық сезім қалыптастырудың адамгершілікке негізделген ұлтаралық береке-бірлікті, ынтымақтастықты, бейбітшілікті нығайтудың маңызы зор. Осыған байланысты жас ұрпақты отансүйгіштікке, ерлікке, адамгершілікке, елін, жерін қорғауға, шыншылдыққа, төзімділікке тәрбиелеу қажеттігі әр уақытта да күн тәртібінде тұрады.

Қазақ халқы қазіргі жағдайда өзінің тәуелсіз мемлекетінде өмір сүре отырып, ұлттық қасиетінің негізі - тілін, дінін, салт-дәстүрін дамытуға тиіс. Көпұлтты Қазақстан халқы үшін отансүйгіштік сезімнің рухани саладағы тату-тәтті тірлік, азаматтық келісімге ғана емес, мемлекеттің әлемдік өркениетті елдер көшіне қосылып, дүниежүзілік қауымдастықтың негізін нығайтуға да тікелей ықпалы бар. Отансүйгіштік рух - қазақ елінің дамыған елдер қатарынан лайықты орын алуына мүмкіндік беретін бірден-бір күш.

Елдің тәуелсіздігі көп нәрсеге ой салдырады. Мұнда тарихи сананы ояту, жоғалғанын өзіне қайтару, өрлеу дәуіріне жол ашу деген мағына, сондықтан қазақстандық патриоттық тәрбие деген ұғым тек қана айтыла салатын дерексіз ұғым емес, ол ең алдымен нақты, өз ұлтына, сонда тұрып

жатқан халықтарға берілген, адал еңбек ете алатын, жалпы халықтық, әлеуметтік мәдениетті түсініп, білетіні соның нұсқаларын өз халқының қажетіне жарата алатын, басқаларды түсіне білетін нағыз адам сүйгіштік, қазақстандық патриоттық рухтағы белсенді адамдарды тәрбиелеу үшін керек.

Тәрбиенің негізі, мақсаты, міндеті, мазмұны, түрі, құрылымы, әдісі, тәсілі, заңдылықтары, принциптері және құралдары бар. Сол сияқты қазақстандық патриотизмнің де мақсаты міндеті, түрі, өзіндік әдіс-тәсілі бар. Егер патриоттық тәлім-тәрбиемізде осы негіздер болмаса ол жәй сөз болып қалуы мүмкін. Өзін-өзі білмеген адам өзінің кім екенін түсінбейді.

Отансүйгіштік-патриоттық тәрбие әрбір жастың бойына ұлтаралық қатынас мәдениетін сіңіруді де талап етеді. Өйткені Қазақстан көпұлтты мемлекет. Әр түрлі ұлт өкілдері арасындағы сыйластық, бірін-бірі құрмет тұтушылық, ынтымақтастық, ауыз бірлігі еліміздің гүлденуінің кепілі болып табылады. Әсіресе ұлтаралық қатынас мәдениетін жас спортшылар санасына сіңіру қажет-ақ.

Қазақстан егемендігін алып, жеке ел болғаннан кейін 1996 жылы алғашқы қатысқан Атланта олимпиадасы еді. Атланта олимпиадасына спорттың 15 түрінен 94 спортшы апарса, 2000 жылы Сидней олимпиадасында 18 спорт түрінен 130 спортшы қатысты. 2004 жылы Афины олимпиадасында спорттың 18 түрінен 114 спортшы қатысты. 2008 жылы Бейжің олимпиадасында спорттың 20 түрінен 129 спортшы қатысты. 2012 жылы Лондон олимпиадасында спорттың 20 түрінен 115 спортшы қатысты. Олимпиада ойындарының жеңімпазы болу спортшылардың ең биік шыны. Спортшыларда отансүйгіштік қасиет, патриоттық сезім жоғары болады. Өйткені олар спортта жетістікке жетсе, сол спорт арқылы мемлекетті, елді әлемге танытады. Көк туымызды желбіретіп, мемлекеттік гимнды шырқатады. Олимпиада ойындарына әлемде қанша мемлекет болса, сонша мемлекеттен келген түрлі ұлттардан жиналған спортшылар қатысады. Олимпиада ойындары түрлі ұлттардан жиналған спортшыларды достыққа, бауырмалдыққа, сыйластыққа тәрбиелейді.

Қазақстан спортшыларының олимпиада ойындарындағы жеткен жетістіктері төмендегідей:

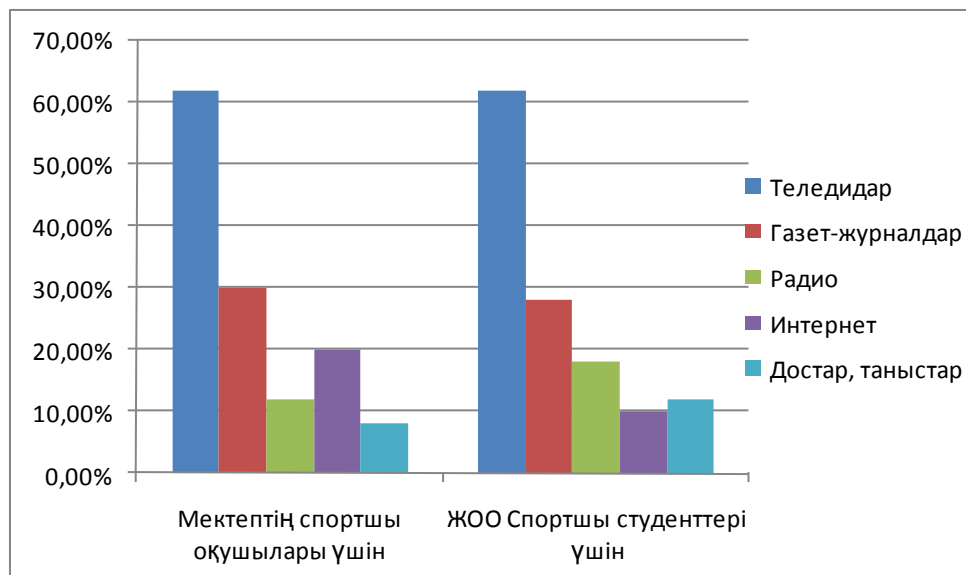
	Атланта1996	Сидней 2000	Афины 2004	Бейжің 2008	Лондон2012
Командалық орын	24	22	40	29	12
Алтын	Василий Жиров (бокс) Александр Парыгин (бессайыс) Юрий Мельниченко (грек-рим күресі)	Бекзат Саттарханов (бокс) Ермахан Ибраймов (бокс) Ольга Шишигина (жеңіл атлетика)	Бақтияр Артаев (бокс)	Бақыт Сәрсекбаев (бокс) Илья Ильин (ауыр атлетика)	Серік Сәпиев (бокс) Илья Ильин (ауыр атлетика) Александр Винокуров (велоспорт) Ольга Рыпакова (жеңіл атлетика) Зүлфия Чиншанло (ауыр атлетика) Майя Манеза (ауыр атлетика) Светлана Подобедова (ауыр атлетика)

Күміс	Болат Жұмаділов (бокс) Анатолий Храпатый (ауыр атлетика) Сергей Беляев (нысана көздеу)	Болат Жұмаділов (бокс) Мұхтархан Ділдібеков (бокс) Ислам Байрамуков (еркін күрес) Александр Винокуров (велоспорт)	Геннадий Головкин (бокс) Георгий Цурцумия (грек-рим күресі) Геннадий Лалиев (еркін күрес) Сергей Филимонов (ауыр атлетика)	Асқат Жіткеев (дзюдо) Таймураз Тигиев (еркін күрес) Ирина Некрасова (ауыр атлетика) Анна Важенина (ауыр атлетика)	Әділбек Ниязымбетов (бокс)
Қола	Болат Ниязымбетов (бокс) Ермахан Ибрайымов (бокс) Мәулен Мамыров (еркін күрес) Владимир Вохмянин (нысана көздеу)		Серік Елеуов (бокс) Мқхитар Манукян (грек-рим күресі) Дмитрий Карпов (жеңіл атлетика)	Еркебұлан Шыналиев (бокс) Нұрбақыт Тенізбаев (грек-рим күресі) Әсет Мәмбетов (грек-рим күресі) Арман Шылманов (таэквондо) Марид Муталимов (еркін күрес) Елена Шалыгина (әйелдер күресі) Мария Грабавецкая (ауыр атлетика)	Ақжүрек Танатаров (еркін күрес) Иван Дычко (бокс) Марина Вольнова (әйелдер боксы) Гүзель Манюрова (әйелдер күресі) Даниял Галжиев (грек-рим күресі)

Дене тәрбиесі мен спорт адамдардың рухани өмір салтын интернационалдық деңгейге көтеруде, ұлтаралық мәдени қатынасқа тәрбиелеуде маңызды фактор болып табылады. Яғни, Қазақстан жастары бойында бар барлық рухани құндылықтар, ұлттық мәдениет, салт-дәстүрлер өзара тығыз байланыс негізінде дамиды. Оған біз Түркістан қаласы мектептері мен жоғары оқу орны спортшы студенттері арасында жүргізген сауалнама сұрақтарына қайтарылған төмендегі жауаптар дәлел бола алады. Сұралған спортшылардың барлығы дерлік шағын спорт тобындағы (мысалы, күрес спортындағы) өзара татулықтың, ұлтаралық түсіністіктің әрі сыйластықтың спортшыларды жеңіске жетуге итермелейтіндігін шегелеп көрсетіп берді. “Патриотизм, ұлттық-мемлекеттік мүдде, жеке бастық бақталастықтан жоғары” - дейді, сұралған спортшылар. Шағын интернационалистік спорттық топтың мүшелері өздерінің қазақстандық екендігін мақтан ететіндігін қуанышпен білдірді [2. 67-68 б].

Сонымен қатар, спортшы жастар арасында адамгершілік және патриоттық сезімді қалыптастыруда ақпарат құралдарының қандай орын алатындығын анықтау мақсатында қойылған сұрақтарға қайтарылған жауаптар төмендегі диаграммада көрсетілгендей деңгейде көрінді- [қараңыз, диаграмма 1]

Диаграмма 1

Көріп отырғанымыздай, мектеп спортшы оқушылары мен ЖОО студент спортшы жастары үшін маңызды ақпарат көзі ретінде теледидар таңдалған. Ал интернет арқылы ақпарат алуды көбінесе мектеп оқушылары дұрыс көрсе, ЖОО студент жастары радио мен таныс-достардың орын бөлек екені көрінді.

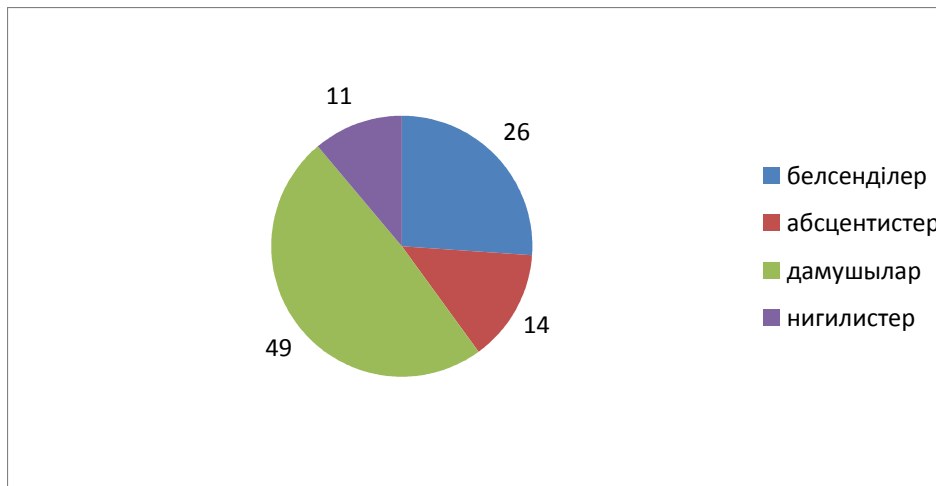
Спортшы жастардың батыс елдеріне еліктеушілік деңгейі бұл күнде жоғары деңгейде болып отыр. Спортшы оқушылардың 27%-ы мен спортшы студенттердің 21%-ы өзге елде туып-өсіп, сол елде өмір сүргенді қалайтындықтарын көрсеткен. Сәйкесінше 81% және 75%-дары мүмкіндік болса батыс елдеріне білім алу, жұмыс істеу үшін кетіп қалуға даяр екендіктерін жеткізген. Шетелге кетуге дайындық студенттерге қарағанда мектеп оқушыларында көп кездесіп отыр. Бұдан батыс бейнесі әлі күнге кемшіліксіз қоғамдық идеал кейпінде тұрғандығын көруге болады.

Спортшы мектеп оқушылары мен спортшы студент жастардың бойында рухани-адамгершілік және отансүйгіштік-патриоттық факторларын талдау бізге оның типологиясын жасауға көмектесті. Зерттеу барысында 4 тип анықталды: «белсенділер», «абсцентистер», «дамушылар» және «нигилистер».

Бірінші тип - «белсенділер», адамгершілік рухани құндылықтармен таныс және патриоттық сезімдері жоғары жастар. Сұралған респонденттердің 26%-ы осы типке жатады.

«Белсенділер» - өздерінің рөлдік мінезқұлқын адамгершілік құндылықтарға және ережелерге сәйкес құрастыра отырып, оған саналы түрде бағынады.

Екінші тип - «абсцентистер». Бұл топқа рөлдік мінезқұлқтың пассивті позициясы тән. Дегенмен бұл топ өкілдері де рухани-адамгершілік құндылықтармен толық таныс. Бұл типке жататын жастардың үлесі -14%.

«Абсцентистер» - олар рухани-адамгершілік және отансүйгіштік-патриоттық мәдениет құндылықтармен толық таныс, бірақ сол уақытта оларға басқалармен бәсең қарым-қатынас тән.

Үшінші тип - «дамушылар», рухани адамгершілік-құндылықтармен біршама таныс, жалпы адамзаттық құндылықтарға бейімделгіш, бірақ патриоттық сезімдері жеке мүдделеріне бейім, сондықтан олар кез келген қоғамдық ұйым әрекетіне қатыса алуға дайын. Бұл типтің өкілдері респонденттердің 49%-н құрады. Олар көбінесе өз қамдарын ойлайды.

Төртінші тип - «нигилистер», бұлар рухани-адамгершілік және отансүйгіштік-патриоттық мәдениет құндылықтарын біле бермейді, құндылықтар мен нормаларды жоққа шығарады, қоғамдық белсенділігі төмен. Бұл тип сұраушылардың 11%-н құрады. Спортшы оқушы және студент жастардың бұл бөліктері өмірдің заманауи ағымына бейімделмеген әлеуметтік типі болып табылады.

Ұлттық рухтың оянуы, ұлттық бірліктің ілгерілеуі, ұлттық мақтанштың және абырой-беделдің бірлік пен ынтымақтастықтың күшеюі патриоттық білімді дамыту мақсаты болып табылады. Патриоттық білім мықты ұлтты құру негізінде дамуы тиіс. Патриотизм – Отан-анаға деген сүйіспеншілік пен азаматтық ерлік, өнеге көрсетушілік, бойдағы білім пен білікті, ақыл-парастатты ел игілігіне жұмсау, ата-мекен мүддесіне арнау болмақ. Өз елінің өткенін, тілін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін құрметтей білу.

Біз патриоттық тәрбие беру шеңберінде азаматтық-патриоттық тәрбие, қоғамдық-саяси және құқықтық тәрбие, рухани-адамгершілік тәрбие беру секілді бағыттарды дамытуды көздейміз [3. 8 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Назарбаев. Н.Ә.* Қазақстан - 2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. Алматы: ЮСИСТ, 2013,- 44-б.
2. *Нұсқабаев О.* Спортшы-жастардың адамгершілік-патриоттық тәрбиесі. // Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Хабаршысы, Түркістан 2001. №2. - 67-71 б.
3. *Sharpe M.E.* Action Plan for Patriotic Education. Chinese Education & Society. Vol. 39, no. 2, March\April, 2006, p- 8.

REFERENCES

1. *Nazarbaev. N.A.* Khazahstan - 2050 strategiasy: halyptashan memlekettin zhana saiasi baqyty. Khazahstan Respublikasynyn Prezident i-Elbasy N.A.Nazarbaevtyn Khazahstan halhyna zholdauy. Almaty: USIST, 2013,- 44-b.
2. *Nushabaev O.* Sportshy-zhastardyn adamgershilik-patriottyh tarbiesi. // H.A.Jasaui atyndaqy HHTU Habarshysy, Turkistan 2001. №2. -67-71 b.
3. *Sharpe M.E.* Action Plan for Patriotic Education. Chinese Education & Society. Vol. 39, no. 2, March\April, 2006, p- 8.

Искаков Мақсат Жарылқасынұлы – магистрант, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: maksat585@mail.ru

Бижанова Меруерт Құрбанәліқызы – магистрант, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті, Шымкент қ.

УДК 400.13

Б.Д.ТУРЛЫБЕКОВ, А.К.УРАЗБАЕВА

О РАЗНОВИДНОСТЯХ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

В этой статье рассматривается разнообразие человеческого общения включая межкультурное. Имеются различные толкования видов коммуникации, её классификации, а также её использования. Показан приоритет знания истории и культуры носителей языка, процесс коммуникации представителей различных сообществ, их менталитет, образ жизни и языковое мировоззрение. Отмечается различие образов жизни, представления картин мира в европейских и азиатских странах. Эта работа представлена в качестве постановки проблемы исследования нестандартной лексики иностранных языков в процессе коммуникации.

Ключевые слова: коммуникация, межкультурная, вербальная, невербальная, паравербальная, лексика.

Б.Д.Тұрлыбеков А.Қ.Уразбаева

Мәдениетаралық байланыстың түрленуі туралы

Бұл мақалада адам коммуникациясының түрленуі, оның ішінде мәдениетаралық байланыс қарастырылған. Коммуникацияның түрлеріне тиісті әртүрлі көз қарастар, оның классификациясы және қолданылуы зерттелген. Негізінен коммуникация барысында шетел тілді үйренушілер зерттеліп жатқан халықтың менталитетін, өмір стилін және дүниеге көзқарасын білуі тиіс. Сонымен қатар Еуропа мен Азия аумағындағы өкілдердің өмір стилінің алуан түрлілігі көрсетілген. Бұл мақалада ең алдымен стандартты емес сөз қорының коммуникация арқылы қолданылуына назар аударылды.

Тірек сөздері: байланыс, мәдениетаралық, вербальды, паравербальды емес, паравербальды, сөз қоры.

B.D.Turlybekov, A.K.Urazbayeva

About the Varieties of Cross-Cultural communication

Variety of human communication including cross-cultural one is considered in this article. There are also different points of views on the kinds of communication, its classification and usage. The priority of knowing the history and culture of native speakers by learners is exposed as principal in the process of communication of representatives of different communities, their mentality, life style and language worldview. There noted also the differentiation of ways of life of the representatives of European and Asian regions. This paper is considered as

the first glimpse to the problem of non-standard lexicon usage by the means of communication.

Keywords: communication, cross-cultural, verbal, non-verbal, para-verbal, lexicon.

Anahtar Kelimeleri: komünikasyon, kültürler arası, Sözlü, Sözsüz, paraverbal, sözcük dağarcığı

Изучение любого иностранного языка и владение им в качестве средства международного общения сегодня невозможно без глубокого и разностороннего знания культуры носителей этого языка, их менталитета, национального характера, образа жизни, видения мира, обычаев, традиций и т.д. «Только сочетание этих двух видов знания – языка и культуры – обеспечивает эффективное и плодотворное общение» [1, с. 95].

Межкультурная коммуникация (ММК) представляет собой особую форму коммуникации двух или более представителей различных культур, в ходе которой происходит обмен информацией и культурными ценностями взаимодействующих культур. Процесс межкультурной коммуникации есть специфическая форма деятельности, которая не ограничивается только знаниями иностранных языков, а требует также знания материальной и духовной культуры другого народа, религии, ценностей, нравственных установок, мировоззренческих представлений и т. д. в совокупности определяющих моделей поведения партнеров по коммуникации.

Американский лингвист Эдвард Холл [2] первым пришел к выводу о необходимости обучения культуре общения с иными народами. По его мнению, главная цель изучения проблемы ММК – изучение практических нужд представителей различных культур для успешного общения друг с другом.

Разнообразие видов социального взаимодействия, социальных контекстов и намерений участников общения находит свое отражение в разнообразии речевых жанров – от повседневной болтовни до эмоциональных признаний, от деловых совещаний и переговоров до выступления в средствах массовой информации. При этом речевое общение через образы, мотивы, установки, эмоции определяет социальные и межличностные отношения, речь создает их.

Специальными исследованиями зарубежных ученых установлено, что характер, форма и стиль коммуникации во многом зависят от первых минут, а иногда и секунд общения. Существует множество очень простых приемов, позволяющих практически в любой ситуации облегчить начальный этап коммуникации, что определяет весь дальнейший ход этого процесса. К числу таких приемов относятся улыбка, обращение к собеседнику по имени, комплимент ему и т. д.

В зависимости от сочетания различных способов, приемов и стилей общения в теории коммуникации принято выделять три основных вида

межкультурной коммуникации – вербальную, невербальную и паравербальную.

Как считают специалисты, коммуникативное взаимодействие людей на три четверти состоит из речевого (вербального) общения. Так, в лингвистической науке различные формы языкового общения получили название вербальных средств коммуникации.

Использование языка в качестве основного средства вербальной коммуникации предполагает, что каждому слову или звуку придается специальное, только ему свойственное значение. Для носителей данного языка это значение является общепринятым и помогает им понимать друг друга. Однако в современном мире насчитывается несколько тысяч языков, в каждом из которых создана своя языковая картина мира [3], предполагающая специфическое восприятие мира носителями данного языка. Поэтому при коммуникации носителей различных языков возникают ситуации языкового несоответствия, проявляющиеся в отсутствии точного эквивалента для выражения того или иного понятия или даже в отсутствии самого понятия. Как правило, основой для такого несоответствия служат предметы и отражающие их понятия, характерные только для данной культуры и отсутствующие в других культурах, а также разные культурные представления о них.

На Западе старая традиция ораторского искусства (риторики) предполагает исключительную важность вербальных сообщений. Эта традиция в полной мере отражает западный тип логического, рационального и аналитического мышления. В культурах западных народов речь воспринимается независимо от контекста разговора, поэтому ее можно рассматривать отдельно и вне социокультурного контекста. Здесь в процессе коммуникации говорящий и слушающий рассматриваются как два самостоятельных субъекта, чьи отношения становятся понятными из устных высказываний, в противоположность к азиатам, например, которых больше интересует эмоциональная сторона взаимодействия в целом, чем значения определенных слов и выражений.

По сравнению с вербальными средствами выражения мыслей в азиатских и восточных культурах жители европейских стран и США высказываются более прямо, ясно и точно, стараясь избегать молчания в ходе общения. Представители европейских культур говорят то, что думают, и думают то, что говорят, поскольку для них не имеет значения социокультурный контекст коммуникации. Эти культуры в высшей степени одобрительно относятся к тем, кто просто и прямо выражает свои мысли и чувства.

Вербальная коммуникация может проходить преимущественно в форме диалога или монолога.

Восприятие информации от представителей других культур зависит не только от знания языка, но и от понимания, так называемого языка

невербального общения. Здесь важно знать, что если партнеры не в состоянии воспринимать содержание разговора, то они следят за тем, как это говорится.

Под невербальной коммуникацией в науке понимается совокупность неязыковых средств, символов и знаков, используемых для передачи информации и сообщений в процессе общения. Мимика, жесты, телодвижения, темп и тембр речи, одежда, прическа, окружающие предметы, привычные действия – все они представляют собой определенный вид сообщений.

Паравербальные средства – совокупность звуковых сигналов, сопровождающих устную речь, принося в нее дополнительные значения. Назначение паравербальной коммуникации заключается в том, чтобы вызвать у партнера соответствующие эмоции, ощущения, переживания, которые необходимы для достижения определенных целей и намерений. Такие результаты обычно достигаются с помощью паравербальных средств общения, к которым относятся:

- просодика – темп речи, тембр, высота и громкость голоса;
- экстралингвистика – паузы, кашель, вздохи, смех и плач (т.е. звуки, которые мы воспроизводим с помощью голоса).

Таким образом, паравербальная коммуникация основывается на тональных и тембровых особенностях языка и их использовании в культуре. На этом основании можно выделять тихие и громкие культуры.

Например, в Европе американцев осуждают за их манеру говорить слишком громко. Эта их черта рождена тем обстоятельством, что очень часто для общительных американцев не имеет значения, слушают ли их речь или нет. Для них гораздо важнее показать свою компетентность.

Как ни парадоксально, весьма важную роль в коммуникации играет молчание. В разных культурах представление о том, сколько молчания необходимо для адекватного общения, имеет свою национальную специфику. Также в межкультурной коммуникации имеет значение интонация речевого общения, которая зачастую определяет смысл и содержание передаваемой информации.

Культурноспецифические особенности паравербальной коммуникации находят свое выражение и в скорости речи. Например, финны говорят относительно медленно и с длинными паузами. Эта языковая особенность создала им имидж людей, которые долго думают и неторопливо действуют. К быстроговорящим культурам относятся носители романского языка, которые практически не делают паузы между отрезками речи. По этому показателю немцы занимают среднее положение, но скорость речи больше в Берлине и медленнее на севере Германии.

Как уже отмечалось, главной отличительной особенностью процесса коммуникации является обязательное взаимопонимание партнеров. Без правильного восприятия, оценки и взаимопонимания весь процесс

коммуникации теряет смысл. Для эффективной и успешной коммуникации с представителями других культур необходимы определенные знания, навыки и способности, которые формируют адекватное и верное взаимопонимание партнеров по коммуникации.

Исследования отечественных и зарубежных ученых по проблеме межкультурного взаимопонимания позволяют сделать вывод, что здесь существует много причин для непонимания и возникновения межкультурных конфликтов. Эти причины прямо или косвенно связаны с психологическим механизмом восприятия и формированием межкультурной компетенции.

Процесс восприятия предполагает отражение в сознании человека отдельных ощущений о предметах, ситуациях и событиях внешнего мира, в результате которого сенсорные данные отбираются и организовываются таким образом, чтобы мы могли понять как очевидные, так и скрытые характеристики окружающего мира. При этом восприятие мира и последующее суждение о нем несвободно от эмоций, мотиваций или представлений. Так, похожих на нас людей мы склонны воспринимать более позитивно, чем непохожих, такое отношение распространяется на людей, напоминающих тех знакомых, с которыми мы когда-то имели опыт позитивного общения.

Как правило, интерпретация и структурирование поступающей информации происходит на основании предыдущего опыта. Данный подход обеспечивает успешное преодоление затруднений и доказывает свою практическую эффективность. Получая информацию из окружающего мира, человек систематизирует и упорядочивает ее в удобной для себя форме. В психологии этот процесс получил название «категоризация».

Итак, восприятие действительности человеком обусловлено культурными, социальными и личностными причинами. Из огромного числа факторов такого рода ученые выделяют четыре главных, которые в основном определяют восприятие человеком действительности в процессе коммуникации: фактор первого впечатления, фактор «превосходства», фактор привлекательности и фактор отношения к нам.

Непременным условием общения является не только владение общим языком, но и наличие определенных накопленных до него знаний. Для общения необходимо, чтобы его участники имели определенную общность социальной истории, которая находит свое отражение в знаниях об окружающем мире. Эти знания, присутствующие в сознании участников коммуникативного акта и получили название фоновых. По определению О.С.Ахмановой, фоновые знания – это “обобщенное знание реалий говорящим и слушающим, являющееся основой языкового общения” [4, с.498].

Необходимость учета в процессе коммуникации фоновых знаний является сегодня общепризнанной. Фоновые знания, которыми располагают члены определенной этнической и языковой общности, являются основным объектом лингвострановедения.

Особую роль фоновые знания играют при понимании иноязычного (инокультурного) текста. Текст в этом случае - это истинный стык лингвистики и лингвокультурологии, так как он принадлежит к языку и является его высшим ярусом, в то же время текст есть форма существования культуры. Этой проблемой занимается *лингвокультурология* – научная дисциплина, исследующая воплощенные в живой национальный язык материальную культуру и менталитет и проявляющиеся в языковых процессах в их действенной преемственности с языком и культурой этноса. Важное место в лингвокультурологии отводится изучению прецедентных имен и ключевых концептов культуры. Что касается *сопоставительной лингвокультурологии* – самостоятельной интердисциплинарной отрасли науки синтезирующего типа, изучающая в сопоставительном ракурсе на материале двух и более языков взаимодействие языка и культуры как целостных структур при помощи системных методов и с ориентацией на современные приоритеты и культурные установления, изучает взаимодействие языков и культур в их функционировании.

Наиболее популярным источником стереотипных представлений о национальных характерах являются так называемые международные анекдоты, то есть анекдоты, построенные на шаблонном сюжете: представители разных наций, попав в одну и ту же ситуацию, реагируют на нее по-разному, в соответствии с теми чертами их национального характера, которые им приписывают на родине анекдота.

Европейские стереотипы хорошо видны в следующей шутке:

“Paradise is where cooks are French, mechanics are German, policemen are British, lovers are Italian, and it is all organized by the Swiss. Hell is where cooks are British, policemen are German, lovers are the Swiss, mechanics are French, and it is all organized by Italians.”

“Ра́й там, где повара – французы, механики – немцы, полицейские – англичане, любовники – итальянцы, а организуют все швейцарцы. Ад – где повара англичане, полицейские - немцы, любовники - швейцарцы, механики – французы, а организуют все итальянцы”.

Итак, один источник, где с оговорками и большой осторожностью можно искать национальные характеры, - это международные шутки и анекдоты разных видов: те, которые рассказывают о себе сами представители той или иной культуры, и те, которые созданы иными культурами.

Другим источником можно считать национальную классическую художественную литературу. Слово классическая в этом контексте неслучайно, потому что литература, имеющая этот ранг, прошла испытание временем: ее произведения заслужили признание, повлияли на умы и чувства представителей данного народа, данной культуры.

Данное сообщение является как бы началом изучения нами видов коммуникации, в том числе и межкультурной. Постановкой данного вопроса

исследования мы очерчиваем круг исследуемых проблем вплоть до нетрадиционных видов общения с употреблением нестандартной лексики [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. *Садохин А.П.* Введение в теорию межкультурной коммуникации. – М.: Высш. шк., 2005. – 310 с.
2. *Hall E., Hall M.* Hidden Differences. Studies in International Communication. How to communicate with Germans. – Hamburg, 1983. – 97 p.
3. *Wierzbicka A.* Cross-Cultural Pragmatics. 2nd ed. - Berlin: Mouton de Gruyter, 2003. – XXXVII, 502 p.
4. *Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов. 2-ое изд., стер. - М.: Едиториал, 2004. – 571 с.
5. *Уразбаева А.К.* Номинативный аспект лексики студенческой молодежи// Акад. Е.А.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің 40-жылдығына арналған студенттер мен магистранттар арасындағы халықаралық ғылыми еңбектер байқауының материалдары. – Қарағанды, 2012, 130-132 бб.

REFERENCES

1. *Sadokhin A.P.* Vvedeniye v teoriyu mezhkul'turnoy kommunikatsii. – М.: Vyssh.shk., 2005. – 310 s.
2. *Hall E., Hall M.* Hidden Differences. Studies in International Communication. How to communicate with Germans. – Hamburg, 1983. – 97 p.
3. *Wierzbicka A.* Cross-Cultural Pragmatics. 2nd ed. - Berlin: Mouton de Gruyter, 2003. – XXXVII, 502 p.
4. *Akhmanova O.S.* Slovar' lingvisticheskikh terminov. 2-oye izd., ster. - М.: Editorial, 2004. – 571 s.
5. *Urazbayeva A.K.* Nominativniy aspekt leksiki studencheskoy molodezhi// Akad. E.A.Buketov atyndagy Karagandy memlekettik universitetining 40-zhyldygyna arналган studentter men magistranttar arasyndagy khalykaralyk gylymi enbektar baykauiyng materialdary. – Karagandy, 2012, 130-132 bb.

Турлыбеков Бердібай Дуйсенбекович – кандидат социологических наук, МКТУ им. Х.А.Ясави, г. Туркестан, e-mail: berdibay_73@mail.ru

Уразбаева Айгул Куанышбековна – магистрант, МКТУ им. Х.А.Ясави, г.Туркестан, e-mail: aigul.urazbayeva@bk.ru

ӘОЖ 419.992.71

С.МАҒЖАН

БЕЙВЕРБАЛДЫ ӘЛЕУМЕТТІК АКТІ РЕТІНДЕГІ ЖАНАСУ

Бұл мақалада тактильді мінез-құлық, жанасуды жиі қолданатын адамдар мен мәдениет туралы, тактильді мінез-құлық ережесі, тактильді өзара әрекеттестіктің контактілі және дистантты тәсілдері қарастырылады. Негізгі кинетикалық константтар мен жанасудың бейвербалды ауыспалы актісі мәселесі сөз болады. Тілде оған коммуникацияға түсушілердің әлеуметтік статусы мен әлеуметтік рөлі, жасы, жынысы, мәдени, ұлттық-этникалық және нәсілдік сипаттамасы, тұлғааралық қатынастары жатқызылады. Жанасудың басым бөлігі, сондай-ақ жанасудағы ынта жоғары статус, ер жынысы, ақ нәсіл, жас ерекшелігі секілді маңызды ауыспалы кинетикада кездесіп отырады. Сонымен қатар, жанасуда маңызды рөлді тұлғааралық қатынас факторлары атқарады.

Тірек сөздері: жанасу, контакт, тактильді, мінез-құлық, бейвербалды параметрлер, такесика.

С.Мағжан

Касание как невербальный социальный акт

В этой статье рассмотрены тактильное поведение, трогающие люди и культуры, правило тактильного поведения, контактный и дистантный способы тактильного взаимодействия. Рассмотрены основные кинетические константы и переменные невербального акта касания. К ним относятся социальный статус и социальная роль участников коммуникации, возраст, пол, культурные, национально-этнические и расовые характеристики, межличностные отношения. Большое число и большая площадь касаний, а также инициатива в касании сопряжены непосредственно с такими значениями кинетических переменных, как более высокий статус, мужской пол, белая раса, большой возраст. Кроме того, ведущую роль в касаниях играет фактор межличностных отношений, в частности люди с большей охотой трогают близких себе людей, чем далеких.

Ключевые слова: касание, контакт, тактильный, поведение, невербальные параметры, такесика.

S.Magzhan

Touching as a Nonverbal social act

In this article the touching people and cultures, the rule of tactile behavior, contact and distant ways of tactile interaction are considered tactile interaction. The main kinetic constants and variables of the nonverbal act of a contact are

considered. The social status and a social role of participants of communication, age, sex, cultural, national and ethnic and racial characteristics, the interpersonal relations concern to them. The bigger number and the big area of contacts, and also an initiative in a contact are interfaced directly to such values of kinetic variables as higher status, a male, white race, bigger age. Besides, the leading role in contacts is played by a factor of the interpersonal relations, in particular people with bigger hunting touch close relatives to themselves the people than far.

Keywords: touching, contact, tactile, behavior, nonverbal parameters, a takesik.

Anahtar kelimeleri: dokunma, dokunma, dokunsal davranış, sözel olmayan parametreler takesika.

Лингвистикада жаңа бағыттар мен ағымдардың, жаңа мектептердің пайда болып, қанатын жайып өрістеуіне орай лингвистикада тілді әр түрлі аспектіден қарастырып, зерттеулер жүргізу қолға алынуда.

Сондай жаңа зерттеу бағыттарының біріне паралингвистика жатқызылады, яғни лингвистикада қарым-қатынас кезінде вербалды тілдік бірліктермен қатарласа, жарыса қолданылатын бейвербалды амалдар немесе сөйленіс кезіндегі көмекші құралдарды ғылыми тілдік тұрғыдан зерттеу қолға алынуда.

Осы зерттеулердің қолға алынуы нәтижесінде ХХ ғасырдың аяқ шеніне қарай бейвербалды амалдарды зерттейтін лингвистикадағы жаңа сала – паралингвистика – ғылымның бір саласы болып қалыптасты.

Тіл білімінде лингвистикалық тұрғыдан вербалды амалдарды зерттеу басым түсіп жатуы қаншалықты түсінікті болса, бейвербалды құралдарды тілдік тұрғыдан зерттеудің қажеттілігі жөнінде кереғар пікірлердің орын алуы да заңды саналады. Дегенмен соңғы уақыттарда лингвистикада бейвербалды амалдардың теориялық пайымдары жасалып келеді, параамалдар жинастырылып, топтастырылып сандық, сапалық жағынан тексерілуде, олардың вербалды амалдармен арақатынастары анықталуда. Соның нәтижесінде оларға анықтамалар берілуде, қызметі ретке келтірілуде, бір сөзбен айтқанда, паратілдік амалдар тілдік тұрғыдан жүйелену үстінде.

Қарым-қатынас ауызша және жазбаша түрде жүзеге асатыны белгілі. Осы тілдің коммуникациялық қызметі кезінде паратілдік құралдар дыбыстық тілмен қатарласа іске қосылады. Вербалды элементтер секілді паратілдік амалдардың білдіретін белгілі бір мағыналары, өзіндік мәні болады. Ал мағыналы, мәнді болып келуіне байланысты олар сөйлеушінің өз ойын жеткізудегі, эмоциясын білдірудегі, прагматикалық тұрғыдан ұғынықты болуын қамтамасыз етудегі ұтымды көмекші құралдардың қатарына жатқызылады. Тіпті кейде тек қана бейвербалды элементтер арқылы коммуниканттардың өз ойын жеткізуі тиімді болатын жағдаяттар кездеседі. Яғни коммуникативтік актіге қатысушының өз ойын, айтайын деген пікірін

қимылмен, ишаратпен ғана жеткізуі сөйлеудің ерекшелігінен туындайтын айрықша құбылыс.

Ал қарым-қатынас кезіндегі паратілдік құралдарға не жатады дегенде, адамның бет-жүзі арқылы жасалатын түрлі ым түрлерін, қол-аяқ қимылын я болмаса дене қимылын, просодикалық амалдарды, жанасу арқылы ақпарат алуға не ақпарат жеткізуге болатын такесикалық амалдарды атауға болады.

Такесикалық амалдар коммуникацияға көп жағдайда екі адамның қатысуын қажет етеді, екі адамның іс-әрекетімен іске асады және екі дене мүшесінің (соматиканың) қимыл-қозғалысы мен екі дене мүшесінің іс-қимылы арқылы жасалады. Мысалы, адамдар бір-бірімен *сүйіседі, бірін-бірі сипалайды, бірін-бірі арқадан қағады, адам алақанын уқалайды, қолдарын бір-біріне үйкелейді, қол соғады, бірін-бірі құшақтайды, бірін-бірі итерін қалады, біреуі екінші адамды иығымен қағып қалады, т.б.* Такесикалық амалдардың эмоцияны жеткізуі де айтарлықтай маңызды: *иығымен сүйкеп өту, алақанын құшырлана ысқылау, құшақтау, белінен ұстау, арқасынан сипау, қол ұстасу, жанасып кету, тізесіне отырғызу, итерін жіберу, аяқтан шалып жіберу (шалып қалу), қол беріп амандасу, бетіне ернін тигізу (сүю), шашынан иіскеу, құшырлана иіскеу, қолын сүю, т.б.*

Такесикалық амалдар – бейвербалды элементтер, коммуникативтік акті кезінде жиі қолданылады. Өйткені, адамдар бір-бірімен *сүйіседі, бірін-бірі сипалайды, бірін-бірі арқадан қағады, адам алақанын уқалайды, бір-біріне үйкелейді, қол соғады, т.б.* Наурызбай *екі қолын кеудесіне айқастырып*: – Құлдық, хан-ием! – деді орнынан тұра беріп (Р.Тоқтаров); – Браво, Нифонт, браво! – дейді Михаэлис *алақанын шапалақтап* (Р.Тоқтаров). Бұл параамал түрін Г.Е.Крейдлин тактильді-кинесикалық жүйе, гаптика (жақындасу, жанасу) деп атайды.

Такесикалық құрылымдардың кейбірі коммуникативтік тұлғаның бейвербалды қарым-қатынасының басқа құрылымдарынан гөрі кең отырып айтылатын әңгіме барысында лауазымдық (дәрежелік) қарым-қатыстың, әңгімелесуші тараптардың туыстық белгісінің көрсеткіші функциясын атқарады. Мысалы: *бірін-бірі сипалау, арқадан қағу, т.б.*

Ал енді бір топ такесикалық амалдар олардан өзгеше. Мысалы:

– *Төбелесейік, шын айтамын, жылынатын түріміз жоқ, төбелесейік, – деп жалынды Аманжан жұдырығын бір-біріне ұрғылап, тісінен от шығара қайрап* (О. Бөкей). *Жұдырығын бір-біріне ұрғылаудың бірнеше бір-біріне жуық, жақын мағыналары бар, нәтижесінде көп мағыналылық туындайды: өкіну, бармағын шайнау, кіжіну – негізгі семасы – өкіну; ашулану, риза болмау, кектену – ашулану; қимылға шақыру, іс-әрекетке үндеу, ұрандау – шақыру, т.б.*

– *Ей, бірдеңе десеңші, қалғып кеттің бе?* – деп Тағандытүртіп қалды (О. Бөкей).

Осы кезде Гүлия “қойсаңшы” дегендей апасының жеңінен тартты (О.Бөкей). Тоқтату, тежеу мағынасы негізгі семасы болып табылатын жеңінен

тарту – тыныш тұр, қой, болды, жетеді; керек емес, бітті және әрі қарай жүрме, қозғалма, т.б. білдіретін көп мағыналы такесикалық амалға жатады.

– Әй, “Қамбар”, сен неғып тізеңді бүкпей секип тұрсың, – деді белгісіз елес біреуді қолынан тартып (О. Бөкей). *Қолынан тарту – тоқтату, тежеу, шектеу; керек емес, бітті, қажет емес; қозғалма, тыныш тұр; қой, болды, жетті, жетті енді, т.б. мағыналарын білдіреді. Бірақ орнынан тұрғызу үшін қолданылатын қолынан тарту мен жүр-жүрлеу орнына жұмсалатын қолынан тарту аталған мағыналардың қатарын толықтырмайды, бұлар қарама-қарсы мағынаны білдіреді.*

БМ мен ишараттың түсіндірме сөздігінің авторлары құшақтасу (құшақтау) такесикалық параамалының бірнеше мағынасын ашып көрсетеді.

Құшақтасу (құшақтау) – екі адамның бір-біріне өте жақын келіп, құшақ айқастыруы, құшақтасуы. Біреуге кездесуге қатты қуану; сүйіспеншілік; біреуді жұбату, сабырға шақыру [1, 114 б.].

Біреумен кездесуге қатты қуану; сүйіспеншілік белгісі. Мысалы:

Шамнан бұрын топырлап кіріп жатқан жұртқа араласа жасы мен шамалас, кескіні де маған ұқсастау, бірақ бойы менен сұңғағырақ, мұрны менен гөрі қырлырақ бір жас жігіт “кәне, нағашым?” деп қуана кірді де, ешкім “мынау” демей-ақ, менімен құшақтаса кетті [1, 114 б.]; – Жоқ, білмейсің. Борашқа қосылып айту үшін бір жеті үйренуің керек. Мұның даусына бүкіл қала жаңғырығады. Не әбден қысылғанда, не болмаса жексенбі күнгі базарда айғарсындар? – деп, Шеген Борашты сол қолымен бір құшақтады да:

– Сенің де үсті-басың толған өнер білем, қу шеке! – деп, мені де арқаға қағып-қағып қойды (Ғ.Мүсірепов).

Арқадан қағу – такесикалық параамал. Көбінесе оң қолдың алақанымен қағу арқылы іске асады. Қазақ халқында ұл балалардың арқасынан қағады. Ризашылық, сүйіспеншілік, т.б. мағыналарда жұмсалады. Мысалы: Менің екі құлағым соларда болатын. Үшінші естігенде мен өзіне айтып бергенімде:

– Оу, Бауыржан-ау, өзін құйма құлақ екенсің ғой, шырағым, – деп Құлжабай арқамнан қақты (Б.Момышұлы).

Паралингвистика ең алдымен жұмсалымды (функционалдылықты) білдіретін ұғым, сондықтан оны лингвистикалық амалдардың көмекші бөлігі ретінде қарастырып жүрміз. Олай деуімізге себеп болып тұрған фактор нақты бір сөйленісті іске асыру үшін қолданылатын тілдік емес құралдардың функционалды түрде нақты бір коммуникативтік акт кезінде қолданысы болып отыр. Сондықтан да: “Паралингвистика поэтому не может быть отраслью науки, изучающей просто ситуации и поведение человека, она должна ставить себе задачу непосредственно лингвистического истолкования неязыковых факторов применительно к конкретной структуре речевого высказывания, функциональных связей, возможностей, границ, типов этих

факторов и их взаимодействия с языковой структурой», – деген пікірді басшылыққа аламыз [2, с. 20].

Табиғи тіл мен дене тілінің негізінде жатқан терең үдерістер аналогті болып келеді, бұл оның коммуникативтік актіде параллель қолданылуына мүмкіндік береді. Бұл жөнінде зерттеулерде былай түсінік беріледі: «Параллельное существование жестового и естественного языка прослеживается довольно четко. Более того, исследования в этой области подтверждают, что их взаимодействие обогащает передачу смысла и эмоций, уточняет и усиливает значение информации, создавая яркие образы слов. Но, несмотря на наличие общих свойств, между языком тела и естественным языком имеются **фундаментальные различия**.

Все естественные языки состоят из относительно стабильных и дискретных единиц, что не свойственно языку тела, где нет согласия относительно формы, значения и употребления невербальных единиц.

Механизм невербальной референции устроен и действует по-другому: невербальные единицы обычно непосредственно обозначают свой денотат, то есть объект и его признаки – размер, форма, конкретные ситуации и объекты с актуальными пространственными категориями, когда языковые категории обслуживают несравненно большее количество идей, различных абстрактных понятий и категорий.

Наконец, жестовые знаки воспринимаются глазами. В основном это зрительные знаки, наделенные особыми функциями: они не только описывают явления, объекты и свойства реального мира, но и изображают эти явления, указывают на них. Жестовые элементы, демонстративные по своей природе, в коммуникативном акте выполняют не только информативную, экспрессивную, регулятивную функцию, но и изобразительную» [3].

Кейбір ғалымдар дене қимылдарының семиотикасын зерттейтін пәнді **кинесика** деп атап жүр. Мұндай мағынада жұмсалатын кинесика бүкіл паралингвистикалық емес дене қимылдарын зерттеуі тиіс болып шығар еді. Тіпті адамзаттың тілдік емес коммуникация түрлерінің бәрің, оның ішінде зоосемиотиканың өзін де қарастыруға мәжбүр болар еді. Мұндай көзқарастар да өмір сүреді.

Кинесика – грек тілінен енген термин, қозғалыс дегенді білдіреді. Қол, бет, көзбен жасалатын түрлі ым-қимылдардың мағынасын зерттеп, түсіндіретін ғылым саласы.

Сонымен, кең мағынасындағы кинесиканы алсақ, бұл дене мен дене мүшелерінің таңбалық қозғалысын, түрлі ишараттарды қарастыратын сала болып шығады. Ишараттарға қол, аяқ, бас және бет пішінінің қатысуымен іске асырылатын мимика, мимикалық ишараттар, түрлі позалар, белгілі бір мәні бар дене қимылдары жатады, сондай-ақ осылардың қатарын кешенді бейвербалды таңбалық формалар мен манералар да толықтырады.

Адамның перцептивті қабілеттерінің ішінде жанасу (екі дене мүшесінің қатысуы) негізгілерінің бірі болып саналады. Жанасу – бұл адаммен, оның терісімен, шашымен немесе киімімен, адам тұтынып тұрған заттарымен физикалық контактіге түсу. Адам терісінде ауырды, дене қызуын, қысымды, дененің немесе материалдың кедір-бұдырын сезетін рецепторлардың үлкен көлемі бар. Ол адам денесінің көп бөлігін алады және адамды әргүрлі сыртқы ортадан келетін қауіптерден қорғап қалады. Көзге қарағанда адам терісі қараңғыда хабар беруге өте қабілетті. Э.Монтегю былай дейді: «Касание – это ощущение, напрямую связанное с кожей, самым важным после мозга органом. Кожа, как и нервная система, развивается из наружного слоя эмбриональных клеток, или эктодермы. Это оюющая поверхность, покрывающая тело и позволяющая развиваться волосам, зубам и всем органам чувств – осязанию, зрению, обонянию, слуху, вкусу. О коже можно думать как о внешней нервной системе, оказавшейся на поверхности тела эмбриона. Таким образом, если нервная система – это скрытая часть кожи, то кожа, напротив, - это видимая часть нервной системы» [4, с.418].

Жанасуға физиологиялық қозғалыстар да, қолданудың айрықша шарттарына ие конвенционалды ишараттар да жатады. Жанасу әдетте достардың немесе жақын адамдардың арасында жүзеге асады, алайда адамдар бөгде адамның жанасуын қаламайды. Қалыпты жағдайда адамдар көпшіліктің көзінше жақындауды ұната бермейді. Мәселен, көлікте, лифтте, кезекте немесе лық толы бөлмеде, т.т.

Адамдар көбінесе жаңа немесе ерекше заттарды ұстап көруге құмар. Бұл әдет бала кезден қалыптасқан десек артық айтқандық емес. Осыдан болса керек, мұражайларда, вернисаж, көрмелерде «Ұстауға болмайды!» деген жазуы бар жазбалар ілініп тұрады.

Ұстап көруге құмар тұтас бір топ немесе халықтың түрі бар екендігі дәлелденген. Ұстап көргіш адамдар қатарына балалар жатады. Жанасу, ұстап көру арқылы балалар дүниені таниды. Әсіресе кішкентай сәби кезінде бала барлық көзіне көрінген нәрсені ұстап көргіш келеді. Міне, осы тактильді (такесиканы жүзеге асырудың нәтижесінде) сезіп-білудің арқасында таным-түсінігі қалыптасады.

Такесикалық параамалды (жанасу) жиі қолданатын адамдар қатарына дәрігерлер, мейірбикелер, шаштараздар, моншашылар, массаж жасаушылар, тігіншілер мен косметологтар секілді ересектердің әлеуметтік тобы да жатады. Олардың барлығы өзінің кәсібінің ерекшелігіне қарай бөгде адамға жанасуға мәжбүр.

Жанасуды ұнататын мәдениет те бар. Мысалы, итальян, араб, түрік, латынамерика мәдениетінде қол алысу, құшақтау, сүйісу көп орын алған.

Кейбір елдерде қатаң қадағаланатын және әлеуметтік және мәдени тұрғыдан қатаң бөлінген тактильді тәжірибе қалыптасқан. Малай архипелагіндегі Борнео аралын мекендейтін 150 000-нан аса халқы бар дусун дейтін ел бар. Олар негізінен күріш өсірумен, аңшылықпен шұғылданатын

халық. Сол халықтың мәдениетінде осы айналысып жатқан кәсіптеріне байланысты орын алған әртүрлі салт-дәстүрлер бар. Дәстүрді орындау кезінде тактильді қарым-қатынас жасаудың түрлері кездеседі: денеге ритуалды сурет салу, бояу жағу, дәрет алу, киіндіру, т.т. Мысалы, белгілі бір дәстүрлерді жүзеге асыру кезінде орындалатын жанасу әдеттегі қалыпты жанасудан ерекшеленеді. Оның өзіндік бекітілген тәртібі бар. Айтатын болсақ, мәселен, дусун тайпасының мәдениетінде дұрыс емес жасалған жанасу орын алған жағдайда адамдар қатаң жазаланады. Ол үшін адамдарды таяқпен ұрады, қоғамнан аластайды, тіпті өлім жазасына бұйырады.

Жанасу – басқа адамның жеке аясына белсенді килігу болып табылады, сондықтан ол байқап жасайтын, еркінен тыс жасауға болмайтын әрекет болуы керек. Кейбір жанасу керісінше, қолайлы, жағымды болады. Қобалжып немесе үрейленіп тұрған адамдарға, есінен танып қалған адамдарға әдетте қолдау, көмек, жұбату қажет болып жатады. Сондықтан ондай жағдайда олар жанасуға мұқтаж болады.

Бала физикалық контактіге ұмтылады. Олардан, әрине, ең алдымен ата-аналарынан (ата-әжелерінен) немесе ересек адамдардан жылу мен қорған күтеді. Баланы кеудеге қысады, қолына ұстайды, тербетеді, сипайды – осының бәрі тактильді қатынасқа жатады.

Әлеуметтік психологияда контактілі деп аталатын өзара әрекеттестіктің проксемді тәсілі бала есейген сайын біртіндеп дистантты (дистальді) түріне ауысады, яғни диалогтік өзара әрекеттестік қашықтан жүзеге асады: адамдар бір-біріне қашықтан қарайды, әңгімелеседі, жымияды, т.б.

Қорыта келгенде, коммуникацияның бейвербалды элементтерін жинастыру, топтау, түрлі деңгейдегі тілдік сараптама жасау мен параамалдардың түрлерін анықтау тіл білімі туралы теориялық және практикалық мәліметтерді түсінігімізді кеңейтуге мүмкіндік береді.

Паралингвистикалық құралдарды зерттеу тілді экстралингвистикалық құбылыстар арқылы түсінуге апаратын зерттеулердің қатарына жатады деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Момынова Б.Қ., Бейсембаева С.* Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 133 б.
2. *Колшанский Г.В.* Функции паралингвистических средств в языковой коммуникации // Вопросы языкознания. – 1973. – №1. – с. 17-23.
3. *Morris D.* People watching: A guide to body language. London: Vintage, 2002.
4. *Крейдлин Г.Е.* Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – с. 592.

REFERENCES

1. *Mominova B.K., Beisembaeva S.* Kazak tilindegi im men isharattin kazaksha-orisha tusindirme sozdigi. – Almati. Kazak universiteti, 2003. – 133 b.
2. *Kolshanski G.V.* Funksi paralingvisisheskik sredstv v yazikovoii kommunikatsii//Voprosi yazikoznania. – 1973. №1. – s.17-23.
3. *Morris D.* People watching: A guide to body language. London: Vintage, 2002.
4. *Kreidlin G.E.* Neverbalnaya semiotika. Yazik tela I estestvenni yazik. M/ - Noyoe literaturnoe obozrenie, 2004. – s.592

Мағжан Сәуле – филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: magjan_saule70@mail.ru

UDC 400.8.306.44089

U.E.KARAKULOVA

**ETHNOLINGUISTIC FEATURES OF NUMBERS “FOUR” AND “FIVE” IN
FIXED EXPRESSIONS AND IDIOMS IN KAZAKH AND ENGLISH**

The notion of numbers dates back to ancient times. It was enlarged and generalized throughout the centuries. One can find numerals mostly in fixed expressions. The actual materials were collected from phraseological dictionaries of Kazakh and English languages. There are different numerals used in phraseologies and proverbs (two, four, five, six, and eight, fifty and so on). The author defines a series of numbers which are considered to be sacred ones according some concept beliefs. The article also deals with etymological and ethno linguistic peculiarities of sacred numbers in the Kazakh and English languages, reflecting the spiritual life, traditions and customs. The author examines the sacred numbers “four” and “five” in fixed expressions of compared languages.

Keywords: numerals, sacred numbers, fixed expressions, national customs and traditions, meanings, phraseological units in the Kazakh and English languages.

Ү.Е.Қарақұлова

**Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «төрт» және «бес» сан есімдерімен
келген тұрақты сөз тіркестерінің этнолингвистикалық сипаты**

Сандар ұғымы сонау көне замандардан бастау алады. Олар ғасырлар бойы жинақталған. Сандарды көбіне тұрақты сөз тіркестерінде кездестіруге болады. Мақала материалдары қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық сөздіктерден жинақталған. Фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдерде түрлі сандар кездеседі (екі, төрт, бес, алты, сегіз, елу, жүз, мың және т.б.). Автор адамдардың діни наным-сеніміне байланысты қасиетті болып саналатын сандардың ерекшеліктеріне тоқталады. Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі «төрт» және «бес» сан есімдерінің этимологиясы және «төрт» және «бес» сөзімен келген тұрақты сөз тіркестерінің ерекшеліктері қарастырылады. Бұл сандарда халықтың рухани дамуы, салт-санасы, дәстүрі бейнеленеді.

Тірек сөздері: сан есімдер, киелі сандар, тұрақты сөз тіркестер, мағына, қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық тіркестер.

У.Е.Каракулова

**Этнолингвистические особенности идиом числительных
«четыре» и «пять» на казахском и английском языках**

Понятие чисел берет начало с древних времен и они совершенствуются в течение нескольких веков. Числа используются в основном в устойчивых

выражениях. Материалы были собраны с фразеологических казахских и английских словарей. Различные числительные используются в фразеологии, в пословицах и поговорках (два, четыре, пять, шесть, восемь, пятьдесят и т.п.). Автор раскрывает серии числительных, которые считаются знаменательным согласно различным верам. А так же в данной статье рассматривается этимология и этнолингвистические особенности числительных «четыре» и «пять», а так же особенности идиом со словами «четыре» и «пять» в казахском и английском языках.

Ключевые слова: числительные, знаменательные числа, устойчивые выражения, национальные обычаи и традиции, значение, фразеологические единицы в казахском и английском языках.

Anahtar kelimeleri: Sayı Sıfatlar, Kutsal Sayılar, Deyimler, Ulusal Adet ve Gelenekler, Anlamlar, Kazak ve İngiliz dillerindeki Deyimler.

In the Kazakh language as well as in English the nature of fixed expressions with numbers still needs careful examination and description from the point of general linguistics, ethno linguistics, and culture studies. We will make a short review to some peculiarities of using numbers in phraseological units, combinations and proverbs as they still require revealing some aspects of their nature.

Not all the numerals in phraseological units are used in their direct meaning. For instance, *zheti gylym tilin biledi* - "knowing the languages of seven sciences" (word for word translation), while in the expression *zheti qazyna* - "seven treasure" (word for word translation) the number is used in its direct meaning.

In English we could find fewer phraseological units with number seven than in Kazakh. The first one is: *Seven year itch* means family problems of couples. It was difficult to find right equivalence for this unit in Kazakh. Mainly it is connected with traditional values of each culture. English culture's values based of Western values and Kazakhs culture is based on Eastern traditional values. The notion of number is closely connected with the culture of the human being. Without this notion we wouldn't be able to imagine our spiritual life and our practical activities [1,902]. For example, in China number eight signifies eternity. Number twenty is considered to be number of happiness in the Central American Indian Culture [2]. This is specific numerative of the Central American Indians. Universal numeratives are peculiar to several nationalities or cultures. For example, numbers two, seven, nine, thirteen have similar concept in many cultures.

In Kazakh there are a wide range of numerals commonly used in phraseological units and proverbs that form a 'human' concept. For example: *aielding kyryk zhany bar* - a woman has forty souls; *zheti ret olshep bir ret kes* - score twice before you cut once; with the number seven - *zheti zhurtka aigili* - famous all over the world, and etc.

As for the meanings of sacred numerals existing in different languages are various. The numeral considered sacred in one language, in other language may define negative meaning.

The Kazakh number "four" is similar with the Turkmen number *dort*, in Tatar and Bashkurt *durt*. In Kazakh culture there are a number of traditions, beliefs and concepts where we can see the number *four* considered to be especially significant. The number four is sacred due to the fact that four men Abu-Bakr, Omar, Ospan and Ali expanded Muslim Religion and also four books that came from the heaven, they are: Musa's book- Bible, Davit's book-Psalter, Jesus's book-Evangeline, Mohammed's book –Quran.

About the phraseological unit *tort perishte* "four angels" F.R. Akhmetzhanova and K.S.Dusipova point out the following "According to religion and mythology Tort perishte (four angels) are the God's messengers that are beyond the nature. There are four Angels that are close to the God (Allah). They are: Zhabireil -God's reliable messenger; Mekaiyl -controls natural phenomena (rain, wind, harvest etc.); Israfil- controls rebirth of human being, makes winds, storms; Azreil- takes the soul of men who are going to die [3, 63].

Zh.Baizakov and S. Konakbayev consider that the sacred quality of Kazakh numbers, particularly the number "four" is closely connected with the four elements of the universe-Fire, Water, Earth and Wind [4, 25].

Let's give examples of fixed expressions with the number four and show their characteristic features.

Tort aristing balasy- the whole country, all people.

Tort ayagynan tik turgyzdy- improvement, success.

Tort ayagy teng zhorga – poet who recites the poem.

Tort ayaktan aksadi- having problems, difficulties.

Tort ayakti-cattle, sometimes it is used for men as a kind of curse.

Tort kozi tugel- everyone is here.

Tort kubilasy sai-having everything that one needs.

Tort turmany tugel sai -having everything for doing something.

Tort tuligi sai boldy-becoming rich. Four types of cattle-camels, horses, cows, sheep- were the means of existence of Kazakh people in the ancient times. The god of camels is Oisyl kara, the god of cows is Zengi baba, the god of horses is Kambar ata, the god of sheep is Shopan ata.

Tort mausim- four seasons: *spring, summer, autumn, winter*.

Tort kuna- four sins: *Doubting the God, bloodshed, disrespecting parents, false witnessing*.

Dau tort buryshy, kamshy eki ushty- quarrel is square, while a whip has two ends

(word for word translation) *Dau tort buryshy mens dau* (quarrel, argument) may vary.

Tort ayaktyda bota tatu, eki ayaktyda bazha tatu. Tort ayak is in the meaning of "cattle" and eki ayak is in the meaning of "men, human being".

We can give some more examples of sayings and phraseologisms relating to the number four: *shartarap, tortkul, tort kul duniye, duniyenin tort burushy* (the universe, four cardinal points: North – South – East – West)

Now we can see in Kazakh cultural worldview the number four represents stability unity and balance. For many cultures the number four also symbolizes a sacred power. In Christianity number four is the number of the cross. But in China number four brings bad luck.

bi ekeu bolsa, dau torteu - if judge is two, quarrel will be four (word for word translation);

Dushpan kozi torteu - enemy has four eyes(word for word translation);

In English we could find fewer phraseological units with numerative four and five than in Kazakh. English has the following idioms with the number four:

on all fours - on one's hands and knees.

The man was *on allfours* looking for his car keys.

Four eyes see more than two [5].

The next number is five. In Kazakh the phraseological units with the number “five”(“*bes*”) defines the limit and exactness. This number takes a special role in the national folklore. There are a great deal of fixed expressions and proverbs related to this number:

Bes aspap - a person who has ability to do everything. English equivalent of the proverb is “*having a big hand*”. Someone who is “*bes aspap*” has to do at least five things or five handcrafts, for example, making saddle for the horses or making jewelery from gold, silver and other expensive stones.

Betining kiri bes batpan/ betining kiri bes eli/ betining kirine bes it toigandai-someone (mostly children) whose face is too dirty, filthy.

Buty bes tiyn-having no reputation, respect any more.

Bes sausaktai bilu-knowing something very well, in detail. English equivalent of the proverb is “*knowing something from A to Z*”.

Bes tiynga turmady-something is not worth or is not worth doing.

Betting suyin bes togu- though it is shame; in spite of the fact that it is humiliation....

Bes beresym alty alasy zhok-owing nobody; “*Bes beresi*” is a person who owes someone and “*alty alasy*” is a person who has debtors. So the expression *Bes beresym alty alasy zhok* means “I don’t owe you and nobody owes me”. The symbolic meaning of the word “*bes*” (five) is “limited, few, little”, while the word “*alty*” (six) means “unlimited, a lot”.

Bes barmak birdei emes- *all people are not the same*. English equivalent of the proverb is *All bread is not baked on one oven*; the word *barmak* means “finger” and the word “finger” in the proverb denotes “people”.

As for English, it has the following idioms with the number five:

five finger discount If somebody gets a *five-finger discount*, they take something without paying. In other words, they steal. *How could he afford that watch? Who knows - perhaps with a five-finger discount! five o'clock shadow* This

expression refers to a patch of stubble on the face of a man who hasn't shaved for at least a day. *He looked tired and had a five o'clock shadow.*

Give me five!

- Hit me with your hand to show that you are happy about something.

"Give me five!" I said after I scored a goal in the game.

Take five- to take one brief (about five minutes) rest period.

The city workers stopped to take five after working hard all morning.

Nine-to-five attitude- an attitude towards work where you do not do anything beyond the minimum that is required of you.

The man has a nine-to-five attitude and he is not doing very well as a salesperson in his company.

Nine-to-five job- a routine job in an office that involves standard office hours (usually 9:00 AM until 5:00 PM)

My father always worked at a nine-to-five job.

We came to the conclusion that the problem of the symbolism of the numerals in the phraseological units is extremely wide and we only tried to outline the way for the further, more fundamental working out. Phrases appear and die out every day; nevertheless some of them still stay immortal and even up-to-date.

The numerals surround us throughout our lifetime; the events that are connected to them stay in our minds and later have a concrete reflection on our fortunes, actions and thoughts. We consider the numeral in the phraseological units still needs further research.

REFERENCES

1. *Kulsariyeva A., Sultanbaeva G.* Features of Translation of Kazakh and English Set Expressions and Idioms with Numerative Seven Impact Factor Journal. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 82 (2013) 895 – 903.
2. *Хадирбаев В.* Шестое чувство // *Время.* Март 11, 2004.
3. *Ахметжанова Ф.Р., Дүсіпова Қ.С.* Қасиетті сандар қатысқан қазақ естеліктері.–Өскемен, 2001- 89б.
4. *Байзақов Ж., Қонақбаев С.* Жұмбақ сырлы төрт саны// *Білім және еңбек.*1979 -48б.
5. *Dictionary of Idioms.* Edited by Judith Siefring, Oxford University Press, 2004.

REFERENCES

1. *Kulsariyeva A., Sultanbaeva G.* Features of Translation of Kazakh and English Set Expressions and Idioms with Numerative Seven Impact Factor Journal. *Procedia- Social and Behavioral Sciences* 82 (2013) 895 – 903 1877-0428 © 2013 The Authors. Published by Elsevier Ltd.
2. *Khadirbaev V.* Shestoe chuvstvo.//*Vremia.* March 11, 2004.
3. *Akhmetzhanova F.R., Dusipova K.S.* Kasietti sandar katyskan sandar estelikteri.–Oskemen, 2001.- 89 b.

4. *Baizakov Zh., Konakbayev S., Zhumbak syrly tort sany// Bilim zhane Enbek.1979.-78 b.*
5. Dictionary of Idioms. Edited by Judith Siefring, Oxford University Press, 2004.

Каракулова Улбосын Ержановна - аға оқытушы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: ukarakulova@bk.ru

ӘОЖ 419.992.71.

С.МАҒЖАН
ТІЛДІК ЖАҒДАЙ: ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӘРКЕЛКІЛІК

Бұл мақалада тілдік жағдай, тілдік саясат мәселесі қарастырылады. Сондай-ақ Қазақстандағы тілдік жоспарлаудың теориясы мен практикасы сөз болады. Тілдік жағдай демографиялық әркелкілік, экзоглостық, көпсубъектілік, қазақ тілінің өмірлік бірегейлігі тұрғысынан сарапталады. Тілдің жандануы мәселесі қаралады. Қазақстандағы тілдік Ренессанс саясатының тиімділігін бағалау мәселесі де сөз болады.

Тірек сөздері: мемлекеттік тіл, демография, әлеуметтік лингвистика, диаспора тілі, этникалық тіл, миграция.

С.Мағжан

Языковая ситуация: демографическая неравносность

В статье рассматриваются языковая ситуация, языковая политика. Также рассмотрен теория и практика языкового планирования в Казахстане. Осуществляется анализ языковой ситуации с точки зрения демографической неравносности, экзоглосности, олисубъектности, витальности казахского языка. Рассматривается проблема возрождения языка. Дается оценка эффективности политики языкового Ренессанса в Казахстане.

Ключевые слова: государственный язык, демография, социолингвистика, язык диаспоры, этнический язык, миграция.

S.Magzhan

Language Situation: Demographic Nonequality

The article deals with the language situation, language policy. It is also considered the theory and practice of language planning in Kazakhstan. The analysis of a language situation from the point of view of a demographic nonequality, an ekzoglosnost, an olisubjektnost, vitality of the Kazakh language is carried out. The problem of revival of language is considered. The assessment of efficiency of policy of the language Renaissance in Kazakhstan is given.

Keywords: state language, demography, sociolinguistics, diaspora language, ethnic language, migration.

Anahtar Kelimeleri: devlet dili, demografik, toplumsal dilbilim, dil diaspora, etnik dil, göç.

Тілдік жағдай, демографиялық әркелкілік мәселелері әлеуметтік лингвистика қарастыратын ауқымды мәселелер қатарына жатады. Бұл жөнінде Эрвин-Трипп: «Предметом социологической лингвистики является широкий круг вопросов: язык и нация, национальные языки как историческая

категория, социальная дифференциация языка, взаимосвязи между языковыми и социальными структурами, типология языковых ситуаций, определяемых социальными факторами, социальные аспекты многоязычия и т. п. Метод социолингвистики представляет собой синтез методов и приёмов, применяемых в лингвистике и социологии, таких как фиксирование и анализ социально-обусловленных речевых актов, моделирование социально-детерминированной речевой деятельности с помощью социолингвистических правил, анкетирования, интервьюирования, социологических экспериментов и обработки их результатов с помощью аппарата математической статистики, т. п.» деп жазады [1].

Қазақстан қоғамы үшін әлеуметтік-экономикалық, саяси-мәдени өзгерістер мен бәсеке үдерісінде адам ресурсын сапалы дамытудың маңызы өте зор. Оны орындау үшін нарықтық экономикаға негізделген бәсекеге лайықты жаңа заманда жаңаша ойлайтын жеке тұлғаны дайындау шарт. Қазақстан Республикасының Президенті – елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауында білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары туралы: «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек», – деп атап көрсетеді [2].

Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл – қазақ тілі [3]. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі Елбасымыз атап айтқандай, «барша қазақстандықтарды біріктірудің басты факторы» екендігін әрқашан есте сақтауымыз керек.

Мемлекеттік тіл мәртебесі конституцияда бекітілген, мемлекеттік мекемелерде іс-қағаздар осы тілде жүргізіледі. Әдетте мемлекет негізін құраушы әрі жердің байырғы иесі болып саналатын халықтың тілі мемлекеттік тіл болып бекітіледі. Бірақ ұзақ уақыт отар болып, өз тілін ұмыта бастаған кейбір елдерде отарлаушы елдің тілі мемлекеттік тіл болып бекітілген.

Қазіргі қазақ тілі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып табылады. Қазақ тілінің сөздік құрамы өте бай, оған 67 мың тізімдік сөз, 24,5 мың фразеологиялық тіркес – барлығы 91,5 мың лексикалық бірлік кірген бір ғана он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» куә бола алады. Қазақ тілі түркі тілдерінің (солтүстік-шығыс ареал) қыпшақ тобына кіреді (татар, башқұрт, қарашай-балқар, құмық, қырым-татар, қарақалпақ, ноғай) және ол, әсіресе, ноғай, қарақалпақ тілдеріне жақын болып табылады. Қазақ тілі ең көне бастауын әр кездегі ежелгі түрік жазулары ескерткіштерінен: Талас-Орхон-Енисей жазулары (V-VIII ғғ.), Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегі, Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғатат түрік» еңбегі, Ахмет Йүгінекидің «Һибат Ұл һақайық» еңбегі, Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметі» (X-XII ғғ.), Алтын Орда, Шағатай және қыпшақ (XIII-XIV ғғ.) тұсындағы жазулардан алады.

Сонымен қатар, халық ауыз әдебиетінің дәстүрлері мен тілдік нормаларында қалыптасқан, кейінгі кезде ақындар, жыраулар мұрасы арнасына құйылған, ұлы Абай мен Ыбырай шығармашылығы арқылы бізге жеткен қазіргі қазақ әдеби тілі.

Мемлекеттік тіл, яғни, қазақ тілі – әлемдегі алты мыңға жуық тілдердің ішіндегі қолдану өрісі жағынан жетпісінші, ал тіл байлығы мен көркемдігі, оралымдығы жағынан алғашқы ондықтар қатарындағы тіл. Сондай-ақ, ол дүние жүзіндегі ауызша және жазбаша тіл мәдениеті қалыптасқан алты жүз тілдің және мемлекеттік мәртебеге ие екі жүз тілдің қатарында тұр.

Қазақстанда тұратын жүзден аса ұлт өкілдері Қазақстанның халқын, соның ішінде қазақ халқының тұрмыс-әдебиетін, әдет-ғұрпын, мәдениетін, әдебиетін, тілін білуі міндетті.

Тілге деген құрмет – халыққа деген құрмет. Тілсіз халықтың, елдің өмір сүруі мүмкін емес. Әлем таныған ел болу үшін тіліміздің жұлдызын биіктетугіміз керек.

Тіл – қастерлі де, қасиетті ұғым. Ол әрбір адамға ана сүтімен бірге еніп, қалыптасады. Ана тілін сүйген адам – туған жерін, елін, Отанын, атамекенін сүйеді деген сөз. Ал, бұлардың бәрі – адам баласы үшін ең қасиетті ұғымдар. Өмірдің алмастай қырын, абзал сырын түсіне білуіне басты себепкер – ана тілі.

Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 ж.), «Тіл саясаты туралы» Тұжырымдамасы (1996 ж.) және осыларға негізделген «Тіл туралы» Заң (1997 ж.) республикадағы тілдердің ұлттаралық жарастық пен рухани ынтымақтастықтың құралы ретінде қызмет етуін және тіл алуандығын көздейді. Республикада мемлекеттік тіл ретінде бір ғана тіл – қазақ тіліне конституциялық мәртебе беріліп отыр.

Қазақстан Республикасында қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қызмет етуінің бірнеше алғы шарты бар. Атап айтқанда, сол тілді қолданушылардың санының жеткілікті болуы, табиғи және табиғи емес тілдік ортаның болуы, республиканың барлық аймақтарына таралуы, қоғамдық өмірдің әр алуан саласында қызмет етуі және ауызша әрі жазбаша түрде қызмет етуі сияқты сыртқы факторлардың болуы, сондай-ақ қазақ тілінің құрылым-жүйесі жетілген, лексика-фразеологиялық қоры аса бай, ежелден келе жатқан жазба және ауызша дәстүрі бар ұлттық тілдердің бірі ретіндегі ішкі тілдік факторлардың болуы – қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қызмет етуіне мүмкіндік береді.

Мемлекеттік тілдің қоғамдық қызметі қоғамдық өмірдің аса маңызды мынадай салаларында жүзеге асады: басқару, ақпарат, білім беру мен тәрбие ісі (мектепке дейінгі мекемелер, бастауыш, орта мектеп, жоғары мектеп), ғылым мен техника (ғылыми-зерттеу мекемелерде); қоғамдық ғылымдар, жаратылыстану мен нақты ғылымдар, техникалық және қолданбалы ғылым, экономика салаларында, ғылымның жалпыға ортақ салаларында, бұқаралық ақпарат құралдары саласында, іс жүргізу саласында; мемлекеттік, қоғамдық-

саяси, мәдени мекемелер мен ұйымдарда; дене тәрбиесі, спорт, туризм, денсаулық сақтау мен емдеу мекемелерінде; қоғамдық тамақтандыру орындарында; өнер мекемелерінде (театр, кино); дипломатиялық қарым-қатынаста; әскери-патриоттық тәрбие және білім беру ісінде; шаруашылық жүргізу және ұйымдастыруда; өндіріс және өнеркәсіп орындарында; Қазақстан Республикасында өтетін республикалық, халықаралық құрылтай, конференция, мәжіліс, жиындар, т.б.

Сонымен, қазақ тілі – дәстүрлі, тұрақты, қатаң тілдік нормасы бар, стильдік тармақтары сараланған, жалпыхалықтық тілден ұлттық деңгейге көтерілген тіл.

Біздің ана тіліміз – қазақ тілі:

- түпкі түрін сақтаған түркі туыстас байырғы тіл;
- ежелден жазба мәдениеті бар тіл;
- әдеби тіл, жергілікті тіл (диалекті), сөйлеу тілі, қарапайым сөйлеу тілі тәрізді формалары бар;
- демографиялық тірегі мықты ұлттық тіл;
- құрылым-құрылысы кемелденген тіл;
- Егеменді Қазақстан Республикасы өз қамқорлығына алған мемлекеттік тіл.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі Елбасымыз атап айтқандай, «барша қазақстандықтарды біріктірудің басты факторы» екендігін ерқашан есте сақтауымыз керек.

Бұл күндері қазақ тілінде жер бетінде 15 миллионнан астам адам сөйлейді. Егер қазақ тілінің түркі тілдер тобына кіретінін, әлемдегі 30-ға жуық түркі тілдерінде 200 миллионға тарта адамның сөйлейтінін ескерсек, қазақ тілін ұғатын, түсінетін, оны ұлтаралық қатынас құралы ретінде пайдалана алатындар саны тіпті көп.

Тіл қарым-қатынас құралы болуымен бірге оны тұтынушы халықтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, дүниетанымдық ерекшелігін, ұлттық болмысын, рухани-мәдени байлығын, сан ғасырларға созылған даму тарихын ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып, жеткізуші, жинақтаушы қызметін атқарады. Осы қасиеттеріне сәйкес қазақ халқының ана тілі – қазақ тіліне мемлекеттік тіл ретінде басымдылық берілетінін негіздеген Ата заңымыз [4] бен «Қазақстан Республикасының Тіл туралы заңы» [3] және «Тілдерді қолдану мен дамыту туралы мемлекеттік бағдарламаларға» [5] сай қазақ тілі еліміздің бүкіл аймағында, қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі болуы тиіс.

Қашаннан да елдіктің қайнар көзі – белгілі бір халық екендігі белгілі. Тарихи тұрғыдан келгенде, қандай болмасын мемлекет әдетте ұлттық мемлекет ретінде пайда болады. Оның мемлекеттік құрылтайшысы, әрі әлеуметтік базасы белгілі бір этникалық қауым болып табылады. Тарихи және жалпы азаматтық тәжірибеде, бұл солай. Яғни, ел болған жерде оның

тілі – мемлекеттік тіл болуы керек. Біздің еліміз қазақ елі болғандықтан, мемлекеттік тіліміз де қазақ тілі. Бұл Ата заңымыздың 7-бабында «тайға таңба басқандай» етіп, мемлекеттік тіл – қазақ тілі деп атап көрсетілген [4]. Сондықтан да мемлекет өз тілін сақтап, оның қолдану өрісін кеңейту үшін қолдан келгеннің бәрін жасау керек.

Республикамызда мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту – бүгінгі таңдағы өзекті мәселе. Тәуелсіз Қазақстанда тіл мәселесіне айтарлықтай көңіл бөлініп келеді. Өйткені тіл – біздің ана тіліміз – Туымыз, Елтаңбамыз, Өнұранымызбен қатар біздің елдігіміздің басты белгілерінің бірі болып саналады. Мемлекет болған жерде оның мемлекеттік тілі болуы да керек. 1997 жылғы 11 шілдедегі Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Заңы қабылданғаннан бері қарай Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып – Қазақ тілі белгіленеді [3]. Осы Заң Қазақстан Республикасында тілдердің қолданылуының құқықтық негіздерін, мемлекеттің оларды оқып-үйрену мен дамыту үшін жағдай жасау жөніндегі міндеттерін белгілейді, Қазақстан Республикасында қолданылатын барлық тілге бірдей құрметпен қарауды қамтамасыз етеді.

Мемлекеттік тіл – тек қазақтың тілі емес, Қазақстанда тұратын барлық ұлттың ұлтаралық ортақ тілі. Бүгінгі таңда басқа ұлт өкілдерін мемлекеттік тілде оқыту өзектілігін жоғалтқан жоқ. Елбасының «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» Қазақстан халқының тілдерін дамытуда көрсетілген үш негізгі мақсаттағы стратегиясының бірі – «Мемлекеттік тілдің әлеуметтік-коммуникативтік қызметін кеңейту мен нығайту» өзге ұлт өкілдеріне мемлекеттік тілді оқытудың мақсат, міндеттерімен үйлесіп отыр. Әр мәдениетті азамат өз отанын, өскен өлкесін, оның тарихын, мәдениетін, тілін білуге тиісті. Халықтың тарихын, мәдениетін, тілін, рухани байлығын білу – адамда халыққа деген құрмет сезімін оятады. Адам өмір сүреді қарым-қатынас жасайды. Қарым-қатынастар адамдар арасындағы сыйластыққа, достыққа, бірлікке құрылуы керек. Ал, шынайы достық қарым-қатынас тіл арқылы ғана жүзеге асады.

Қазақстан көп ұлттың өкілдері тұратын (көп диаспоралы) мемлекет. Еуразия континентіндегі бір кездегі көптеген эмиграциялық процестердің экспериментіне айналған ел, көші-қон үрдістерін көп қабылдаған реципиент мемлекет. Қазақстанның Ресейге қосылуы (1731-1865 жж.) Қазақстан жеріндегі этнотілдік жағдайдың қалыптасу үдерісінің күрделенуіне және әркелкілігіне тікелей әсер етті. Соның ішінде: мемлекеттік шекараның бірнеше рет өзгеруі; мемлекет халықтарына төтенше әсер еткен Кеңес дәуіріне дейін, Кеңес дәуірінде, тәуелсіздік алғаннан кейін және соңғы жылдардағы мемлекеттік саяси құрылыстың ерекшеліктері; қоғамдық жүйенің түбегейлі өзгерісі, тәуелсіз Қазақстанның экономикасының және қоғамының жаңғыруы. Солардың ішінде ең маңыздылары:

- Столыпиндік реформа барысында жалпы жер көлемінің 30% алып қоюы, қазақтарды көшіру және босаған жерлерге Ресей және Украинаның әртүрлі губернияларынан көшіп келген адамдарды орналастыру. Соның нәтижесінде Қазақстанның солтүстік-батысында, солтүстікте, шығыста және оңтүстік-шығысында көшіп келгендердің ірі славяндық этникалық топтары қалыптасады:

- 1923-1933 жж. аралығындағы демографиялық апат. Соның нәтижесінде Республикамыздың халқы 2,4 есе кеміп, өзінің тарихи отанында қазақтар 1966 жылға дейін этникалық азшылық ұлтқа айналады:

- Соғыс алды жылдарда Қазақстан жеріне қуғын-сүргінге түскен халықтарды көшіреді. 1937-44 жж. тұтас халықтарды ата жұрттарынан Қазақстан аумағына күштеп көшіру науқаны жүргізілді. 1937 ж. алғашқылардың бірі болып Қиыр Шығыстағы корейлер көшірілді. Олар негізінен Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандарына қоныстандырылды. Сол жылы Армения және Әзірбайжаннан, 1944 ж. Грузиядан күштеп көшірілген күрдтер Қазақстан мен Орта Азияға қоныстандырылды. Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында КСРО ХКК-нің 1940 ж. 18 қазандағы қаулысымен Қазақстанға Украина мен Беларусьтің батыс облыстарынан поляктар көшіріліп әкелінді. Олар Ақтөбе, Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Семей облыстарына ірге тепті. Соғыс басталысымен 1941 ж. КСРО-ның батыс аймақтары мен Еділ бойынан неміс жұртшылығы, сонан соң 1944-45 жж. Украинада, Беларусьте, Балтық жағалауында тұратын немістер көшірілді. 1943 ж. қазанда қарашайлар Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстарына, сондай-ақ, Қырғызия мен Өзбекстанға көшірілді. Одақтық үкіметтің 1943 ж. күзде қабылдаған шешімі бойынша келесі жылдың көктемі мен күзінде Қазақстанға Солтүстік Кавказ бен бұрынғы Қалмақ АКСР-нан арнайы қоныс аударушылар Қазақстанға тұрақты мекендеуге көшірілді. 1944 ж. ақпанда Қазақстан аумағына чечендер мен ингуштер жер аударылды, ал наурыз айында Қазақстанның оңтүстік аймағына және Қырғызстанға балқарлар әкелінді. Л.Берияның “Қырым АКСР-ның аумағынан Кеңеске қарсы элементтерді тазарту туралы” 1944 ж. 13 сәуірдегі бұйрығымен Қырым татарларын, болгарлар мен гректерді көшіру науқаны жүргізілді. Олар Өзбекстанға және Қазақстанның оңтүстік аймақтарына қоныс тепті. 1944 ж. 13 маусымда Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің қаулысымен Грузиядан көшірілетін арнайы қоныс аударушыларды республика аумағына қоныстандару туралы Қазақстан үкіметіне өкім берілді. 1944 ж. қарашада Грузиядан Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Талдықорған, Оңтүстік Қазақстан облыстарына месхеттік түріктер мен күрдтер күштеп қоныстандырылды;

- Соғыс және соғыстан кейінгі жылдары өндірістік орындарды толтыру үшін басқа жерден халықтарды эвакуация жасайды және көшіріп әкеледі;

- Тың және тыңайған жерлерді меңгеру мақсатында басқа халықтар өкілдерін Қазақстан жеріне көшіру нәтижесінде Қазақстан халқы құрамының

сапалық және сандық өзгеруі орын алады. Мысалы: орыс халқының саны осы жылдары 21%-ға өседі (1 279 979-дан 3 974 229-ға дейін), ал қазақтардың саны 24,7%-ға азаяды (3 713 394-тен 2 794 966-ға дейін). Осы үдерістің нәтижесінде қазақ халқының саны 30%-ға кеміп, орыстардың халық көлеміндегі меншікті көлемі 19,9 %-дан 42,6 %-ға көбейеді. Қазақстан аумағы жүзден астам ұлттар мен ұлыстардың өкілдері тұратын мекенге айналды;

- 1970-1979 жж. халықтың миграциялық жаппай көшуі қазақтардың теріс айырмасы 1979-1989 жж. миграциядан 2,2 есе артық болады, ал орыстардың бұл көрсеткіші 1,9 есені құрайды;

- 1990 жылға дейін Қазақстан халқының демографиялық жағдайы тұрғындар санының ұдайы қарқынды өсуімен, қалада тұрушылар үлесінің шұғыл артуымен, ұлттық құрамының қарқынды араласуымен, халық тығыздығының біркелкі болмауымен сипатталды. 1990 жылдан кейінгі кезеңде славян, герман тектес тұрғындардың өз еліне қоныс аударуы көбейіп, республика халқы едәуір азайды, қазақ және басқа түркі тектес халықтардың үлесі артты, сондай-ақ, нарықтық қатынастарға байланысты ішкі көші-қонның әсерімен қала тұрғындарының саны өсе бастады. Тәуелсіздік жылдары орыс-славян және неміс халықтарының өздерінің тарихи отанына қайтуы, осы жылдары екі миллион орыс және жарты миллион неміс көшіп кетеді, жалпы халықтың санының азаюына апарып соғып осы халықтардың жалпы үлесі азаяды;

- Халықтың саны 17-17,5 миллионнан (1989 ж.) 14,9 миллионға (1999 ж.) дейін кемиді. Соның ішінде немістер 63%, украиндықтар 38%, белорустар 37%, орыстар 26,6 %, татарлар 22%, поляктар 21,1%, азірбайжандар 13,1%-ға азаяды.

- КСРО-дан ТМД-ға өту барысындағы геосаяси өзгерістер мемлекеттіктің тұжырымдамасының өзгеруіне әкеліп соғады. Соның ішінде әлеуметтік тіршілікте және мемлекеттік құрылыста этноұлттық элементі қызметінің өзгеруі және этникалық тілдердің және мәдениеттердің қайта өркендеуге ұмтылуы [6,13 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Ervin-Tripp, S. M.*, (1974). Two decades of Council activity in the rapprochement of linguistics and social science. Items, 28, no. 11-4. New York: Social Science Research Council.
2. «Қазақстан – 2050 стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жыл, Астана қ.
3. «Қазақстан Республикасы Тіл туралы» Заңы. 1997 жыл 11 шілде.
4. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 1995 жыл 30 тамыз.
5. «Тілдерді қолдану мен дамыту туралы» мемлекеттік бағдарлама.
6. *Сүлейменова Э.Д., Смагулова Ж.С.* Қазақстандағы тілдік жағдай және тілдік жоспарлау. Алматы, «Қазақ университеті». – 2005 ж. 343 б.

REFERENCES

1. *Ervin-Tripp, S. M.*, (1974). Two decades of Council activity in the rapprochement of linguistics and social science. Items, 28, no. 11-4. New York: Social Science Research Council.
2. «Kazakhstan – 2050 strategiasi – kaliptaskan memlekentin zhana sayasi bagiti». Kazakhstan Respublikasi Prezidenti N.Nazarbaevtin Kazakhstan khalkina zholdai, 2012. Astana.
3. «Kazakhstan Respublikasi Til turali» Zhani. 1997 yil 11 shilde.
4. Kazakhstan Respublikasi Konstitusiasi. 1995 yil 30 tamiz.
5. «Tilderdi koldanu men damitu turali» memlekettik bagdarlamasi.
6. *Suleimenova E.D., Smagulova ZH.* Kazakhstandagi tildik zhag dai zhane tildik zhosp arlau. Almati, «Kazakh universiteti». – 2005 y.. 343 b.

Мағжан Сәуле – филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: magjan_saule70@mail.ru

UDC 372. 652 10411

G.ZH.ARIPZHAN

**FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE VIA
VIDEO MATERIALS**

Foreign language teaching at the university level has taken an importance and value over the last decade due to global competition between institutions of higher education. For this reason, language educators are faced with the challenge of looking for innovative teaching methods, which not only stimulate and motivate their students while encouraging language acquisition, but also add an intercultural competence. This teaching note proposes to analyze the use and impact of video films as resource materials on English for classes designed to promote learner awareness of another culture.

Key words: Authentic language, valuable resource, language acquisition, learning environment, a prediction technique, video viewing activities.

Г.Ж.Әріпжан

**Коммуникативтік құзыреттілікті бейне материалдар көмегімен
қалыптастыру**

Жоғары білім беру мекемелерінің арасындағы жаһандық бәсекелестікке байланысты, жоғары оқу орындарында шет тілін оқыту мәселесіне соңғы он жылда аса мән беріліп келеді. Осыған байланысты, тіл оқытушыларының алдында білімгерлерді тілді меңгеруге талпындырып қана қоймай, сонымен қатар мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыратын әдістерді іздестіру мәселесі тұр. Шет тілін оқыту барысында бейне фильмдерді қолдану өзге тіл мәдениетін меңгеруге көмектесетін қайнар көз ретінде ерекше мән беріледі. Бұл мақалада шет тілін оқыту үдерісінде бейне материалдарды қолдану тиімді әдіс ретінде қарастырылады.

Тірек сөздері: аутенттік тіл, құнды дерек, тілді меңгеру, тіл үйрену ортасы, болжау әдісі, бейне көру әрекеттері.

Г.Ж.Арипжан

**Формирование коммуникативной компетентности с помощью видео
материалов**

Проблема обучения иностранному языку в вузе уделяется большое внимание за последние десятилетия в связи с просом глобализации и модернизации образования. По этой причине мы сталкиваемся с проблемой поиска инновационных методов обучения, которые не только дают стимул и мотивацию к обладанию языком, но и способствуют формированию межкультурной компетенции. В процессе обучения иностранному должное внимание уделяется использованию видео фильмов как ресурсу

способствующему к обладанию другой культуры. В данной статье рассматриваются эффективные методы использования видеоматериалов в процессе обучения иностранному языку.

Ключевые слова: аутентичный язык, ценный ресурс, овладение языком, изучение окружающей среды, методика прогнозирования, действия видео просмотра.

Anahtar Kelimeleri: Otantik dil, değerli kaynak, dil edinimi, öğrenme ortamı, tahmin yöntemleri, video izleme eylemleri.

Video is a form of communication and it can be achieved without the help of language, since we often interact by gesture, eye contact and facial expression to convey a message. Videos allow the learner to see body rhythm and speech rhythm in second language discourse through the use of authentic language and speed of speech in various situations. In addition, video can stimulate and motivate student interest. The use of visuals overall can help learners to predict information. Videos can help manipulate language and at the same time be open to a variety of interpretations.

Video is a tool for teaching students both listening comprehension and cultural knowledge. Being a rich and valuable resource, it is well-liked by both students and teachers. Students like it because video presentations are interesting, challenging, and stimulating to watch. Video shows them how people behave in the culture whose language they are learning by bringing into the classroom a wide range of communicative situations. Teachers like it because video helps promote comprehensions. Video is an active teaching aid, and teaching with video is exciting and stimulating. We know that deficiencies in vocabulary can make even a simple task very difficult for our students. Video makes meaning clear by illustrating relationships in a way that is not possible with words because a picture is worth a thousand words. Video can also be widely used for oral practice in English teaching. “The last but not least strength of video is the emotive charge students feel while working with film clips. Due to the ability to evoke students’ feelings through image and sound, films can serve as a motivating tool and enhance affective learning. Learners eagerly take part in all activities and are open for conversation” [1.p. 3].

A recent large-scale survey by Herron (1994) suggests that advanced organizers based on videos helped learners improve comprehension and aid in the retention of information. However, in recent years, some of these questions have begun to be addressed, but in limited contexts [2, p.394]. For example, Balatova (1994) suggests that unlike a student, who listened in sound only conditions, the use of video and sound conditions were more consistent in their perception of the story, in the sense that difficult and easy passages formed a pattern. The study notes that scenes where utterances were backed up by an action and/or body language and that were relatively shorter were considered easier to understand by

students [3, p.531]. Canning-Wilson (2000) finds that the students like learning language through the use of videos. One of the results of her survey shows that learners prefer action films to language films or documentaries in the classroom. She states although these films may seem to hold student interest, she believes that it could be inferred that student comprehension of the video may be due to the visual clues instead of the auditory components [4.p.137].

Herron, Hanley and Cole also hypothesize that the more meaningful an advanced organizer is the more impact it can have on comprehension. Their results of using twelve different videos with foreign language learners indicates that scores improved when advanced organizers, such as a pictures and visual stimuli, are used with the video. Perhaps the findings from these studies can be attributed to the fact that video offers contextual support and helps learners to visualize words as well as meanings [2, p.394].

Just as in many English teaching situations, the teacher plays a key role in such a video course. Adequate preparation is necessary to promote active viewing and facilitate successful language acquisition. This requires being familiar with the video materials before they are used in class. The teacher should develop a plan for each video unit and which are easy and related to the language level of your students. Active viewing is also encouraged by making a list of questions to be answered from the information. To develop creativity and self-expression, at least one follow-up activity should be designed for each lesson. In order to prepare students for active viewing, students should be told what is to be learned and what will be expected of them before, after, and during the viewing. [5, p.217]. Another successful approach is to give students a viewing task of some kind that can be done only by watching for specific things while viewing the video, a task that gets them involved in a meaningful way.

We hope the methods and activities suggested here will be of use to teachers dealing with a video course. (The film "ABC Murders" directed by Frank Tashlin, 1974).

ABC MURDERS: A Guide to Classroom Viewing:

DAY I (from the beginning until Mary Poppins, Bert and children fall into chalk pavement picture) Time: 42 min.

BEFORE VIEWING

PART I, Activity I

Divide into groups of four and then discuss the following questions. Tell the class what your group said.

1. Do you like crime films?
2. What is your favourite crime film?
3. Who is your favourite actor?
4. When did you watch a crime film last time?

WHILE VIEWING

PART II, Activity I, Prediction: *Stop the video just before Arthur comes to Poirot's house.*

1. When was the crime discovered?
2. Who discovered the crime?
3. Had the woman died when she was found?
4. What kind of man is the old woman's husband?
5. Had the old woman and her husband lived together?
6. Why did nobody want to employ the woman's husband?
7. What was the old woman?
8. How could the old woman start her tobacco and newspaper business?

Activity II *Stop the video and answer the following questions. Ask the meanings of the following phrases.*

- A). to use one's skills in a most clever and unusual way;
- to be very pleased to see somebody;
- to be against nature;
- to have a beautiful and unsuspecting mind;
- a bottle of black hair colouring;
- to wear a false moustache;
- to hurt somebody's feelings;
- to change the subject;
- to hunt criminals again together;
- to use one's brain;
- just like the old days;
- an ordinary business;
- a look of worry;
- to solve a mystery;
- to look at somebody in surprise;
- like a rather stupid kind of joke;
- a big robbery;

AFTER VIEWING

Activity I *Answer the questions:*

What happens first?

1 Describe the two men in the picture. What do you think the relationship between them is?

- a old friends
- b old enemies
- c teacher and student
- d brothers

2 What year do you think it is?

- a 2005 b 1970 c 1935 d 1900

3 Now read the title of Chapter 1 and the words in italics below it.

How do you think the men in the picture above feel about the letter?

- a pleased b uninterested c worried d angry

Activity II Comprehension check exercise:

1. Why was Poirot sure that the murderer was a man?

2. How could Poirot surely describe the murderer?
3. Why was Poirot disappointed with the failure?
4. What did the doctor mean by the word “motive of the murderer”?
5. How was the second victim slaughtered?
6. Who is Miss Merilon?
7. Why did Miss Merilon advise Poirot to ask information about the death of Elizabeth Barnard from Miss Higley?
8. Why did Miss Merilon ask Poirot to be as quick as possible with Miss Higley?

Activity III *Act out one of the following situations from the film*

- a. Aurthur Hastings and Hercule Poirot’s meeting.
- b. Hercule Poirot got the first letter.

BEFORE VIEWING

PART I, Activity I. *Answer the following questions:*

1. When was the crime discovered?
2. Who discovered the crime?
3. Had the woman died when she was found?
4. What kind of man is the old woman’s husband?
5. Had the old woman and her husband lived together?
6. Why did nobody want to employ the woman’s husband?
7. What was the old woman?
8. How could the old woman start her tobacco and newspaper business?

WHILE VIEWING

PART II, Activity I *Pronunciation*

Figure out how the following words are pronounced in the film and try to transcribe.

1. Mistake	8. Way
2. Say	9. Afraid
3. Face	10. Favorite
4. Waiter	11. My cap
5. Place	12. Straight
6. Pavement	13. Wait
7. Day	14. Schedule

Activity II. *Say the following words and phrases in Kazakh:*

- a fair-haired man with a pleasant smile;
- to discover;
- to be empty;
- to put the time of death;
- a very pleasant kind of man;
- to separate;
- to employ somebody;
- to a cook-housekeeper;
- to start a business

to cause a problem;
to threaten to kill somebody;
no signs of robbery;
to strick somebody down;
the most likely solution;
to have another look;
a good quality paper;
a coincidence;
a constable;
a very unattractive man;
to be in a trouble;

AFTER VIEWING

PART III, Activity I *Answer the questions:*

1. Captain Hastings has known Hercule Poirot since his marriage.
2. Captain Hastings is afraid that the letter is from a murderer
3. The dead woman's husband owns a tobacco and magazine shop.
4. Mrs Ascher sold expensive railway guides
5. The doctor says that the murderer must be a man

BEFORE-VIEWING

PART I, Activity I. *Discuss the following questions. Tell the class what your group said.*

True or false?

- 1) When Pairot called a meeting he didn't know who murderer is . . .
- 2) When Pairot announced who was the murderer, Franklin stood up and run out . . .
- 3) Mr.Cust was arrested too as an accomplice.
- 4) Franclin killed the Sir Clarke hitting on the head.
- 5) Franr Aclher was suspected as a murderer of Andover crime.
- 6) The crimes were listed alphabetically – that was clearly important.
- 7) Frankline Clarke left his fingerprint on Cust's typewriter.
- 8) Cust and Franklin were wet in a market.
- 9) Franklin sent a list of customers in the Andover.
- 10) Mr.Cust wasn't felt yourself guilty and hired a lawyer

WHILE VIEWING *Stop the video right after the crime was discovered and discuss the following questions:*

II. What happened first?

- 1) Pairot called a meeting of the Special Legion.
- 2) Pairot said about Cust that he had an alibi for the night of the Bexhill crime.
- 3) Franklin Clarke was arrested.
- 4) Pairot announced to all that ABC and Franklin Clarke were the same person.

- 5) A few days later Poirot and Mr. Cust were met . . .
- 6) He, Franklin Clarke, admitted that he was the murderer and took a small gun out of his pocket and held it to hand.
- 7) Poirot started to talk about Betty Barnard`s death.
- 8) Poirot said about how Mr. Cust and Franklin Clarke met and How Franklin made murder`s plan.
- 9) Donald Fraser jumped up angrily and interrupted Poirot.
- 10) Cun didn`t work.

AFTER VIEWING. *Answer the question*

Activity I. Were you right?

1. Discuss these questions.
 - a What do you know about Mr Alexander Bonaparte Cust?
 - b Do you think he is the murderer? Why (not)?
 - c Was Lily Marbury right to telephone Mr Cust? Why (not)?
2. Discuss why these are important in the story.
 - Doncaster ticket
 - A knife
 - ABC railway guide.

Activity II. What more did you learn?

Whose words or thoughts are these? Who are they about?

- 1 'I never really looked at him. What a fool I was!'
- 2 'But he's not as clever as he wants people to think.'
- 3 'I was very lucky to find her. No daughter could be closer to
4. Had she guessed his secret? How did she know that the inspector was coming?
5. 'I wonder if *he* knows.'

Activity III. Match the endings of the sentences:

- 1 Mr Cust had packed his suitcase and ... –was looking for his employer.
- 2 Lily had drunk her tea and ... – was hurrying to catch the train
- 3 The Special Legion had met in Doncaster and ... – was dancing with Tom.
- 4 Mary had seen the blood in the sink and ... – were making plans.
- 5 Mr Cust had bought a ticket and... – was going downstairs.
- 6 Mr Leadbetter had found a good seat and... – was enjoying the film.

Activity IV. What happens next?

1. Look at the picture on page 79.
 - a. Where are Poirot and Mr Cust?
 - b. Why is Poirot there?

- c. What is going to happen to Mr Cust?
 2. Work with another student and act out a possible conversation between Poirot and Mr Cust.

Activity V. WHO IS THE MURDERER?

- a. Is it Mr Cust? YES/NO
 b. If it is, what is his motive?
 c. If not, who is ABC?

Activity IV. Were you right?

Complete Hastings' notes with information about the murder victims.

Name	Place where he\she lived	Job	Relatives\people close to victim
Alice Ascher			
Betty Barnard			
Sir Carmichael Clarke			

Activity VII. What more did you learn?

Match each thought with one of the people below:

I think he's mad. I'm leaving	I didn't want to leave Combeside	I hate that girl.
Why doesn't Poirot do something?	Why do I have this terrible dream?	Inspector Crome is a fool?

a. Hastings	d. Thora Grey
b. Lady Clarke	e. Donald Frazer
c. Franklin Clarke	f. Young man in Princess

REFERENCES

1. *Arman Argynbayev et al.* / Procedia - Social and Behavioral Sciences 122 (2014) 2 – 7 1877-0428 © 2013 The Authors. Published by Elsevier Ltd. Open access under CC BY-NC-ND license.
2. *Herron, C, Hanley, J. and S. Cole,*" A comparison study of two advance organizers for introducing beginning foreign language students to video", *Modern Language Journal*, 79:3, -1995, p.394.
3. *Balatova, I.*" Impact of video on the comprehension skills of core French students" *Canadian Modern Language Review*, 50, 3 -1994, p.531.
4. *Canning-Wilson, C.*, Research in Visuals, Invited Paper for the Video Special Interest Group at the International TESOL Arabia 2000 Conference, Hilton Ballroom, Hilton Hotel, April 12-14, -2000.
5. *Bovey, R.* "Successful instruction methods: A cognitive information processing approach" *Educational Communication and Technology Journal*, 29, -1981, p.217.

Әріпжан Гүлнұр Жоянқызы – магистр-оқытушы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: gulnur.aripzhan@mail.ru

МАЗМҰНЫ

МАТЕМАТИКА

ТУРМЕГОВ Б.Х. ТУЗУН А. Применение нормированных систем к решению дифференциальных уравнений дробного порядка	3-9
--	-----

УСМАНОВ К., ДЕМИР И.У. О разрешимости одной внешней краевой задачи для уравнения Лапласа с граничным оператором Адамара	10-16
---	-------

ИНФОРМАТИКА

ДОСАНОВ Н.Е. РУСТАМОВ Н.Т. Психологическая модель и выбор типа управления в активных системах	17-23
---	-------

МИНДЕТБА ЕВА А.А. Компьютер технологияларын дене тәрбиесі пәнінде қолданудағы информатика мұғалімінің рөлі	24-29
---	-------

ХИМИЯ

АЛИЕВ Н.У. ЕРДЕСОВА К.Е. МАМЫРБЕКОВА А.К. Микробиологическая активность 1-циклогексил-3 диэтиламино-проп-3-ин-1-илового эфира п фенолтиокарбаминовой кислоты	30-34
---	-------

ӘЛИЕВ Н.Ө. ЕРДЕСОВА К.Е. МАМЫРБЕКОВА А.К. АЛЛАМБЕРГЕНОВА З.Б. Ацетилен аминспирттері негізінде микробиологиялық белсенді заттарды синтездеу	35-45
---	-------

МЕДИЦИНА

СЕЙДИНОВ Ш.М. Язвенно-некротический энтероколит у новорожденных	46-52
--	-------

БАЛТАБА ЕВА Б.Т. Миллиарлы туберкулездің заманауи жағдайдағы клиникалық ағымы және оның асқынулары	53-57
---	-------

СЕЙДИНОВ Ш.М. Случай из практики большой кисты поджелудочной железы у ребенка 9 лет	58-65
--	-------

ЭКОНОМИКА

МЫРЗАЛИЕВ Б.С. МАХАНБЕТОВА С.Г. Қой шаруашылығының инновациялық тиімділігін арттыру	66-76
---	-------

КАЛЫКУЛОВ К.М. ЖУАСБАЕВА И.С.	Особенности установления тарифных ставок рабочих в строительных организациях	77-84
ЖАМШАЕВА Ж.Т.	Аймақтың туристік-рекреациялық әлеуеттілігін пайдаланудың тиімділігін арттыру жолдары	85-94
МЫРЗАЛИЕВ Б.С. КАЛИЕВА У.О.	Агроөнеркәсіпті индустриалды-инновациялық дамыту ды басқарудың ғылыми-теориялық негіздері	95-107
ПЕДАГОГИКА		
ЕРКИБАЕВА Г.Ғ.	Технология сабағында ақпараттық технологияны оқытудың маңызы	108-116
АКЕШОВА М.М. АКЕШОВА Н.М.	Профессиональная компетентность преподавателя высшего учебного заведения	117-123
ИСКАКОВ М.Ж. БИЖАНОВА М.Қ.	Спортшы жастардың адамгершілік-патриоттық тәрбиесі	124-132
СОЦИОЛОГИЯ		
ТУРЛЫБЕКОВ Б.Д. УРАЗБАЕВА А.К.	О разновидностях межкультурной коммуникации	133-139
ФИЛОЛОГИЯ		
МАҒЖАН С.	Бейвербалды әлеуметтік акті ретіндегі жанасу	140-147
KARAKULOVA U.E.	Ethnolinguistic Features of Numbers “Four” and “Five” in Fixed Expressions and Idioms in Kazakh and English	148-153
МАҒЖАН С.	Тілдік жағдай: демографиялық әркелкілік	154-161
ARIPZHAN G.ZH.	Formation of Communicative Competence Via Video Materials	162-170
МАЗМҰНЫ		171-172